De Gulden Passer. Jaargang 15

bron
De Gulden Passer. Jaargang 15. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen / M. Nijhoff, Den Haag 1937

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005193701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

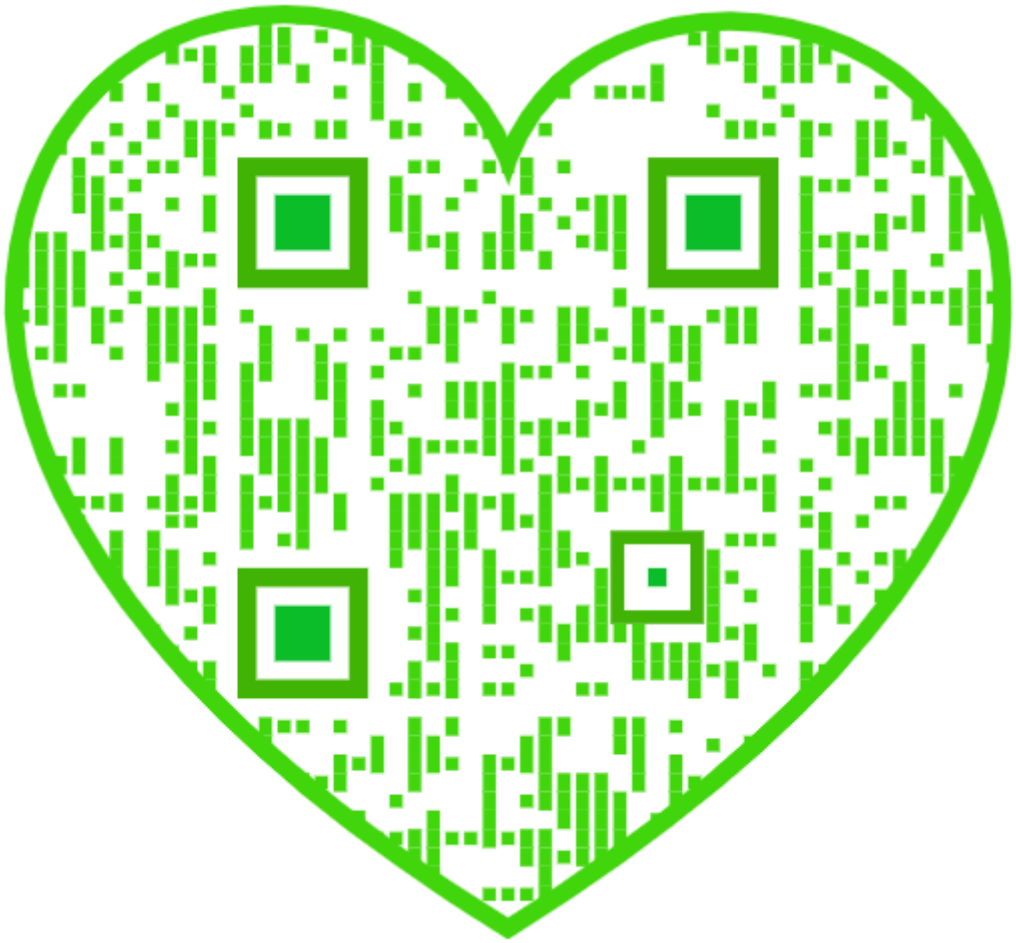

[De Gulden Passer 1937]

[Nummer 1]

De paneelstempel van Wouter van Duffel, priester, boekbinder te Antwerpen (1249-1285).

Op twee oude boekbanden in kalfsleder ziet men een paneelstempel geprent, die voorstelt een rechtstaande Onze-Lieve-Vrouw met het Kind, voor wie knielt, met gevouwen handen, een man in een lang kleed met op den rug afhangende kap. Maria is gekroond; een hoofddoek valt tot aan hare schouders; een lichtkrans om haar hoofd wordt met een dunnen kring geteekend; Jezus heeft een kruisnimbus; het Kind grijpt naar een zwaren appel, dien de Moeder met haar rechterhand biedt. De achtergrond is effen. Langsheen de slanke figuur van de hemelsche Koningin loopt een smalle strook waarop, in unciale kapitalen, van boven naar beneden, een naam staat: WOTERVANDVFFLE. Als omlijsting dient een slingerende tak met een blad aan een twijg in elke bocht; de heele tak groeit uit den staart van een draak, zoodat de lijn blijft golven; en het gedrocht knabbelt aan een blaadje van het ander uiteinde en kromt den rug onder de voeten van Maria. (Zie fig. 1).

Deze paneelstempel is 60 mm. hoog bij 45 mm. breed. De zegelsteker heeft een vroeg-gotiek meesterwerk geleverd, stijlvol, sober, welsprekend, een plechtig Salve Regina in beeld.

De beroemde Vierge dorée, aan het zuidportaal van de kathedraal te Amiens (c. 1270-1280), is een evenbeeld van de Onze-Lieve-Vrouw van Woter van Duffle: dezelfde houding, hoofdtooi, gewaden en gebaren; het Kind alleen houdt te Amiens den appel vast, die een wereldbol is; Maria bood hem daareven aan en hare hand is gereed om hem voor vallen te behoeden; maar in beide beelden zijn zelfs die hand en arm in denzelfden stand. Natuurlijk valt het ons tegen, dat in den paneelstempel Maria's aangezicht is uitgesleten zoodat op de vijf indrukken alleen een eironde massa overblijft, waarin niets is te zien van den inderdaad lieflijken glimlach op mond en oogen van de Vierge dorée. Maar dat bederft toch niet de sterke overeenkomst van de beide beelden.

Zoo wordt de Moeder Gods in de dertiende eeuw voorgesteld,

met geringe varianten, op vele plaatsen[1]. Zóo, ongeveer, staat ze aan een deur van het pand in Notre-Dame te Parijs; het beeld werd daar gesteld omstreeks 1250[2]. Een type in de vroege gotiek, met wijd verspreiden invloed, was het Mariabeeld (c. 1235) aan de kathedraal te Reims geworden[3]; ook dat heeft een sterke gelijkenis, al ontbreekt het hoofddoek onder de kroon, met de Maria-figuur op den paneelstempel. De vlugge pen, die bij het einde van de 13e eeuw het 'Vieil Rentier' van Oudenaarde zoo geestig versierde, heeft aan een Vierge dorée, aan een Woter van Dufflesche Lievevrouw een leliestaf in de rechterhand gegeven[4].

De slingerende tak met ranken en bladeren in de omlijsting is zoo oud als de straat: een ornament van alle tijden, door byzantijnsche en romaansche kunst gedurig gebruikt[5], ook door zilversmeden als zij boekbanden versieren[6]; en te Antwerpen in de 13e eeuw even bekend als elders: zie de bladslingers en den looverstaf, zuiver gebeiteld op een steenen tombe, vermoedelijk die van Lutgardis van Schooten (na 1219), in de krypte van Sint-Michielsabdij[7]. In de boekverluchting van de 12e en de 13e eeuw

1) Em. Mâle, *L'Art religieux du XIIIe siècle en France;* Paris, 1902, p. 276.
2) M. Vloberg, *La Vierge et l'Enfant dans l'Art français,* Grenoble, 1933, I, p. 124.
3) Ad. Goldschmidt, *Gothische Madonnenstatuen in Deutschland;* Augsburg, 1923; S. 9, Fig. 5.
4) Koninkl. Bibl., Brussel; handschrift nr 1175, fol. 161.
5) Zie, onder zoovele voorbeelden, het ivoren diptiek, wellicht 9e eeuw, in den schat van de O.L. Vrouwekerk te Tongeren (reproductie in J. Paquay, *Tongeren, Gids en Oudheidkundig Inventaris;* Tongeren, 1935; bl. 52, fig. 35); en de omlijsting, 12e eeuw, van een altaarsteentje, vermeld t.a.p., bl. 51; de zinnebeelden der evangelisten zijn verbonden met ranken en loofwerk.
6) Zie b.v.b. het zilveren drijfwerk, 11e eeuw, op het tweede bandvlak van het Evangeliarium uit Enger in Westfalen, bewaard in het Kunstgewerbe-Museum te Berlijn (reproductie in Jean Loubier, *Der Bucheinband in alter und neuer Zeit* (1905), S. 41; en 2e Aufl., *Der Bucheinband von seinen Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts;* Leipzig, 1926; S. 46); en de beide bandvlakken van Hugo d'Oignies' Evangeliarium (c. 1230, volgens Weale. Zie verder, blz. 28).
7) De tombe werd opgegraven in 1843. Zie een reproductie bij Fl. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, I, 1927 pl. 14 en bl. 133; Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, III, 1847, bl. 16-18, lieten reeds een teekening naar dit stuk graveeren. De tombe wordt bewaard in het Vleeschhuis, het stedelijk Museum van Sierkunst, te Antwerpen.

komt de draak verbonden met loofwerk gedurig voor[1]. Woter van Duffle heeft hem twee van zijne gewone functies laten cumuleeren: de draak dient als sieraad, namelijk als slothaak van een krans, en tevens als Maria's voetschabel.

Er zijn vele paneelstempels bekend waarmêe de boekbinders op hun werk een beeld van de Moeder Gods prentten; geen enkel heeft, zooals die van Woter van Duffle, het type 'Vierge dorée' en geen heeft een zoo vroeg-gotiek uitzicht. Al die andere stellen Maria voor in een architectonisch gotiek decor: of zij troont, met het Kind op haar schoot, of zij staat in een nis, een 'tabernakel', of zij is de Vrouw uit Openbaring, O.L.V. in de Zon, met een maansikkel onder hare voeten en twaalf sterren om haar hoofd, als Onbevlekte Ontvangenis; alle duidelijk 14e-, 15e-, 16e-eeuwsch naar stijl en gebruik.

Heeft Woter van Duffle een bedoeling gehad met zijn naam te stellen niet onderaan het paneel, zooals later eenige boekbinders of boekverkoopers zullen doen, maar van boven naar onder, aan de rechterhand van Maria, zoodat deze staat tusschen zijn naam en zijn portret[2]? In elk geval is te bemerken dat de naam niet, als op een zegel, van de binnenzijde wordt gelezen[2]. En hij staat er in zijn eigen Dietschen vorm, niet verlatijnscht tot Walterus de Duffle.

Dat de paneelstempel van Woter van Duffle ongemeen oud moet zijn is ook opgevallen aan den man, die de twee boekbanden, waarop de stempel voorkomt, heeft aangewezen, aan E. Gordon Duff, den Engelschen historicus van het boekwezen, die zelf een

1) De band van het stedelijk register van de 'ervelike rente' te Gent, uit 1382, is beprent met een Boodschap-paneel; in de omlijsting daarvan slingeren wijngaardranken, die onderaan worden opgeslokt door twee draken. Motieven van dien aard ook op de Keulsche, vroege paneelstempels, waarover straks een woord (zie blz. 35, voetnota).

2) Ik ken slechts één voorbeeld van een dergelijke opstelling, n.l. het Sint-Mauritiuspaneel van Clément Alexandre, boekverkooper te Angers, omstr. 1500; zie L. Gruel, *Manuel de l'Amateur de Reliures,* I, 43; en G.D. Hobson, *Parisian Binding* 1500-1525, in *The Library,* March 1931; p. 412. De naam wordt gelezen van onder naar boven, aan de linkerhand van de heiligefiguur.

   Een ovaal Antwerpsch kanunnikzegel uit de 13e eeuw stelt den naam op een rechte strook, van boven naar onder; op twee regels, met een tak rechts en een links, staat: S' IOHIS D VORSPO // LE CAN ANTW'PIEN (aan een akte van 1289; zie Fl. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen,* II, 4e boek, bl. 57, nr 87).

2) Ik ken slechts één voorbeeld van een dergelijke opstelling, n.l. het Sint-Mauritiuspaneel van Clément Alexandre, boekverkooper te Angers, omstr. 1500; zie L. Gruel, *Manuel de l'Amateur de Reliures,* I, 43; en G.D. Hobson, *Parisian Binding* 1500-1525, in *The Library,* March 1931; p. 412. De naam wordt gelezen van onder naar boven, aan de linkerhand van de heiligefiguur.

Een ovaal Antwerpsch kanunnikzegel uit de 13e eeuw stelt den naam op een rechte strook, van boven naar onder; op twee regels, met een tak rechts en een links, staat: S' IOHIS D VORSPO // LE CAN ANTW'PIEN (aan een akte van 1289; zie Fl. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen,* II, 4e boek, bl, 57, nr 87).

ongemeen rijke verzameling oude boekbanden bezat. In zijn boek *The Printers, Stationers and Bookbinders of Westminster and London from 1476 to 1535*, Cambridge, 1906, merkt hij aan dat paneelstempels, al zijn ze voorzien met den naam van den binder, ook geruimen tijd na dezes verdwijnen kunnen gebruikt worden en hij brengt er de Woter van Duffle-banden bij te pas; hij gelooft overigens niet aan het bestaan van paneelstempels vóór de 15e eeuw (p. 111-112):

> Mr Weale assigns the date 1367 to the earliest panel stamp known to him, produced by a certain Lambertus de Insula at Louvain, but this is only because the manuscript on which it occurs bears that date. Without further evidence I should be inclined to think this date rather too early, and would not date any panel stamp before the fiftheenth century.
> There is no doubt that the binders of the Low Countries were the earliest to introduce this style of binding, and they produced very excellent work; and the earliest panel stamps we find in use in England are Netherlandish in execution, either used in this country by foreign workmen, who had come over and settled, or obtained by native binders from abroad. The earliest stamps were no doubt for the most part of metal, and therefore practically indestructible, and we know that they often passed out of the hands of their proper owner and were used by other binders, even though the name of their original owner was engraved upon them. As an example[1)] I may mention a book-cover in the Douce collection in the Bodleian, on which two stamps are impressed side by side. One has the name John Guilibert, the other the inscription, 'Omnes sancti angeli et archangeli dei, orate pro nobis. Ioris de Gavere me ligavit in Gandavo'. A still more marvellous example, and one almost certainly bound in England, is in the library of Corpus Christi College, Oxford. It has on the two covers, besides innumerable dies, no less than nine panels, two signed Woter Vanduffle, three signed Martinus de Predio, and four signed Jacobus, illuminator. The binding almost looks like a sample put out to show a specimen of every stamp and die in the establishment. The Woter Vanduffle stamp seems very early. I have in my own collection an English heraldic manuscript of about the middle of the fifteenth century or slightly earlier in its original binding impressed with the two panels of that binder.

De Woter van Duffle-band uit de verzameling E.G. Duff.

Wij maken dan eerst kennis met het 'English heraldic manuscript', band - zie fig. 2 - en boek. En liefst, om te beginnen,

1) Zie andere voorbeelden in mijn opstel *Boekbanden van het klooster op Sint-Agnietenberg te Zwolle,* in *Het Boek,* XXI; bl. 35. En zie hier verder, blz. 21.

langs den vroegeren eigenaar, die voor elk van zijn oude banden een beschrijving maakte. Toen de verzameling in veiling kwam, op 16 Maart 1925, drukte de firma Sotheby & C°, te Londen, Duff's eigen catalogus over naar het handschrift, dat hij ervan naliet, met meer andere bibliographische aanteekeningen, aan de Universiteitsbibliotheek te Cambridge - zie het voorbericht -; tusschen krammetjes plaatste de firma bemerkingen die zij noodig oordeelde. Zoo leest men in *Catalogue of the Library of the late Edward Gordon Duff, Esq.,... Oxford, Sometime Sandars Reader in Bibliography in the University of Cambridge... The first portion. The Collection of Early Stamped Bindings;*[1] p. 39:

> n° 89. Heraldry. Treatise on Heraldry. MS. English, folio. Saec. XV.
> Brown calf. Two panels. Four bands.
> Binder Walter Vanduffle.
> I. Panel (60 by 44 mm.). The Virgin standing and holding the infant Christ. In front of her kneels a man in monastic habit with hands upraised in prayer, probably St. Francis. At the back of the Virgin up the edge of the panel runs the inscription WOTER VANDUFFLE. Round all is a frame filled with a waving branch, with trefoil leave springing from the mouth of a dragon in the base and ending in its tail.
> II. Panel (60 by 44 mm.). The centre portion divided into three equal parts by perpendicular lines. In the centre one is the inscription ‘aue maria’. The two outer contain branches twined round with ribbons. Round all is a frame filled with a twining branch with fruit and foliage.
> The only other example of Panel I which I have seen is on a remarkable binding in the library of Corpus Christi College, Oxford. This binding is on a large folio and besides a number of small dies has impressions of nine panels, two of Vanduffle, the same as n° 1; three signed Martinus de Predio, and four signed Jacobus Illuminator. The binding has every appearance of having been made in England.
> [The Manuscript contains numerous coloured coats of arms. The book has been rebound in calf and the lower cover only of the original binding preserved: this cover is a good deal rubbed].
> *Not in Weale.*

En zoo hebben wij, in het zakelijk toevoegsel van Sotheby & C° tusschen de krammetjes, een getuigenis over den toestand: van den ouden band is slechts het tweede bandvlak bewaard gebleven en het is tamelijk afgesleten; het hs werd herbonden in kalfsleder.

In het voorjaar 1936 kwam het boek opnieuw voor in een

1) Er zijn 185 nummers; de beschrijvingen loopen over 80 bladzijden; er zijn 12 buiten-tekstplaten en, naar Weale's voorbeeld, worden tal van merken naar teekening afgebeeld in den tekst.

veiling bij Sotheby & Co; het werd ditmaal aangekocht door een groep bibliofielen uit Antwerpen en Brussel, die het schonken aan het Museum Plantin-Moretus.

E. Gordon Duff zegde, dat het handschrift ‘in its original binding’ zat; hij heeft natuurlijk bedoeld dat naar zijne meening het oude bandvlak met de paneelstempels tot den oorspronkelijken band behoorde en er was voor hem minder reden om, wat dat betreft, achterdocht te hebben. Al was het boek herbonden ongetwijfeld lang vóór 1906, en vóór het in Duff's bezit kwam. Het interessante oude achterplat werd geplakt op het tweede bandvlak van den nieuwen band, die werd gemaakt uit karton en een bruinzwart kalfsleertje van bedenkelijke kwaliteit, zooals in de 19^{e} eeuw meer voorkwam; het is nu ook al wat rossig afgesleten; de nieuwe ribben werden opgewerkt zooals dat ook mode was; zij komen tamelijk wel overeen met de sporen van de oude ribben; er werden nieuwe schutbladen van modern wit papier (watermerk MICHALLET in negentiendeeuwsche kapitalen) aangebracht. Zoodat aan dit herbinden toch werd zorg besteed.

Heeft het Woter van Duffle-bandvlak van eerstaf behoord bij het handschrift?

De laatste binder heeft de oude sneden niet opnieuw besnoeid; en toch blijven de bladen aan kop en voet op 6 tot 10 mm. afstand van den rand der kartons. Het oude leder werd door den laatsten binder, daar waar het kon, over den rand tegen de binnenzijde gelegd; en daar ziet men nog, langsheen een der randen, een oud filet, zoodat de oorspronkelijke houten berden nóg iets grooter zijn geweest. En bij oudere banden, vóór de 15^{e} eeuw, zijn de berden even groot als de bladen. Het handschrift is bepaald te klein voor het oude bandvlak; waarschijnlijk heeft een vroeg-negentiend-eeuwsche eigenaar, met goede bedoelingen en liefde voor antikiteiten, voor een overblijfsel van een ledigen ouden band onderkomen gezocht bij een te herbinden oud handschrift. Dat is in die jaren nog meer gebeurd; het kan tot puzzles leiden die ons nu ergeren maar - het was nog beter dan het stuk ouden band weg te werpen... evenals zooveel andere kostbare banden versierd met blinddruk, die werden vernield en vervangen, als de rug niet meer deugde. Maar het bestaan van Woter van Duffle's paneelstempel is op zichzelf, en alleen dat hij geprent is op het leder van een

oud bandvlak, ons een getuigenis van groote waarde, dat gaan wij straks beter beseffen.

Ondanks den sterken twijfel over het vroegere bijeenbehooren van den nu slechts voor de helft bestaanden Woter van Duffle-en-*ave maria*-band en zijn tegenwoordigen inhoud, willen wij over dezen meer vernemen. Het is, zooals Duff zelf zegde, een tractaat over heraldiek, in het Engelsch, geschreven blijkbaar in de 15^{e} eeuw. Het bevat thans 78 bladen dik papier (watermerk: een handpalm met een klaverblad op den middenvinger), die in lateren tijd genummerd werden met potlood; het is onvolledig en hier en daar beschadigd: van f. 77 zijn de drie vierden weggescheurd en vóór 77 werd een blad weggesneden; een oude folioteering, onderaan de meeste bladen - sommige hadden geen nummer -, toont aan dat vooraan een tiental bladen reeds ontbraken toen het boek werd herbonden en dat de oude volgorde werd verstoord; dit blijkt natuurlijk soms ook uit den tekst. Op wat nu f. 1 is begint de tekst: 'The yongiste son p(ro)prely shall bere aplayn bordure syluer - and the next a bordure engreyled...' Tot verduidelijking van heraldische termen, teekens en schikkingen worden wapenschilden geteekend, de kleuren aangeduid op de plaats waar ze moeten komen ('azure', 'ore', 'goules', 'sabyll',...) en dikwijls ook aangebracht. De onderrichtingen zijn in het Engelsch, enkele malen komt er een bemerking in het Latijn. Deze blazoeneerkunde wordt dan toegepast op de edelen van Engeland en ook op personages uit de klassieke, de legendarische en de bijbelsche geschiedenis. Op het laatste blad (f. 78^{v}: het heeft de oude nummering xliij^{a}) worden beschreven de wapens van 'Arthour Rex' en van 'Godfridus de Bulleyn'.

Daarop volgt een aan beide zijden beschreven blad perkament; een oude folioteering kan met een deel van den bovenrand weggesneden zijn; het blad heeft vroeger langen tijd in aanraking met de binnenzijde van een band gelegen: de naar die binnenzijde omgeslagen randen van het vroegere leder hebben bruine sporen op het perkament gelaten; maar het heeft blijkbaar niet tegen een berd geplakt; er is geen spoor van pap noch houtvezels; het is dus niet een fragment van een codex, die door een boekbinder werd aan stukken gesneden en in zijne banden verwerkt. Het blad heeft behoord tot een dertiendeeuwsch handschrift op twee kolommen, een glose op de Psalmen. De bewaarde tekst begint met commen-

taar op ps. 1, namelijk op de woorden die volgen op ‘Beatus vir’; het blad zal dus f. 2 geweest zijn, in elk geval tot het begin van den codex behoord hebben. De breede, onderste marge van het recto werd gebruikt om, in een meer cursief geschrift, echter ook dertiendeeuwsch, een rituaal voor het zegenen van stal en vee tegen ziekte op te teekenen. In de 16e eeuw heeft iemand, vrij onhandig, onderaan het verso van het perkamenten blad nog aangeteekend: ‘Iste liber pertinet ad e... Dol...’ (een kerk?) maar deze woorden zijn doorgehaald en de naam is grootendeels weggevaagd; en nog iemand uit denzelfden tijd heeft in een bladrand schrijfoefening gehouden met Engelsche teksten over vrouwen en koopmanschap: ‘be it enacted from hens forth that all women...’ enz.; en: ‘be it enacted (and) establyshed that I andrewe flammake have solde...’ enz. In de 16e eeuw was het perkamenten blad uit den dertiendeeuwschen codex, vermoedelijk samen met den band waarvan de helft ons bleef bewaard, in Engeland. Of die band bevatte het tractaat over de wetenschap van het blazoen, niets wijst het uit. Men mag veronderstellen van niet: wie de randen van de schutbladen volkribbelde zou niet de ook breede randen van de papieren bladen hebben gespaard; en daarop staan geen aanteekeningen als de Engelsche teksten van het perkamenten blad.

De slotsom van dit reeds lang onderzoek is: dat het Engelsch heraldisch handschrift niet bij den Woter van Duffle-band heeft behoord; dat deze band vermoedelijk heeft bevat een dertiendeeuwsche glose op de Psalmen, welk handschrift reeds in de 16e eeuw in Engeland was; en dat het gespaard gebleven blad, als een der eerste van den codex, toch nog vastzat aan den band, terwijl het eerste blad zelf in de 16e eeuw reeds verloren was, en het boek gekomen in onbevoegde handen, en dus den ondergang nabij - die in het begin van de 19e eeuw voltrokken was: het achterberd en één blad, f. 2, - vermoedelijk vast aan het naakte voorberd - bestonden nog. Een bibliofiel vond toen, dat hij een ontredderd manuscript bezat, waarbij die halve oude band ook als grootte ongeveer zou passen; en de gewetensvolle boekbinder, die dat zaakje op te knappen kreeg, plaatste ook het overgebleven perkamenten blad in den nieuwen band.

Wat de paneelstempels betreft: Duff hield, logisch, Woter van Duffle voor een boekbinder; maar de geknielde man kon, dacht hij, Sint-Franciscus zijn. Een lichtkrans heeft de man nochtans niet;

en evenmin draagt hij een boetegordel; een minderbroeder is hij zeker niet. Zijn kleeding is echter dertiendeeuwsch: ze wordt b.v.b. gedragen door den man die, in het 'Vieil Rentier' van Oudenaarde, f. 14^{v}, de pacht van de boeren in ontvangst neemt. Woter van Duffle wordt van terzijde gezien; of zijn tabbaard veeleer een lange mantel is, het 'pluviale' waaraan de kap vastzit, kan men niet wel onderscheiden; maar op dezelfde wijze is de eenvoudige geestelijke gekleed in het begin van de dertiende eeuw, b.v.b. Roger, hulpcantor te Chartres, in 1231[1)].

Konden wij nu aanvaarden, dat de *ave maria*-stempel niet een anachronisme is naast Woter van Duffle's paneel, dat hij ook tot de iconografie en den ornamentstijl van de 13^{e} eeuw kan behooren, wij zouden gaan besluiten dat het heele bandvlak zoo uit de handen van den boekbinder Woter van Duffle is gekomen. De 13e eeuw zou evenmin bezwaar hebben als de 15e en de 16e tegen de omlijsting, tegen de omwonden loofstaven; maar de gotieke minuskelen, zuivere fractuur, doen wel ongewoon aan in een tijd die in den regel uncialen voor opschriften gebruikt[2)].

Eén enkel andere paneelstempel met *ave maria,* in gotieke minuskelen als hoofdmotief, is mij bekend, een vijftiendeeuwsche, niet grooter dan 25 × 36 mm.: tusschen twee loovertakken staat het opschrift overlangs. Samen met dit plaatje werden op den band geprent een viertal kleinere, met weinig zorg geplaatste maar fraaie

1) Zie J. Demay, *Le Costume au Moyen-Age d'après les Sceaux;* Paris, s.d.; p. 293, fig. 369.

2) In gotieke minuskelen staat, op de grafplaat van den Gentschen ridder Willem Wenemaer († 1325), het opschrift van zijn zwaard: 'horrebant dudum reprobi me cernere nudum'. (Gent, Byloke, Museum van Oudheden).
Op grafplaten in Zuid-Nederland verschijnt de gothieke minuskel overigens in het midden van de 14^{e} eeuw. (Henry Rousseau, *Frottis de tombes plates. Catalogue descriptif;* Brussel, 1912; p. 7). Op zegels en munten, klokken en maten, blijven uncialen nog eenige tientallen jaren langer dienen.
Uit 1339 is het Fransche opschrift in minuskelen, op het voetstuk van het zilveren vergulde Lievevrouwebeeld geschonken door koningin Johanna van Evreux aan de kapel van Saint-Denis. (André Michel, *Histoire de l'Art,* t. II^{2}, 1906; p. 958, pl. XII).
Juist het *ave maria* zal echter gemakkelijker ontsnappen aan de monumentale statigheid van unciale kapitalen: het zal wel dikwijls in minuskelen geschreven worden op de 'rolle' bij Gabriël in een Boodschap-miniatuur; b.v.b. in een souter van Westminster-abdij uit de laatste jaren van de 12e eeuw. (Zie André Michel, *Histoire de l'Art,* t. II^{1}, 1907, p. 317, fig. 241).

en ongewone stempels (een groote ruit met een S. Franciscus, een ruit met een papegaai en een met een aap, een rechthoek met vogel en draak). Een vroege eigenaar, een Vlaamsch priester, schreef in het boek - een Missale Romanum gedrukt te Venetië, 1495 - zijn naam: 'Dominus Jacobus de Ricke'; het boek is in de bibliotheek van het Seminarie te Gent.

Om de aanwezigheid van het vermoedelijk latere *ave maria*-paneel is het niet zoo zeker, dat Woter van Duffle zelf den band heeft gemaakt, waartoe het bewaarde achterplat behoorde; onmogelijk is het echter niet; werd het bevestigd, wij kenden meteen ten minste één blad, geschreven, naar alle waarschijnlijkheid, door den priester-binder. Wordt het niet bevestigd, zou het blijken dat de *ave maria*-stempel naar de 14e-15e eeuw moet verwezen worden, dan getuigt het bandvlak alleen voor het verdere zwerven van Woter van Duffle's metalen matrijs. Niets duidt echter aan dat ze, samen met het Nederlandsche *ave maria*-plaatje, b.v.b. in Engeland was, noch dat ze ooit was, samen daarmede, in dezelfde handen, Vlaamsche of Engelsche, die den Oxfordschen band hebben gemaakt. Van de beide Woter van Duffle-banden is die, waarin sedert de 19^{e} eeuw het Engelsch heraldisch handschrift zit, de oudste.

De Oxfordsche Woter van Dvffle-Band.

Het Woter van Duffle-paneel staat tweemaal geprent op de achterzijde van een zeer grooten band (490 × 330 mm.) in Corpus Christi College te Oxford (zie fig. 3). Tusschen de beide stempelafdrukken staat een andere paneelstempel gemerkt IACOBUS: ILLVMINATOR, waarnaast tweemaal acht vierkantjes, en om deze middengroep van afdrukken werd een dubbele omlijsting gemaakt: eene met aaneengesloten afdrukken van een vierkant stempeltje, dat voorstelt een wolf op wiens rug zit een vogel die hem in den staart pikt; een tweede met eveneens dicht tegen elkander staande afdrukken van een langwerpigen stempel, die voorstelt twee draken met dooreengestrengelde nekken.

Op de voorzijde van dezen band (zie fig. 4) komt een paneelstempel met een derden naam het raadsel van den oorsprong nog moeilijker maken; hij is overlangs gemerkt *martinus de predio* en wordt driemaal gebruikt naast drie afdrukken van het Jacobus

Illuminatorpaneel; de groep van zes paneelen wordt gevat in een lijst die bestaat uit afdrukken van den langwerpigen drakenstempel.

Voor een zoo overgroot stuk mag deze band goed bewaard heeten: de rug met de zes ribben is tamelijk gaaf; op de voorzijde is het leder langsheen den kop weggescheurd zoodat het hout blootligt maar de versiering in blinddruk werd haast niet geraakt; op de achterzijde is een smalle lap leder weggescheurd aan den onderrand, tegen den rug aan; twee sloten hebben sporen gelaten.

De band bevat Vincentius Belvacensis, *Speculum doctrinale,* gedrukt te Straatsburg, z.j. (1473), het eerste deel van de reeks *Speculum* (1473-1476); de vijf andere deelen hebben oude banden beprent met een paar kleinere stempels die niet op het eerste deel voorkomen.

Op f. 17 staat deze aanteekening: ‘Orate pro anima Reverendi in Christo Patris ac Domini Ric(ard)i Fox olim Wintonensis episcopi Collegii Corporis Christi fundatoris qui hunc librum dedit eidem’.

Twee van de vier kleinere stempels die het Woter van Duffle-bandvlak medeversieren, de draken- en de viervoeter-stempel, werden door G.D. Hobson[1)] gevonden op den band van een Milaneesche uitgave 1479; hij noemt den werkman ‘the Indulgence binder’, omdat hij in een van de banden die, naar hij kan zien, uit dezelfde binderij komen, twee aflaatbrieven vond, gedrukt door John Lettou, te Londen, c. 1480. De binder zou niet Lettou zelf zijn; de negen boeken gebonden door den ‘Indulgence binder’ zijn uit 1473-1480[2)]. Het versierplan van die banden is trouwens anders dan dat van den Oxfordschen Woter van Duffle-band en op geen enkel komen de paneelstempels voor. Zoodat de ‘Indulgence binder’ - en misschien was hij een Vlaming - de beide kleinere stempels in zijn werkplaats kan gehad hebben al zou niet hij het boek hebben gebonden, dat Richard Fox aan zijn College schonk: stempels verhuizen met den werkman en na zijn dood.

Vreemd doen de vier kleinere stempels bij een Vlaamschen ambachtsman zeker niet aan: wat zij voorstellen wordt nog meer op banden bij ons gevonden.

1) *English Binding before 1500;* London, 1929; p. 20 en pl. 45.
2) Lettou werkte een tijdje, tot c. 1482-'83, in vennootschap met een Mechelaar, William de Machlinia; was het misschien toch deze, die Vlaamsche binders, of hunne paneelstempels, naar Londen bracht?

Laat ons vooreerst bemerken, dat de grootste vierkante een spreekwoord uitbeeldt: ‘Als die wolf olt wort, so riden hem die creien’[1]. Zoodat we hem kunnen noemen ‘de oude-wolf-stempel’.

Twee draken met de nekken over elkander gelegd ziet men op niëllo's van den Evangeliariumband van broeder Hugo d'Oignies (c. 1230); maar ook op latere boekbindersstempels en op paneelstempels in de Nederlanden[2].

De kleinste vierkantjes blijken indrukken van twee stempeltjes te zijn: een vlieg en een lisbloem, twee figuren die op Gentsche en Brugsche banden bijzonder dikwijls elkaar gezelschap houden.

Bisschop Richard Fox (c. 1448-1528), die het boek schonk aan het door hem in 1516-'17 gestichte Corpus Christi College te Oxford, heeft op het vasteland gereisd; in 1480 was hij te Parijs; als koninklijk vertrouwensman leidde hij de lange onderhandelingen voor het in 1496 gesloten handelstractaat met de Nederlanden, het Magnus Intercursus. Juist bij zulke gelegenheden kan wel het Speculum doctrinale in den band met de Nederlandsche paneelstempels in zijn bezit zijn gekomen.

In dezelfde boekbinderij waar de oude-wolfstempel en de twee-drakenstempel zijn, worden drie paneelstempels gebruikt, elk

1) Zie Hoffmann von Fallersleben, *Horae belgicae,* IX; *Altniederländische Sprichwörter;* Hannover, 1854; bl. 8, n^{r} 102; met de (oude) vertaling: ‘Cornix sepe lupum non effugit inveteratum’.
Over het onderwerp van het stempeltje, zie ook Hobson, t.a.p., pp. 20, 57.
Op den rug van een kameel zit een vogel, die met zijn bek den opgeheven staart van het lastdier aan 't plukken is: dit is het onderwerp van een vierkanten stempel op den band van Dietsche Getijden van de Brusselsche familie van der Vlaest (UB Gent, hs 87). Roodeklooster heeft een stempel met een rustiger tooneel: een uil zit op den rug van een kameel en voert hem bij den teugel.

2) Laat mij op slechts een paar voorbeelden wijzen. Dergelijke drakenstempels ziet men op den band van het Sint-Jansevangelie in handschrift, 15^{e} eeuw, waarop de eed werd afgelegd door pas gepromoveerde doctors in de Leuvensche Hoogeschool (Rijksarchief, Brussel; hs 609); ook op banden uit Leuven of Diest en uit Fransch-Vlaanderen. Een Leuvensche binder en de Kruisbroeders te Namen hebben een vierkanten stempel met hetzelfde onderwerp, de binder van het klooster Thabor te Mechelen heeft er een ronden. Het koppel draken wordt een hoofdmotief in den paneelstempel van banden uit Heer Florenshuis te Deventer en in twee andere Zuid-Nederlandsche paneelen; het is een van de vele figuren verwerkt in het paneel (Weale, R 320) van een band die, meen ik, te Korssendonck werd gemaakt.

gemerkt met een anderen naam, - alle drie Nederlandsch: de een naar allen schijn uit de vroege dertiende eeuw, de tweede gewis uit de vijftiende, de derde vermoedelijk ook. Om tot Woter van Duffle op te klimmen moeten wij Jacobus Illuminator en Martinus de Predio voorbij.

Jacobus Illuminator.

Er zijn drie verschillende paneelstempels gemerkt Jacobus Illuminator; ik ken zeven, ja acht banden die telkens met een van deze drie zijn beprent; maar geen archiefstuk heeft tot nu toe den binder nader bekend gemaakt en zijn werk verzendt naar verschillende steden.

Zijn paneelstempel I, driemaal geprent op de voorzijde, eenmaal op de achterzijde van den Oxfordschen Woter van Duffle-band, is 83 × 62 mm. groot; tusschen twee rijen van vier dierfiguren, paarsgewijze dezelfde (Godslam, paard, hert, griffoen) en naar elkander toegewend, loopt een smalle strook waarop men leest IACOBUS: ILLVMINATOR; in de paneellijst slingeren wijngaardranken. Sporen van nagelkoppen op de vier hoeken.

Dezelfde paneelstempel werd viermaal geprent op elk bandvlak van een Nederlandsch handschrift, n^{r} 8216 in Bibliothèque de l'Arsenal, te Parijs. Het is een verzamelband[1)] die bevat geneeskundige verhandelingen en voorschriften in het Nederlandsch, overgeschreven in de 14e en de 15e eeuw; aanteekeningen uit de 16e eeuw werden eraan toegevoegd na het binden, dat zal gebeurd zijn tusschen 1459 (f. 74^{v}) en 1489. Op het laatste blad leest men: ‘It. int jaer domen screef m cccc ende lxxxix doe waren deken ende ghezworen Jan wyns ende peter ghys ende claes ende Jan van haveren als ghezworen doe ontfinghen sy meyster Jan van Utrecht op des heylich sacramentsdach als voer een ambochts man’. Zoo komen wij te weten, in welk ‘ambocht’ dat was, namelijk in dat van de Antwerpsche chirurgijns, waar Peter Ghys deken werd in 1488, Jan Wyns in 1490, Claus Vergouwe, van der Gouwe, in 1489, en Jan van Haveren in 1493[2)].

1) Korte beschrijving in Henry Martin, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de l'Arsenal,* t. VI, Paris, 1892; p. 440.
2) Volgens het Wethoudersboek, in het Stadsarchief te Antwerpen. Om de identificeering van ambacht en dekens ben ik dank verschuldigd aan Dr. A. van Schevensteen, den Antwerpschen historicus van de geneeskunde.

Het heeft al den schijn alsof Jan van Utrecht de verzameling liet samenbinden.

Op het perkamenten schutblad, dat vroeger tegen het achterberd plakte, leest men: ‘Dyt boeck hoert meyster Jan van Utrecht, die dit vijnt die gheeft hem weder om gods wille’ en ‘die dit vynt die gheeft hem weder of die duvel sal hem stoten neder’.

In 1489 was de verzameling tractaten over geneeskunde, in den band van Jacobus Illuminator, dus te Antwerpen, als eigendom van den chirurgijn meyster Jan van Utrecht, - een man die, ook naar dat on-Antwerpsche maar wel Utrechtsche ‘meyster’ te oordeelen, inderdaad uit Utrecht kon gekomen zijn en dáár zeker een anderen naam had. Laten deze omstandigheden niet toe, te bevestigen dat Jacobus Illuminator te Antwerpen woonde toen hij, tusschen 1459 en 1489, het boek te binden kreeg, waarschijnlijk wordt dat Antwerpsch adres nu toch. En het type van Jacobus' paneelstempel, met den naam op een strook tusschen de twee rijen dierfiguren, komt in Noord-Nederland niet voor.

In elk geval leert de band van het Dietsche handschrift in Arsenal dat Jacobus Illuminator in de Nederlanden thuis hoort.

Het vierkant stempeltje, tienmaal geprent over de breedte van elk plat, kan eens tot nader aanwijzing dienen; het stelt voor een hond die naar zijn staart bijt.

Jacobus Illuminator had nog twee andere paneelstempels, II en III, beide gemerkt met zijn naam en ‘me fecit’; het eene paneel geeft den naam voluit, het andere met de afkorting voor *us*.

Jacob's paneelstempel II, met het opschrift IACOBVS ILLVMINATOR: ME FECIT, in kleine unciale kapitalen - de slot-r van het tweede woord is een minuskel, zooals op het paneel van de banden in Corpus Christi College Oxford en in Arsenal, en die eigenaardigheid duidt mede aan dat dezelfde Jacobus Illuminator beide matrijzen liet maken door denzelfden stempelsnijder - is 95 × 65 mm. groot; aan weerszijden van het opschrift staan vijf cirkels, elk met een dierfiguur erin, zoo dat ze weer bij paren naar elkander toegewend zijn; bovenaan weer het Godslam, dan de pelikaan, de griffoen, de kraaiende haan, en een stappend monster met hanestaart. Al is het opvallend dat de drie eerste paren ook voorkomen op een paneel van de Maastrichtsche muziekstempel-binderij, meer dan een trouw blijven aan gangbare modellen hoeft men daarin

niet te zien[1]. De omlijsting van het middenvak bestaat uit ruitjes met een dierfiguur in elk daarvan: boven zijn het herten, links éénhoofdige arenden, rechts klimmende leeuwen, beneden draken.

Deze Jacobus Illuminator II staat geprent op de beide bandvlakken van een handschrift bewaard in Sint-Aloysiuscollege te 's-Gravenhage, *Onser liever vrouwen miraculen,* met vele toevoegsels. F. 9, op twee geteekende 'rollen', leest men: 'non vendetur non alienetur propter deum' en 'per manus Ghertrudis filie hey(nric)i donate', en in den rand, op een derde 'rolle', in blauwe inkt: 'Finitus est liber iste Anno m^{o}. CCCC.lxxix'; en bl. 229^{v} nog: 'Bidt voer die ghene die dit heeft ghescreven. Dat hoor god ende maria die ewighe vruechde wil geven Dit booc was volscreven int Jaer ons heren Mcccc ende lxxix opten xiiij dach in maerte' en 'Dit booc hoort toe den besloten susteren van Sinte Jheronimus huus in roma binnen leyden op trapenburch Ende is in bewaringhe gheertruut heynrijcs dochter'[2].

Daaruit volgt niet, dat het handschrift ook in 1479 gebonden werd; het zal veeleer wat later gebeurd zijn; de Vooys merkte reeds aan: 'De oorspronkelike oude foliëring begint op fol. 12; wat daaraan voorafgaat is waarschijnlijk later bijgebonden. Na 230 genummerde folios, (waarbij tusschen fol. 34 & 35 twee folios ingelast zijn) volgen 19 ongenummerde folio's'. Zoodat het ook niet zeker is of Jacobus Illuminator in 1479 te Leiden werkt. Men zou kunnen veronderstellen dat hij van Leiden naar Antwerpen verhuisde tusschen 1479 en 1489; maar het type van zijn paneelstempel blijft een bezwaar voor de waarschijnlijkheid van zijn verblijf in Noord-Nederland.

In het 'Bagford scrapbook', in British Museum, zit een uit een band geknipt stuk leder beprent met dezen Jacobus Illuminator-paneelstempel II.

1) Zie mijn opstel *Boekbanden uit Maastricht* in *Het Boek,* XXII, 1933-1934, platen 5 en 6; en bl. 155, waar gewezen wordt op gelijkenis ook tusschen het Maastrichtsche paneel en Weale's wrijfsel n^{r} 287 naar den band, die later werd gereproduceerd door Hulshof en Schretlen, pl. XXXII.

2) Dit handschrift, het 'Katwijksche' van O.L.V. Mirakulen, - het Sint-Aloyscollege verhuisde in de laatste jaren van Katwijk naar Den Haag - wordt beschreven in C.G.N. de Vooys, *Middelnederlandsche Marialegenden,* II, bl. xv. Over den band: 'Ook de eikenhouten met leer overtrokken band is merkwaardig: aan beide zijden heeft hij tien medaillons in twee rijen, met symboliese dierfiguren: daartusschen 'Jacobus Illuminator me fecit'.

Ook de derde paneelstempel van Jacobus Illuminator werd in de Nederlanden gebruikt, al treft men hem insgelijks aan op banden die sedert lang in Engelsch bezit zijn.

In unciale kapitalen staat, op de middenstrook: IACOB' ILLVMINATOR ME FECIT tusschen twee rijen van vier cirkels; het aldus bekomen middenvak wordt afgesloten met een dikke streep en in de omlijsting komen ook cirkels, zes aan weerszijden, twee boven, twee onder; nu kunnen de dierfiguren in de cirkels weer paarsgewijze symmetrisch opgesteld worden en we zien de gewone fauna der paneelstempels in beeld en spiegelbeeld verschijnen: twaalf paren. De stempel is 93 × 65 mm. groot.

Hij staat geprent op voor- en achterzijde[1] van den band van *Breviarium ad modernum usum ecclesie Cameracense,* Parijs, Jean du Pré, 1485 of 1495[2], in de bibl. van het Groot Seminarie te Mechelen.

De wit gebleven snede van het dikke boek is geciseleerd in ruiten; in elke ruit staat een stempeltje dat men terugvindt in de randen van de bandvlakken, samen met andere kleine stempels, waarvan trouwe kopijen gebruikt worden te Leuven, o.a. in het Bethleem-klooster, ook te Groenendaal en te 's-Hertogenbosch.

Het Breviarium heeft eerst toebehoord aan ‘Robbyns’, ‘Jo. Robbyns’, die zoowel op het eerste schutblad als op de binnenzijde van het achterberd zijn naam schreef. Twee Mechelsche

1) Op de voorzijde is de afdruk van den paneelstempel beschadigd: over het midden heen werd een ronde stempel in goud geplaatst, maar die werd nadien weer weggeschrapt; wat ervan overblijft laat vermoeden dat het de wapenstempel was van Jacob van Pamele, Bruggeling (1536-1587), die deze wansmakelijke manier om zijne oude boeken te merken toepaste op nog andere fraaie blinddruk-banden, welke voortaan dragen zijn kenspreuk, wijs genoeg maar op een afschuwelijke Vlaamsch-Fransche woordspeling gebouwd: ‘Daultrui te pas mesle’. Deze godgeleerde studeerde te Leuven, werd kanunnik te Brugge en bisschop van Sint-Omaars. Het Groot-Seminarie te Mechelen, ook het Seminarie te Gent, het Jezuïetenhuis te Leuven, de verz. Puissant te Bergen, de Kon. Bibl. te Brussel, de Univ. Bibl. te Leuven hebben boeken met dit wapen op den band.

2) Zoo leest Polain het jaartal in het colophon: ‘M^{o}. cccc^{o}. iiiiv^{o}’. Zie M.-Louis Polain, *Catalogue des livres imprimés au quinzième siècle des bibliothèques de Belgique;* t. I; Brussel, 1932, p. 546, n^{r} 871; met reproducties van de eerste en de laatste tekstbladzijden. Polain hield het ex. voor een unicum. Het defect exemplaar van de Bibl. Nationale wordt beschreven in *Gesamtkatalog der Wiegendrucke,* IV, 1932, nr. 5296, als gedateerd 1485; met de bemerking: ‘Im Datum ist iiiiv^{o} fälschlich für iiiixx^{o}, v^{o} gesetzt’.

geestelijken hebben, in dien tijd, dezen naam gedragen; de een werd pastoor te Nederokkerzeel en later prelaat van Sint-Michielsabdij te Antwerpen († 1486); de andere, de bekende humanist, vriend van Erasmus, was pastoor van Sinte-Kathelijnekerk te Mechelen, toen hij, in 1501, deken van het kapittel van Sint-Rombouts werd[1].

Een van beide Jan Robbyns kan het Breviarium Cameracense - Mechelen en Antwerpen lagen in het bisdom Kamerijk - gebonden hebben gekocht; maar waarschijnlijker toch liet hijzelf, als jong priester, het boek rubriceeren en binden, en dan woont Jacobus Illuminator, of wie zijn stempel gebruikt, vermoedelijk te Antwerpen, Mechelen of Leuven.

Het boek toont aan hoe men dat 'Illuminator' moet opvatten; men hoeft er niet bij te denken aan andere verlichterieën dan rubriceering, een initiaal en af en toe een bladrand. Een enkele maal, bij het begin van den tekst, vindt men een heusche randverluchting: arabesken, bladeren, goud- en boonbloemen, aardbeien, druiventrossen, en een anecdootje: een vos die rechtop loopt, met een staf in de voorpooten en een mand op den rug. Er komen kleuren en goud bij te pas. Al de bladen zijn rood afgelijnd; de initialen zijn beurtelings rood en blauw met de hand ingevuld; aanduidingen in den tekst worden rood onderlijnd, er zijn roode alinea-teekens en op sommige bladzijden krijgen de kleinere hoofdletters een geel vlekje. Aan een voorname afdeeling, in het midden van het boek, komt er nog eens wat randverluchting, veel meer bescheiden dan bij het begin: eenig penwerk en enkele gestyliseerde bloemen, rood en groen. Dit is de wijze waarop Jacobus Illuminator een boek aflevert, waaraan eenige zorg mag besteed worden, hoofdzakelijk tot bevordering van duidelijkheid, maar dat geen prachtexemplaar hoeft te zijn.

Paneelstempel Jacobus Illuminator III vindt men terug[2] op het achterplat van een 'slap' bandje in kalfsleder, aan de binnenzijde

1) Hij stierf in 1532; zijne boeken had hij bij testament geschonken aan het College van Atrecht, te Leuven. Zie mijne opstellen over den Mechelschen boekbinder Jan Tys (1516-1537), die voor deken Robbyns heeft gewerkt, in *Bulletin du Cercle archéol. de Malines,* 1912; in *Mechlinia,* Nov. 1921, en in *Biographie Nationale.*

2) Zonder de vier ronde indrukken, als van nagelkoppen, die, op het Mechelsch boek, op de hoeken van de binnenste lijst staan; die zouden dan met een stervormig stempeltje zijn aangebracht.

beplakt met wit perkament; het wordt bewaard in Bodley's Library te Oxford (Rawl. 8°, 662) en bevat[1] een kalender uit een gedrukt Breviarium Sarum, c. 1505, aanteekeningen over het ambt van suppoost in de Universiteit te Oxford, geschreven in 1514-1520; en een Parijzer Badius-uitgave, c. 1510, van Hieronymus Savonarola, *Expositio in psalmos Miserere mei, etc.* De beide drukwerken werden bij het binden gescheiden door een 24-tal witte bladen. In 1720 heeft Tho. Hearne - die in datzelfde jaar de geschreven teksten uitgaf - het boekje gekocht bij een boekverkooper.

De voorzijde van den band is beprent met een paneelstempel (96 × 72 mm.) die tot een gewoon Nederlandsch type behoort: twee takken, die in hun gelijkzwierende ranken elk vier dierfiguren bevatten; middenstrook en omlijsting versierd met driehoekjes en een drieblad in elk daarvan.

In de bibliotheek te Lambeth is er een band met dezelfde twee paneelstempels; hij bevat hs 560, vijftiendeeuwsche Horae[2]. Geene herkomst aangeduid.

Op den band van een Parijzer uitgave van Marsilio Ficino, *De triplici vita* (vóór 1496), bewaard in de bibl. te Stonyhurst (6. 64), staat Jacobus Illuminator III op beide zijden; naar dit exemplaar maakte Weale het wrijfsel, dat hij beschreef onder n^{r} 317[3]. Aanteekeningen over vroegere eigenaars komen in het boek niet voor.

De drie paneelstempels gemerkt Jacobus Illuminator zijn dus in de Nederlanden gebruikt geworden. Of I en III in andere handen overgingen, of ze b.v.b. naar Engeland verhuisden, kunnen we niet met zekerheid vaststellen.

Martinus de Predio.

Alleen uit den Oxfordschen Woter van Duffle-band is de paneelstempel gemerkt *martinus de predio,* in gotieke minuskelen, bekend; en evenmin als Jacobus Illuminator is de man ooit elders dan op zijn stempel genoemd geworden. Noch waar hij heeft

1) Zie F. Madan. *Summary Catalogue,* II, 175; III, p. 425, 503.
2) De heer J.B. Oldham, bibliothecaris van de School Library te Shrewsbury, heeft mij wrijfsels medegedeeld.
3) Niet in zijn gedrukten catalogus maar bij een dubbel van zijn wrijfsel, bewaard in de Kon. Musea voor Geschiedenis en Sierkunst, te Brussel, heeft hij het boek aangeduid. De heer J.B. Oldham berichtte mij nader over het boek zelf.

gewerkt, noch wat voor landsman hij was komen wij te weten. Men zou ofwel hem of Jacobus als de maker van den Oxfordschen band willen beschouwen. De gebeurtenis dat een binder drie paneelstempels, elk met een ander naam erop, samen gaat gebruiken, heeft wel een betere reden dan die van toeval of gril. Dat Antoon van Gavere te Brugge, naast zijn eigen gesigneerd paneel, datgene van zijn stadgenoot en voorganger Jan Guilebert tot versiering van een grooten band laat dienen, is wel te verklaren; het is of hij aankondigde: werk van Antoon van Gavere, opvolger van Jan Guilebert. Dat is advertentie, dat geeft vertrouwen. Zoo doet nadien Joris van Gavere, te Gent, met den tweeden paneelstempel van Jan Guilebert. Zou iemand den Oxfordschen band hebben beprent met drie namen en zijn eigen naam hebben verzwegen? Het Woter van Duffle-paneel is schoon en zinrijk; wie den stempel bezit zal hem altijd gaarne gebruiken en het hindert niet dat er een naam staat bij den priester in gebed voor de Moeder Gods. Laat Martinus de Predio leerling en opvolger zijn van Jacobus Illuminator, van wien hij versiergereedschap zou hebben; hij zal dit gaarne naast zijn eigen naamstempel gebruiken, zooals Antoon en Joris van Gavere deden.

Die naamstempel (83 × 50 mm.) is, in de schikking van de acht figuurtjes, wat ongewoon; de beide rijen worden van uit de middenstrook bekeken; rechts en links een lisbloem op de eene, en nog een derde lisbloem op de andere rij, die, ook rechts en links, een dubbelen arend heeft; verder een Lam Gods, een kruisbloem, een vogel; omschrift: *dominus. dedit.// dominus. abstulit. Sit. // nomen. domini // benedictum.* (een tak) //.

Meer andere Vlaamsche paneelstempels hebben den tekst uit Job, 1, 21, als omschrift[1]. Geen andere dan Zuid-Nederlandsche (en een Keulsche) stellen den naam van den binder overlangs in het midden; en in minuskelen alleen deze vier: ‘frater hubertus ordinis minorum me fecit’ (Limburg-Luik? 1e helft 15e eeuw);

1) In den vorm ‘deus dedit, deus abstulit...’. Zie Hulshof en Schretlen, *De Kunst der oude Boekbinders*, pl. xxxv; en *Bibl. roy. de Belg., Expos. de Reliures*, 1930, *Catal.,* I, no 236: vermoedelijk een Leuvensche, dubbele paneelstempel. Zie ook *Wereldtentoonstelling Antwerpen 1930; Oud-Vlaamsche Kunst, V, Boekbanden;* nr 132, paneelstempel van den Mechelaar Jan Tijs, en aldaar, onder nrs 136, 137, een paneelstempel van den Gentenaar Pieter de Keysere met den Job-tekst.

'livinus stuvaert me ligavit' (Gent en Brugge, 1446-1458); 'jacobus gaver me ligavit' (Brugge, 1454-1467); 'Jan van Ypre' (Brugge, 1470-1473).

Was Martinus de Predio Nederlander, zijn Dietsche naam zal wezen van der Hofstede, van der Hofstadt, van Hofstade, of zooiets. Een Nikolaas van der Hoffstadt krijgt van den Raad van Brabant een 'octroy om prenten', den 28^{n} Mei 1547[1)] maar of hij en waar hij drukker is geweest, het is nog niet uitgekomen.

Een Willelmus de Predio werkt in de 15^{e} eeuw, als scriptor; waar, dat zegt de geschiedenis niet, maar vermoedelijk in Zuid-Nederland. De man had de gewoonte, zijn naam in een versje bij het einde van zijn werk te schrijven. Zoo kennen wij hem uit vijf handschriften: de drie zware deelen van R. de Rivalto, *Pantheologia,* hss 238-240 in de stadsbibliotheek te Brugge[2)], zijn elk bij het einde met de handteekening van Willelmus de Predio voorzien; het tweede deel schreef hij in 1458, het derde in 1459; in de twee eerste deelen staat bovendien aangeteekend dat het werk werd aangekocht door Henricus Keddekin, abt van Ter Doest bij Brugge, in 1482. Alleen het derde deel heeft een ouden band, een karakteristiek Brugschen[3)]. In de verzameling van Lt.-Col. W.E. Moss, te Sonning-on-Thames, is er een Caesar, *De Bello Gallico,* waarop volgt een Solinus, *De Situ Orbis Terrarum,* beide werken op perkament geschreven, met verluchte initialen, Vlaamsch van uitzicht; bij het einde leest men een vers als op het derde deel van het Brugsche handschrift; de kopiïst wenscht zichzelf hemelsche belooning; en vóor het vers staat 'Will(ermu)s De', er achter 'predio me scripsit'.

In de veiling der boeken van A. Cavelier, uit Caen, 1895, werd als n^{r} 3 verkocht een tractaat over geneeskunde, geschreven op

1) Zie mijn opstel *Drukkersoctrooien in de 16^{e} eeuw* in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, VIII, 1910. En Hofstade is een dorp tusschen Mechelen en Leuven-Tervuren. Een 'Hofstad' ligt buiten de Kerkhofpoort te Mechelen; het is 'een aloud *mansio* dat veel kans heeft een Frankische *sala* geweest te zijn; trouwens de Zelestraat leidde er naartoe'. (V. Steurs in *Mechelsche Bijdragen,* 1936, bl. 126). Maar dergelijke plaatsnamen zullen er wel meer zijn.

2) J. Laude, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque publique de Bruges*, 1859; en A. de Poorter, *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque publique de Bruges,* 1934.

3) In de mazen van een net van dwarsstrepen, telkens een lisbloem; en beslagen met doppen.

zeer dun perkament, in een klein, bijzonder duidelijk geschrift; bij het slot van het eerste boek las men: ‘Me will's de p(re)dio sc(ri)psit’. De band was gemaakt van geblinddrukt kalfsleder over houten berden met sloten[1)].

Uit de verscheidenheid van den aard der gekopieerde werken zou men gaan denken dat Willelmus de Predio woonde in een universiteitsstad. Te Leuven? De abt van Ter Doest kan daar de *Pantheologia* hebben gekocht, drieëntwintig jaar nadat ze geschreven werd, ruim zoo goed als b.v.b. te Brugge.

Hoe Woter van Duffle's paneelstempel, de matrijs, in gezelschap is geraakt, óf te Antwerpen óf na wie weet hoeveel zwerven, eerst van het *ave maria*-paneel, later van de naamstempels van Jacobus Illuminator en Martinus de Predio, het blijft een raadsel en al wisten wij 't gaarne, wij kunnen erin berusten te moeten waarnemen, dat het dertiendeeuwsche plaatje nog door een vijftiendeeuwsch vakman werd te pas gebracht. Een lang leven is aan meer andere, hoewel jongere, paneelstempels beschoren geworden. Aan hetgeen Duff daarover zegde kunnen wij toevoegen de voorbeelden naar welke wij vroeger verwezen, en die betreffen de gesigneerde paneelen van Johannes Guilebert en van Frater Johannes de Weesalia (zie blz. 4), en nog een aantal andere, waaruit blijkt dat binderspaneelen verhuizen en na tientallen jaren en na honderd jaar in vreemde handen en nog in gebruik zijn.

Zoo is het groote paneel gevaren van den verder onbekenden Frater Hubertus, minderbroeder, dat in de eerste helft van de 15e eeuw nog eens wordt gebruikt door den Limburgschen kartuizer Jacob van Gruytrode, den ascetischen schrijver, op den band van tractaten in het Nederlandsch, en dat men weervindt in de abdij-binderij te Stavelot, die den omslag van een druk van 1512 ermede beprent. Zoo is 't gegaan met het paneel van den veertiendeeuwschen Brabantschen hofscriptor en binder Petrus, van den Mechelaar Jan Tys (1516-1537), van den Antwerpenaar Jacob Clercx van Ghele (c. 1520-'40), wier namen uit de matrijzen worden weggeschrapt (telkens mislukt dat slecht werkje) als deze later dienen, wier siermateriaal naar den vreemde wordt gebracht. Een groot paneel gemerkt ‘Joh'es Coene me fecit’ komt, besnoeid aan twee

1) *Le Manuscrit,* Parijs: II, 1895, p. 59.

zijden, op een band die een druk uit 1531 bevat, al zal Jan Coene een Brugsche verlichter zijn, die ruim een eeuw vroeger leefde. Vermoedelijk behoort het Boodschap-paneel gemerkt ‘Joh'is Molnere me fecit’, door Weale (R. 286) gedateerd ‘c. 1400’ (hij schatte waarschijnlijk naar den stijl), inderdaad aan een Antwerpschen priester uit het midden van de 14e eeuw, hoewel in de drie banden, waarop het voorkomt, postincunabelen zitten.

Avonturen bedreigen de bronzen plaatjes, zoodra ze 't werkhuis verlaten van den boekbinder, voor wien de zegelsteker ze heeft gegraveerd. Is echter de 16e eeuw ten halve en de oude behoefte aan iconografischen blinddruk voorbij, dan is de paneelstempel oud koper geworden, niet zooveel gewichts in den hoop en toch welkom bij den geelgieter, die altijd een smeltkroes warm houdt.

Amper een half dozijn matrijzen van onze paneelstempels uit de 15e-16e eeuw zullen nog bestaan; geen penningkabinet, naar het schijnt, heeft er een kunnen redden.

De Norbertijner abdij te Averbode bezit nog den fraaien metalen stempel, waarmede abt Mathias Volders op de banden liet prenten, sedert 1564, een reliëfbeeld van de Moeder Gods en Sint-Jan den Dooper, de abdijpatroons; dat was de laatste paneelstempel in de Nederlanden; van Maastricht naar Victoria and Albert Museum, South Kensington, is het *respice finem*-plaatje gegaan, waarmede Hollandsche banden in de 15e eeuw werden beprent; in de verzameling J. Brassine, te Luik, is de dubbele matrijs, te Bilsen ontdekt, die aan de eene zijde ‘Jehans Juliane de Nivelle me fist’ is gemerkt en aan de andere zijde een veel jongere, een gotieke voorstelling heeft, een Sint-Jan Evangelist; en de heer P. Gruel, te Parijs, heeft, in de vermaarde verzameling banden, door zijn vader aangelegd en beschreven, een Fransche paneelmatrijs, een met een O.L.V. in de Zon, en een moulage van een andere, met den tekst ‘Jakemars li boceus me fist benoist soit ki me list’, die in Fransch-Vlaanderen thuis hoort. Misschien zit er nog wel een bij het gerief van een Brabantschen specialist, die oude banden herstelt...

Wouter van Duffel zelf, en zijn zegel.

Zij, die den paneelstempel gemerkt Woter van Duffle tot versiering van de bekende twee banden gebruikten, hebben zich aan zijn

aard en eerste bestemming niet vergist; zij hebben hem bij voorbeeld niet gehouden voor een eigendomsmerk. Maar boekbinder of bibliofiel, wie is de man op den stempel en waar hem gezocht?

In den tijd, tusschen de 12e en, op zijn laatst, de 15e eeuw, naar den stijl te oordeelen. In de ruimte - vooreerst niet al te verre van Duffel, en natuurlijk in een stad; te Antwerpen, Mechelen, Leuven, bij voorbeeld. Van Duffle's ontbreken daar niet; maar onder de zeer enkele bekende boekbinders uit die vroege tijden is er geen van Duffle. Dat geestelijken als scriptor en boekbinder werken is veleer gewoon. Uit Edmond Geudens' *Paatsbeschrijving*[1], uit het voortreffelijk boek van Eerw. H.L. Philippen, *De Begijnhoven,* (Antw. 1918)[2] is allicht een herinnering aan een Antwerpschen Wouter van Duffel uit de 13e eeuw bijgebleven; een man die betrokken is bij de vroegste inrichting van Begijnhof en Gasthuis te Antwerpen. En uit talrijke plaatsen in de rijk gestoffeerde boeken van Eerw. H. kan. Fl. Prims, *Kerkelijk Antwerpen rond het jaar 1200* (Baasrode, 1926) en *Kerkelijk Antwerpen in het laatste kwart der XIIIe eeuw* (Antwerpen, 1928), uit zijne *Geschiedenis van Antwerpen, II, De XIIIe eeuw; 3e boek, De geestelijke Orde* (Brussel, 1929) is Wouter van Duffel nader bekend: hij is de tweede provisor van het Onze-Lieve-Vrouwegasthuis, dat in de vroege dertiende eeuw tot stand kwam in den pand of aan het kerkhof van de hoofdkerk[3], en hij bleef dit ambt waarnemen van 1249 tot 1285; hij werd intusschen rector ecclesie en plebaan te Duffel, deken te Lier; in 1267-1285 was hij kanunnik van O.L. Vrouwe-

1) Edm. Geudens, *Plaatsbeschrijving der Straten van Antwerpen naar het Charterboek van 1374 der H. Geesttafel van O.L. Vrouwekerk,* 1906; bl. 36, voetnota (2): ‘In de archieven van St. Elisabethgasthuis bestaat een schepenbrief van 1284 volgens welken Wouter van Duffel (Walterus de Duffle), kannunik, zijn aandeel in den molen aldaar (op het Antw. Veld) aan 't gasthuis afstond, met beding van 3 jaargetijden...’.

2) Bl. 115; in een acte van 1254, betreffende kapelaniegoed van het Antwerpsch Begijnhof, verschijnt Walterus plebanus in Duffle. Dat hier de provisor van het O.L.V. gasthuis, later kanunnik van Onze-Lieve-Vrouwe Kerk te Antwerpen, wordt bedoeld, meent ook Kan. Fl. Prims, *Kerkelijk Antwerpen in het laatste kwart der XIIIe eeuw,* bl. 59-60.

3) L.J.M. Philippen, pr., *De oudste Statuten van het Sint-Elisabethgasthuis te Antwerpen* in *Bijdragen tot de Geschiedenis,* XVII, Antw. 1926; bl, 10-11. Het O.L. Vrouwegasthuis werd in 1238 overgebracht van de buurt van O.L.V. kerk naar Ter Elst, waar het nog steeds gevestigd is. Eerst later zal het genoemd worden naar de H. Elisabeth, patrones van de gasthuiszusters.

kerk te Antwerpen. Hij treedt op als commissaris van de bisschoppelijke macht en vertrouwensman van het kapittel waar het gaat om de aanstelling van een pastoor te Stabroek; hij is scheidsrechter in een betwisting tusschen het kapittel en Sint-Michielsabdij over de tienden van Stabroek; in een ander over de tienden van Santvliet; in een proces over het patronaat van de kerk van Hoogstraten, voor den officiaal van het bisdom, is het kanunnik Wouter van Duffel die het kapittel vertegenwoordigt. Hij is een geleerd man, hij kent beide rechten; hij is een man van aanzien en van erkende wijsheid. Hij heeft te Antwerpen een huis op het plein dat nu Handschoenmarkt heet, vlak bij O.L.V. kerk, en, samen met het gasthuis, bezit hij een molen in het Antwerpsch veld, dat is tusschen de Meir en het Kipdorp. Een testament van hem, gedagteekend 5 October 1284, is bewaard gebleven[1)], waarin hij het gasthuis, zijn gasthuis, bedenkt, jaargetijden instelt, pitancies voor de zieken, gebeden vraagt voor 'zekeren kanunnik zaliger gedachtenis' (wij raden wel dat hij bedoelt zijn vriend en medestander, den rijken bibliofiel Hendrik Nose), en voordeelen bepaalt voor de broeders en zusters, de ziekenverplegers en -verpleegsters. Kanunnik Prims heeft Wouter van Duffel aldus gekarakteriseerd[2)]:

'Een godsdienstig man, die zijn infirma membra Christi heeft lief gehad; een geloovige christen, die al zijn volk doet bidden op den machtigen Witten Donderdag en op den eersten feestdag der H. Maagd [in den tekst: in die Assumptionis beate Marie virginis] voor de zielerust van een mede-kanunnik dien hij weet die gebeden noodig te hebben [in den tekst staat: cujus memorie habet Deus]; een practische provisor, die het euvel te keer gaat van ziekendiensters en -dienaars, die, eenmaal zelf ziek, het noodige en opportune "pro medicinalibus usibus" ontberen'. En verder: 'Wij vermoeden dat Walter van Duffel kort hierop [namelijk na 10 December 1285, wanneer hij nog in een acte verschijnt] is gestorven, aldus een belangrijke periode van het bestaan van ons gasthuis afsluitend'. 'Het groot getal akten van het dagelijksch goederen-bestuur hebben ons het gasthuis der XIIIe eeuw deel voor deel doen kennen. Wat vooral naar voren treedt is de nauwe samenhang tusschen kapittel en gasthuis... En de provisores zijn kanun-

1) Tekst bij Fl. Prims, *Kerkelijk Antwerpen in het laatste kwart der XIIIe eeuw* bl. 121.
2) T.a.p., bl. 57-58.

niken, blijkbaar gekozen door het kapittel... de tweede was de gezaghebbende en finantieel bedreven kanunnik Wouter, gewezen rector te Duffel, dan deken te Lier. Beiden hebben hun zaak ter harte genomen; en vooral van den laatste kan getuigd worden dat hij èn klooster èn ziekenhuis gelijkelijk in godsdienstzin moet opgevoed hebben'.

Bij dit moreel portret past voortreffelijk de Woter van Duffle, die wordt afgebeeld in aanbidding voor de Moeder Gods op onzen vroeg-gotischen paneelstempel. Zou er nog eenige aarzeling overblijven om in den geestelijke-boekbinder den Antwerpschen kanunnik uit de 13e eeuw te herkennen, die wordt dan wel verdreven zoodra wij dezes eigen zegel te zien krijgen. Dezelfde voorstelling als op den paneelstempel, natuurlijk zóo geschikt dat ze niet een rechthoekige ruimte vult maar de ovale met spitse toppen van elk behoorlijk zegel van een geestelijke uit dien tijd: een man knielt en verheft de handen in gebed tot Maria met het Kind; naar een geijkt type, dat in de 13e maar ook nog in de 14e en de 15e eeuw dikwijls voorkomt, zit de knielende, in profiel gezien, onder de nis, het kapelletje, het 'tabernakel' waarin ten halven lijve O.L. Vrouw verschijnt: maar déze verschijning is niets anders dan een - minder fraai uitgevoerde - kopij van het Mariabeeld op den paneelstempel.

De afdrukken in was, die, hangende aan perkamenten oorkonden, bewaard zijn gebleven, toonen Wouter van Duffel's zegel - met het omschrift S'. WALTI D DVFLE CANON ANTW'P - als een toch niet kwalijk geslaagde, gotieke, dus al latere, en in een ander en kleiner (35 × 24 mm.) raam geplaatste nabootsing van den paneelstempel. In de reproducties, fig. 6, ziet men dat zegel naar een gipsen afgietsel van een exemplaar aan een acte van 1283[1)] en, fig.

1) Naar ditzelfde moulage, waarvan een negatief wordt bewaard in het Rijksarchief te Brussel, nr 18490, genomen op een zegel hangend aan een acte van 1283, ziet men een reproductie bij Fl. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen,* II, 4e boek, *'Fastes', Regesten, Zegels, Munten.*

Uit de beschrijving aldaar, blz. 53:

'84.-9 [= 9e zegel van kanunniken]. Walterus de Duffle. 1282. - Vertoont in de bovenste twee-derden van het zegelveld een Lieve-Vrouw met Kind, in het onderste een biddenden geestelijke. Is zoo van onderwerp als van uitvoering te plaatsen tusschen den zegel van kan, Nicolaus de Hospitali (1257) en dien van Jacobus de Molendino (1283). Vermoedelijk is de zegel van Walterus de Duffle - welke ten andere reeds veel gebruikt schijnt - tusschen 1260 en 1270 vervaardigd. Als overgang tot de beslist gothische behandeling van het onderwerp is de zegel van W. de D. een klein document'.

Bl. 57, na de beschrijving van het zegel van Renerus de Malre, peblaan van O.L.V. kerk te Antwerpen:

'Hiermede eindigt de reeks der onderling verwante Lieve-Vrouwezegels. Ze bieden volgende evolutie:

I. a) Oudere zegel van het kapittel (1254);
b) Gosuinus de Duffle (1244).

II. 1. Nicolaus de Hospitali (1257);
2. Walterus de Duffle (1260-1270);
3. Renerus de Malre (1265-1275);
4. Oudere zegel der dekenij (1268);
5. Jacobus de Molendino (1283)'.

5, eenigszins scherper, naar een directe opname van een exemplaar waaraan onder en boven een fragmentje ontbreekt, doch zooals het nog hangt, een bruin-wassen plaatje met vingerindruk op de achterzijde, op een strookje perkament aan een acte uitgaande van de overste en het convent van het Antwerpsch gasthuis (11-1-1282 d.i. 1283)[1], samen met de zegels van hen die bij het slot van de oorkonde worden genoemd en in dezelfde orde: het gasthuis, de 'eerwaarde en wijze mannen heer Walterus de Dufle, kanunnik te Antwerpen, onzen provisor', en de Antwerpsche schepenen Paulus Bornecolve en Arnoldus Nose.

Vele geestelijken en kloosters hadden in de 13e eeuw, ook elders dan te Antwerpen[2] en later, een zegel dat gelijkt aan datgene van Wouter van Duffel en de zorg om zich te laten voorstellen in

1) Zuster Elisabeth, magistra van het gasthuis, en het heele convent, kondigen aan dat Margaretha van Temsche aan het gasthuis schenkt, ten behoeve van jaargetijden, 14 pond Leuvensch om akker- en weidegrond te koopen te Ekeren, ter plaatse gezegd 'der (ter) Vlaminghen'. Archief van de Commissie van Openbaren Onderstand, Antwerpen.
Voor de duidelijke foto betuig ik mijn dank aan den heer H. Dierckx, adjunct-stadsarchivaris te Antwerpen.

2) Het Antwerpsch begijnhof, b.v.b., heeft c. 1246 een zegel dat voorstelt de Moeder Gods en drie biddende personages. 'Het type van het zegel van het Antwerpsch begijnhof is het gewone type onzer kloosterzegels van de XIIIe eeuw: ovaal; verdeeld in twee vakken; het bovenste vak en tevens het voornaamste vertoont den patroon of de patrones van het klooster; het onderste een kloosterling of een groep kloosterlingen in biddende houding neergeknield onder het beeld van patroon of patrones'. (L.J.M. Philippen, pr., *Het oudste Zegel en de vroegste Geschiedenis der Begijnen van Antwerpen*, bl. 9; overdruk uit *Bijdragen tot de Geschiedenis,* XXVI, 1935).

aanbidding voor O.L.V. was, oòk in de vroege 13e eeuw, lang niet nieuw[1].

Nieuw was misschien Wouter van Duffel's denkbeeld om zichzelf aldus te laten afbeelden op een paneelstempel, veel grooter dan een zegel en ongetwijfeld nog vóor hij een zegel had: dit zegel, met gotieke architechonische toevoegsels, is vast jonger dan het paneel, dat er geene heeft. Aan miniaturen kan Wouter van Duffel zijne voorstelling hebben ontleend: uit het midden van de 13e eeuw is toch de Gentsche souter, waarin een dergelijk tooneel voorkomt: eene vrouw aanroept knielend de H. Clara, die vóor haar rechtstaat, met een wijdingvol gebaar[2]. Ook in den vreemde zal men dergelijke miniaturen vinden, uit denzelfden tijd[3]. Maar zij hebben slechts ten deele de waarde en de beteekenis van het portret van den geestelijke-ambachtsman, die zijn naam bij zijn werk stelt.

Een Antwerpsch zegel, dat van aartsdiaken magister Jacob Betto (1285-1294) heeft Wouter van Duffel's voorstelling overgenomen, minder stijlvol en met gotieke architectonische omlijsting. (Zie fig. 7)[4]. Het Salve Regina-reliëf van Wouter van Duffel wordt dus gekopieerd te Antwerpen zelf, nog tijdens zijn leven, door den zegelsteker van een bisschoppelijk ambtenaar.

1) B.v.b. deken Sybold, in de O.L.V. kerk te Aken, 1227, ook Willem, proost van Sint-Walburgiskerk te Veurne, 1236, worden op hun zegel voorgesteld als biddend onder (dat beteekent toch vóór) het beeld van de patrones (Rijksarchief Brussel, moulages).
De Brusselsche heilige Bonifacius, bisschop van Lausanne, overleden in Ter Kamerenabdij, had in 1244 een zegel waarop hij wordt voorgesteld in aanbidding voor O.L.V. (G. des Marez, *Guide ill. de Bruxelles,* II, p. 241).
Een dergelijk onderwerp heeft het zegel van Adam van Eppeghem, proost van de twaalf beneficianten van de Zellaer-stichting in Sint-Romboutskerk te Mechelen, 1279-1282: onder een O.L.V. in een nis knielt de geestelijke - bij wiens kleeding de cappa behoort. (Kan. J. Laenen, *Hist. de l'Eglise métr. de St. Rombaut à Malines,* p. 232).

2) Zie reproductie en toelichting bij Fred. Lyna, *De Vlaamsche Miniatuur van 1200 tot 1530;* Brussel-Amsterdam (1933), afb. 2, blz. 27.

3) B.v.b. in de eerste initiaal van Horae voor O.L. Vrouw, een Engelsch handschrift uit de tweede helft van de 13e eeuw; de vrouw, voor wie het boek werd gemaakt, knielt voor de Moeder Gods (British Museum, Egerton Ms 1151).

4) Ook gereproduceerd bij Fl. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen, II, de XIIIde eeuw, 4e boek, Fastes, Regesten, Zegels, Munten;* 1931; bl. 36, 39, nr 61, naar nr 17434 in het Rijksarchief te Brussel, dat ook voor onze reproductie heeft gediend; het werd afgegoten naar een zegel aan een akte van 23 Nov. 1291 in de verz. abdij van Ninove.

Er is in de Nederlanden, in het begin van de 13e eeuw, op een luisterrijken boekband, een weerga van Wouter van Duffel's vrome voorstelling.

Broeder Hugo, de onovertroffen zilversmid van de Sint-Niklaaspriorij te Oignies bij Namen, heeft zichzelf afgebeeld op den band van het Evangeliarium, dat voor zijn klooster en door zijn toedoen werd geschreven tusschen 1229 en 1246[1]. Op een van de niëllo's in de randen van het tweede bandvlak - eigenlijk het voornaamste, legt Weale uit - ziet men Hugo - zijn naam staat boven zijn hoofd - knielend een boek, natuurlijk zijn Evangeliarium, opsteken met beide handen, als om het aan te bieden aan Christus, de als Verlosser der wereld tronende hoofdfiguur van het middenpaneel; en op de niëllo tegenover Hugo's portretje staat Sint-Niklaas, zijn kloosterpatroon, in deze vereering en opdracht deelend en met een zegengebaar naar Hugo gewend. Op het smalle zilveren strookje, dat het middenpaneel omsluit als de schuin toeloopende dikte van de omlijsting, heeft Hugo een tekst gegraveerd in unciale kapitalen, en daarin onder meer zijn vrome bedoeling verklaard: loven anderen Christus met zang, Hugo doet het terwijl hij dit handschrift, zelf met zijn arbeid verworven, siert met zijn kunst van zilversmid. Dit is, bij de volmaaktheid van Hugo's tijdroovend en moeilijk, van zijn heerlijk gewrocht, waarlijk niet te boud gesproken[2].

1) Gemotiveerde dateering van W.H. James Weale, p. 158 in *Revue de l'Art chrétien,* 5e série, t. IV; Rijssel, 1908; zie aldaar de uitvoerige beschrijving van den zeer schoonen band, stijlvol in zilver gedreven, gedeeltelijk verguld, met ingewerkte niëllo's en edelsteenen, dit alles dienend tot beslag van eiken berden, 2 cmt. dik, waarvan de binnenzijden werden roodgeverfd. Bibliographie bij Paul Faider (e.a.), *Catalogue des Manuscrits conservés à Namur,* Gembloux, 1934, p. 557. De beide bandvlakken gereproduceerd ook in Jean Loubier, *Der Bucheinband in alter und neuer Zeit,* Berlijn en Leipzig, (1905), S. 40, 41, en in Ger. Schmook, *Wordingsgeschiedenis van het Boek,* Antwerpen, Amsterdam, 1931; pl. LIV.
Weale beschreef den Evangeliarium-band van Hugo d'Oignies reeds vroeger: zie zijn *Catalogue des Objets d'Art religieux... exposés à Malines. Septembre 1864;* pp. 143-144.

2) Een paneelstempel, waarop een monnik een boek aan den H. Bernardus biedt, heeft dit omschrift: ‘ad laudem dei, beate mariae et sancti bernardi ego frater... waran de conventu belli prati hunc librum ligavi’ en zou in de cistercienser abdij Beaupré, bisdom Beauvais, gebruikt geworden zijn. Zie G.D. Hobson, *Parisian Binding 1500-1525,* t.a.p., p. 412, 424, 429. De stempel staat op twee banden in de stadsbibl. te Troyes; ze kwamen er langs Clairvaux. Zie ook L. Morel-Payen, *Les plus beaux manuscrits et les plus belles reliures de la Bibl. de Troyes,* 1935; p. 169.

Wouter van Duffel, zijn tijdgenoot, geeft aan zijn paneelstempel een beteekenis van dien aard, meer bescheiden, zooals past bij het veel eenvoudiger werk.

In dat plaatje met den naam en de figuur van den Maria-vereerenden Wouter van Duffel herkennen wij en herkende men nog in de 15e eeuw het merk van een boekbinder. Kon het echter toch niet zijn dat het oorspronkelijk een eigendomsmerk was?

Dat zou dan een uitzondering, een geheel alleenstaand, nadien nooit meer herhaald verschijnsel wezen. De Brugsche humanist Martinus Vulcanius (de Smet, 1525-1578) heeft zijn naam laten stellen bij een paar zedespreuken uit Disticha Catonis in het omschrift van een paar drievoudige paneelstempels met traditioneel-Nederlandsche versiering[1]; abdijen en prelaten (Sinte-Geertrui te Leuven en abt Philips de Hosden en zijne opvolgers; Averbode en abt Mathias 's Volders)[2] hebben in de 16e eeuw patroonsheiligen en familiewapens als eigendomsmerken op groote bandstempels laten snijden; maar deze reliëfplaten zijn niet te vergelijken bij Wouter van Duffel's paneel. Alleen boekbinders en boekhandelaars stellen, in zoo groote stempels, hunnen naam bij een gewijd iconografisch onderwerp: bij een Mariabeeld, een Verkondiging, een Lam Gods, een Aanbidding der Koningen, een Anna-te-drieën-groep, een patroonsheilige.

Zichzelf laten afbeelden, zooals later de schenkers op geschilderde paneelen, hebben zij, lang na Wouter van Duffel, nog enkele keeren gedaan. De Vlaming Jacob Moerart, pas te Parijs gevestigd als boekhandelaar en drukker, laat een paneelstempel snijden - den eersten gedateerden in Frankrijk: 1488; en vermoedelijk heeft Moerart den Vlaamschen paneelstempel ingevoerd te Parijs - dien hij voluit onderteekent; hijzelf en zijne vrouw knielen in aanbidding aan weerszijden van Sint-Jacob[3]; Pauwel van Vardebeke, boekbinder te Brugge, zit, met zijn vrouw, geknield bij een Sint-Anna-groep, tot welke beiden berijmde Vlaamsche lofgebeden spreken[4].

1) E. Ph. Goldschmidt, *Gothic and Renaissance Bookbindings,* 1928, nr 211.
2) Zie *La Reliure en Brabant,* t.a.p., pp. 183-185.
3) Zie E. Ph. Goldschmidt, *Gothic and Renaissance Bookbindings,* bl. 56.
4) Zie W.H. James Weale, *Bookbindings and Rubbings,* R. 423; en *Wereldtentoonstelling Antwerpen 1930. Oud-Vlaamsche Kunst. Deel V. Boekbanden;* nr 278, en de verwijzingen aldaar.

Maar reeds de groote paneelstempel, door de boekbinderij van Roodeklooster gebruikt in de 14e en de 15e eeuw, stelt een man en een vrouw voor, echter een regulier kanunnik en eene non, die knielend bidden, de een tot het H. Aanschijn, voorwerp van mystieke beschouwing, de andere tot O.L. Vrouw[1].

Wouter van Duffel stelt in zijn paneelstempel zijn Dietschen naam, niet den Latijnschen vorm daarvan, Walterus de Duffle, dien hij, naar het volkomen algemeen gebruik van zijn tijd, op zijn zegel laat snijden, zooals hij ook voorkomt in de Latijnsche oorkonden waaraan het zegel wordt gehangen. Dit eindje volkstaal in dertiendeeuwsche epigraphie zal wel een zeer vroeg en een beteekenisvol getuigenis wezen voor meer belezenheid onder het volk. Wat nood was er voor Wouter van Duffel om, niet op een louter ornamenteel maar op een bij uitstek vroom paneel, zijn Dietschen naam te vermelden? Opdat het kleine beeldwerk den gemeenen man des te vertrouwelijker zou toespreken. Dit was toch behoorlijk, nuttig en in overeenstemming met den tekst als de stempel bestemd was om de banden van Dietsche boeken, in de eerste plaats van gebedenboeken, te versieren. Het heeft niet precies dezelfde beteekenis als het vroegste gebruik van Dietsch in officieele oorkonden (1249, Bochoute; 1250, gravin Margaretha van Henegouwen; 1251, Sint-Baafsabdij); het is niet een toegeving, het is een erkennen van het deelnemen van de volksgemeenschap aan Dietsch literair en godsdienstig leven.

Op meer dan één gebied is de paneelstempel van Wouter van Duffel een voorganger geweest: het gebruik van de volkstaal voor teksten op dergelijk boekbindersgerief is, hoewel uitzondering geworden, toch blijven bestaan, naast de me fecit-formule en naast de vele liturgische citaten. Zie priester Jacob van den Berghe's omschrift, bl. 33, waarin hij ambt en ambacht aanduidt en het boek laat gebonden zijn ‘bider gracie gods’. Een vijftiendeeuwsch paneel stempelt ‘gode lof van al’ op den band, moge ook een ander uit dien tijd getuigen ‘factum in honore dei’. In het Utrechtsche zullen zes verschillende Lam-Gods-paneelstempels een Dietsch omschrift hebben. Willem van den Velde, boekbinder te Brugge (1481-1536), vertaalt zijn naam in Willelmus de Campo om de for-

1) Zie mijn opstel *La Reliure en Brabant,* t.a.p., p. 151, met reproducties pl. I2 en II.

mule ‘ob laudem Christi librum hunc recte ligavi’ te gebruiken, naar het voorbeeld van vele vakgenooten; maar zijn paneelstempel met Wapenen ons Heeren geeft hij tot omlijsting dit fraaie gebedeke, herinnering aan het Anima Christi: ‘passie ons heeren helpt willem vandenvelde teenen salighen ende goeden einde’. Op de zeer groote, houten paneelstempels, waarmede de lederen omslagen van Brugsche schrijfboeken voor magistraat en koopman worden geblinddrukt, komen uitvoerige Vlaamsche teksten bij godsdienstige onderwerpen. ‘Niet voer wel doen’, een oud spreekwoord, graveeren de Brusselsche Broeders van het Gemeene Leven overlangs op een paneelstempel en prenten hem op den band van een geschreven getijdenboek ten gebruike van Brusselaars.

Een geheel Dietsch gebleven bindersnaam als Woter van Duffle komt nog wel eens voor op een paneelstempel. Jan Diericx, dictus van Ypre, zeggen de rekeningen 1471-1473 van de Brugsche Sint-Jansgilde, zet in het midden van zijn paneel ‘Jan van Ypre’, en daar omheen het Ypersch stadswapen en een Latijnsch gebed; Victor van Crombrugge, te Gent, behoudt den oorspronkelijken vorm van zijn naam al laat hij hem volgen op het ‘ob laudem’. Nog in de 16e eeuw is een, vermoedelijk Antwerpsch, eikelspaneel onderteekend Hans van Collen, een medaillon-paneel gemerkt ‘Adrianus van Hoolwick 1528’[1].

Ik heb er reeds op gewezen dat er, in de latere middeleeuwen en in de 16e eeuw, geen burgershuis zonder getijdenboeken is[2]. Maar in de 13e eeuw? De statuten, door den bisschop van Kamerijk aan de broeders en zusters van het hospitaal verleend, in 1233, bepaalden dat diegenen onder hen, die lezen konden, de getijden moesten bidden[3]. Er was dus behoefte aan getijdenboeken en

1) Zoovele van's, in de namen op paneelstempels, gingen onderduiken in een Latijnsche silbe: de Insula, de Wouda, de Mi, de Gavere, de Lede, de Lende, de Ghele; en zouden het geen van's zijn, dan de heele naam: Petrus Caesaris, Petrus Dux, Petrus Elsenus. Het zou niet altijd gaan zonder onkennelijk te maken; zoo bleven onveranderd, naast voornamen in een Latijnsch pakje en bij Latijnsche teksten: Molnere, Backer, Clercx, Coene, Scheede, Bloc, Voghels, Papal, De Dutche, De Pape, De Specht, Bloemaert, Bosscaert, Rikewaert, Stuvaert. Onder het drietal gesigneerde Noord-Nederlandsche paneelstempels zegt er een: ‘Dominus Hugo filius Symonis Hugonis me fecit’, bij een Lam Gods, dat gewoonlijk een Dietschen tekst krijgt.
2) *La Reliure en Brabant,* p. 163.
3) L.J.M. Philippen, pr., *De oudste Statuten van het Sint-Elisabethsgasthuis te Antwerpen,* bl. 19.

souters, ook in het vroege Onze-Lieve-Vrouwegasthuis, toen Wouter van Duffel er provisor werd. En er waren in de 13e eeuw niet alleen getijden- en gebedenboeken te schrijven en te binden, maar, naast liturgische boeken en brevieren, naast al wat de studeerende priester en leek kon noodig hebben, toch ook zoovele werken in het Nederlandsch, en daaronder tal van godsdienstigen aard, die in de geschiedenis van onze letterkunde beter bekend zijn geworden. Wouter van Duffel leeft in Hadewych's tijd, in dien van Beatrijs van Nazareth, van Willem van Afflighem, van Jacob van Maerlant.

Wij kunnen wel gissen, uit latere voorbeelden, dat hij zoowel boeken schreef als bond. En wat zou hij niet, terwijl hij zelf toch, het blijkt uit zijne bemoeiïngen, een geleerd man was?

Een geleerd man, thuis in de rechten, een die, jong nog, provisor van het gasthuis wordt als opvolger van kanunnik Nicolaus de Hospitale, en nadien opdrachten van belang en hoogere geestelijke ambten vervult, heeft, in die dagen, gestudeerd vermoedelijk in de Parijzer scholen, in de toen pas uit de scholen tot stand gekomen universiteit, waar ook was een *concursus,* een *hospitium clericorum Teutonicorum*[1].

Hij heeft er die met een rijkdom van stempels bewerkte romaansche boekbanden gekend, die voornamelijk daar - hoewel sommige ook in Engeland en in Duitschland - werden gemaakt ten behoeve van studenten, niet door monniken maar door wereldlijke priesters, in de 12e en de 13e eeuw. Ze werden, in den laatsten tijd, het

1) Zie Prof. Dr. J. van Mierlo, S.J., *Willem van Afflighem en het Leven van Jesus en het Leven van Sinte Lutgart,* overdruk uit Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie, Antwerpen, enz., 1936; blz. 70-71.
Daarin wordt Willem van Afflighem's geboortejaar berekend op 1215-1220 (bl. 68). Hij was dus ongeveer even oud als Wouter van Duffel. Er is kans dat beiden studiemakkers waren. En... verwanten. Willem was een onwettige zoon van een der Berthout's, heeren van Mechelen. Berthout's waren ook heeren van Duffel. Was Wouter van Duffel ook Berthouder-bastaard? Dan ware, zijn geleerdheid niet te na gesproken, licht verklaard hoe hij zoozeer in aanzien stond bij bisschop en kapittel; en het hoefde geen beletsel te zijn voor zijn boekschrijven en -binden. voorzeker niet in zijn jeugd.
Terloops weze nog bemerkt dat een ridder Wouter van Duffel, met andere leden van het geslacht, de keure bezegelt, die wordt verleend aan de vrijheid van Waelhem, deel van het Duffel-land van Grimberghe, in 1365. (Zie *Oudheid en Kunst,* 27e jrg., Brecht, 1936, bl. 12).

uitvoerigst, het best beschreven, gelocaliseerd en toegelicht door G.D. Hobson[1].

Die Parijzer boekbanden na te bootsen lag zeer zeker buiten bedoeling en vermogen van den jongen Brabantschen geestelijke: daartoe had hij een groot aantal stempels noodig gehad, die een niet onbelangrijk kapitaal vergden. Sommige romaansche banden zijn in het midden van het bandvlak met een grooter stempel versierd, - soms zulk een die, door vier bogen begrensd, een tronende Christusfiguur bevat[2]. Vermoedelijk werd reeds een zoo groote stempel, 48 × 40 mm., liefst met behulp van een pers geprent[3]. Onze Antwerpenaar - ik ken hem hier een iniatief toe, dat ook aan nog onbekende voorgangers kan behooren - heeft gemeend dat een verjonging van het banduitzicht wenschelijk was, dat de apocalyptische themas van de romaansche bandversiering konden wijken voor teekenen van de godsvrucht zijner dagen en van eigen devotie, - en dat hij meteen het kon stellen met eenvoudiger gerief en arbeid.

Er ligt een eeuw tusschen Wouter van Duffel en den binder van wien wij na hem een paneelstempel kennen - dat is een Brugsch priester uit de jaren 1354; het paneel stelt voor een tronende Moeder Gods; omschrift, in gotieke minuskelen: *bider gracie gods heift my ghebonden Jacob van den berghe priester*[4].

1) Zie zijn prachtboek *English Binding before 1500;* Londen, 1929; en zijn *Further Notes on romanesque Bindings,* in *Transactions of the Bibliographical Society, The Library,* Oxford, Sept. 1934.

2) B.v.b. de band van *Leviticus glossatus,* uit de 12e eeuw, Ms 24, in de stadsbibliotheek te Valenciennes, beschreven door G.D. Hobson in *Les Trésors des Bibliothèques de France*, IV (1933), pp. 102-3, met reproducties. Hobson meent dat deze band werd gemaakt in Sint-Amandsabdij.

3) In de tweede helft van de 14e eeuw werkte een Brusselsch boekbinder met een pers die men noemde ‘prente’. Zie mijn opstel *Huis en Have van Godevaert De Bloc, scriptor en boekbinder te Brussel, 1364-1384*, in *Het Boek*, 's-Gravenhage XXIV (1937), bl. 129-145.

4) De band bevat een verlucht getijdenboek uit de 14e eeuw, hs 137 verz. Leber, stadsbibliotheek te Rouen; hij werd mij aangewezen door den heer G.D. Hobson. Weale (*Bookbindings and Rubbings;* t. I, *Introduction,* p. liv) kende noch dezen band noch den Dietschen naam van den binder; maar in Latijnsche vertaling vond hij den man genoemd in een Brugsch archiefstuk; ‘The Binders seem to have been settled in and about the cloisters of the church of Saint Donatian [te Brugge] as early as the middle of the fourteenth century. The binding of books for the use of the church continued, however, for a long time to be executed by the inferior clergy; thus, in 1354, we find a payment to *Jacobus de Monte* of 5 l. 16 s. Parisis for repairing and binding the great antiphoner, the pittance books, two choristers antiphoners, and one gradual’.

Leber had het boek in de 19e eeuw gekocht in België.

Hoe gepast komt nu het gebruik van het *ave maria*-paneel naast dat van Woter van Duffle voor - en niet alleen omdat de groetenis bij het Mariabeeld komt te staan. *Ave Maria,* in uncialen, is het randschrift van het tegenzegel van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen, in 1283-1308[1]; het omsluit een Lieve-Vrouw met Kind, onder wier beeld een geestelijke in gebed zit. Het randschrift van het tegenzegel van hetzelfde kapittel, in 1254-1287, is, bij een beeltenis van aartsengel Gabriël: *Ave Maria gratia plena dominus tecum*[2].

De paneelstempel van Wouter van Duffel, dit zeer fraai getuigenis van een onvermoed Antwerpsch boekwezen in de 13e eeuw, zou waarschijnlijk sedert lang bekend zijn, hadden wij toegang tot de oude bibliotheek van de Antwerpsche Predikheeren, die verspreid werd en grootendeels verloren is gegaan. Kanunnik magister Hendrik Nose (c. 1200-19 Maart 1276) schonk immers aan de Predikheeren, in 1271, zestien boeken[3]; hij is provisor van de leprozen, terwijl zijn collega Wouter van Duffel provisor van het gasthuis is; beiden hebben elkander in hun streven en werk gedurig ontmoet en bijgestaan. Er is alle kans, dat langs Hendrik Nose en ook langs kanunnik magister Nicolaus Yo, die van zijn vriend Nose boeken erfde en op zijne beurt er schonk aan de Predikheeren, boeken geschreven en gebonden door Wouter van Duffel in het bezit van deze laatsten zijn gekomen.

* * *

Toen Wouter van Duffel provisor van het gasthuis werd, in 1249, kan hij nog wel een tijd gewerkt hebben als scriptor en boekbinder maar zijn paneelstempel zal hij toen al hebben gehad; het is niet gewaagd, aan te nemen dat de matrijs omstreeks 1240 werd gesneden.

1) Fl. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen:* II, 4e boek, 1931, bl. 45. nr 72.

2) T.a.p., nr 70.

3) Fl. Prims, *Kerkelijk Antwerpen in het laatste kwart van de XIIIe eeuw;* Antwerpen, 1928; bl. 3. Tekst van Hendr. Nose's testament, met lijst van de boeken, bij J.C. Diercxsens, *Antverpia Christo nascens et crescens,* Antw., 1773, I, bl. 299. naar het nog bestaande cartularium van O.L.V. kerk.

De gelijkenis met de Vierge dorée stelt alleen dit vast: de beeldhouwer van Amiens heeft een Lievevrouwe-type gevolgd dat sedert ruim een kwart eeuws bekend en populair was, of omdat het stond aan een voornaam kerkportaal, of omdat bedevaarten er naartoe leidden, ongetwijfeld in Noord-Frankrijk of te Parijs, van waar ook Wouter van Duffel, jong priester, scriptor en boekbinder, het model heeft medegebracht. En werd misschien reeds te Antwerpen, in de kerk of in het gasthuis, een dergelijk Mariabeeld vereerd?

Wouter van Duffel's paneelstempel verschuift het begin van een eigenaardige Nederlandsche bandversiering naar twee eeuwen vroeger dan men tot nu toe overal kon lezen[1)]; naar een volle

1) Weale zegt niet formeel wanneer de paneelstempel verschijnt; maar zijn catalogus van Nederlandsche wrijfsels begint met den stempel van Lambertus de Insula, scriptor, Leuven, 1367 (n^{r} 285). Waar hij zegt (*Bookbindings and Rubbings*, p. liii): 'is was not until the latter half of the xvth century that panels of large quarto and folio size were executed' bedoelt hij de versiering van Brugsche registerbanden maar laat veronderstellen dat minder groote paneelstempels in de Nederlanden reeds bekend waren; hij heeft er toch zelf opgeteekend, die hij dateert 'c. 1400' (n^{rs} 286-292). Voor H. Loubier *(Der Bucheinband,* 2^{e} Aufl., 1926. S. 101, 111) ontstaat de Nederlandsche-Nederrijnsche paneelstempel in het laatste derde van de 15^{e} eeuw; ook voor Dr. K. Westendorp *(Die Kunst der alten Buchbinder auf der Ausstellung von Bucheinbänden im alten Schlosz zu Strassburg, Els.;* 1909, S. 10), en voor M.J. Husung *(Geschichte des Bucheinbands,* in F. Milkau, *Handbuch der Bibliothekswissenschaft,* Leipzig, 1931; S. 683); 'in het laatste kwart der 15^{e} eeuw komen zij (de plaatstempels) op in de Nederlanden' volgens Hulshof en Schretlen (*De Kunst der Oude Boekbinders;* Utrecht, 1921; bl. 36); bij het einde van de 15^{e} eeuw, voor G.D. Hobson *(Parisian Binding* 1500-1525; in *The Library,* 1931; p. 394); ook voor Heinr. Schreiber *(Einführung in die Einbandkunde;* Leipzig, 1932; S. 153, 164).
Voor J. Theele, *Rheinische Buchkunst,* 1925, S. 37, gebeurde de 'Erfindung' van den paneelstempel in het midden van de 15^{e} eeuw, - en natuurlijk 'am Niederrhein'. Het Keulsche Eedboek van 1341 - of van 1360 -, met de paneelstempels van Henricus Walram, door H. Lempertz (*Bilderhefte zur Geschichte des Buchhandels;* Keulen, 1853-1865) gereproduceerd sedert driekwart eeuws, is, ten onrechte, lang mistrouwd geworden als veertiendeeuwsch werk; niet door Weale (zie zijn *Bindings and Rubbings,* p. cxxi) maar wel door Duff (zie hier, bl. 4) en door E. Ph. Goldschmidt (*Gothic and Renaissance Bookbinding* p. 49: 'This binding cannot in my opinion be dated earlier than about 1500'). Paul Adam *(Archiv für Buchbinderei,* Jrg. 1924, S. 11-12) vestigde opnieuw de aandacht op die vroege Keulsche paneelstempels.
Adolf Rhein *(Archiv für Buchbinderei,* 1931, S. 69-72, 89-90), bij de beschrijving van een veertiendeeuwschen band - die een van de Amploniana-handschriften uit de stadsbibliotheek te Erfurt bevat, en met twee paneelstempels is beprent - schrijft boven zijn in technisch opzicht zeer lezenswaard opstel: *Wann und wie begann der Pressenblinddruck?* En de vraag is voor hem, ten aanzien van het Eedboek en van het door den Keulenaar Amplonius in 1415 geschonken boek, duidelijk genoeg: in 1341 zou het gebeurd zijn, te Keulen, door Henricus Walram, die platen liet graveeren en ook een pers moet hebben uitgedacht om ze op het leder te prenten; zijn collega van het Amploniusboek kan wat later gewerkt hebben, op dezelfde wijze; een van dezes paneelstempels heeft een onderschrift waarin men gelezen heeft 'Henricus de...' en dan misschien 'Colonie', maar dat woord is onduidelijk (naar wrijfsels en fotos te oordeelen, die de stadsbibliotheek te Erfurt en de heer Ad. Rhein mij vriendelijk toezonden, komt het mij voor dat op den onleesbaren naam volgt 'me fecit'). Er is toch wel eenige gelijkenis tusschen het Driekoningenpaneel van Walram en het twee-heiligenpaneel van Henricus de..., zoodat de band te Erfurt Keulsch werk kan zijn; misschien echter is hij Vlaamsch: aan de binnenzijde van het leder zit perkament, 'ein zerschnittener Confraternitäts-Rotulus mit Eintragungen aus verschiedenen Klöstern in und bei Brügge,

eeuw vroeger dan wijzelf vermoedden, sedert de kennis van Jacob van den Berghe's paneel en van een twintigtal andere, die in de jaren 1350 tot 1450 verschenen te Brugge, Keulen, Antwerpen, Leuven, Brussel, Gent, Zwolle en in het Utrechtsche.

Zouden wij daarom gaan beweren: de paneelstempel kwam tot stand te Antwerpen, door Wouter van Duffel, in de eerste helft van de 13e eeuw? Het kon, bij nóg een gelukkige vondst, eens uitkomen dat boekbinders in de Nederlanden paneelstempels gebruikten ook in de 12e eeuw, dus niet alleen in Wouter van Duffel's dagen, toen de bloeitijd van de romaansche banden haast ten einde liep, maar in heel die periode toen, in de naburige landen, en toch alleen in enkele groote centra, de binders met behulp van een groot aantal kleinere stempels schoonheid en beteekenis aan hun werk trachtten te geven. Laat ons echter alvast den Antwerpschen geestelijke dankbaar wezen, die zijn naam op een fraaien, zinrijken paneelstempel liet stellen; hij getuigt het zeer vroege bestaan van een Nederlandsche bandversiering, die practisch en iconografisch nog meer dan de romaansche, de vreemde, aantrekkelijk is geweest, die veel langer stand heeft gehouden en ten slotte veel meer is nagevolgd geworden.

PROSPER VERHEYDEN

von Schum für 1349 datiert'. Dat de beide Keulsche binders tijd- en vakgenooten zijn van den Brugschen priester Jacob van den Berghe, van den Leuvenschen scriptor Lambertus de Insula, van den Brusselschen hofklerk Godevaert de Bloc (zie mijn opstel over hem in *Het Boek,* XXIV, bl. 129-145) zal den lezer van *Archiv für Buchbinderei* vast minder bevreemden, nu het blijkt dat vóór die Vlamingen, Brabanders en Keulenaars, ja honderd jaar vroeger, de Antwerpsche priester Wouter van Duffel een paneelstempel gebruikte.

De Gulden Passer 1937
De paneelstempel van Wouter van Duffel, priester, boekbinder te Antwerpen, 1249-1285.

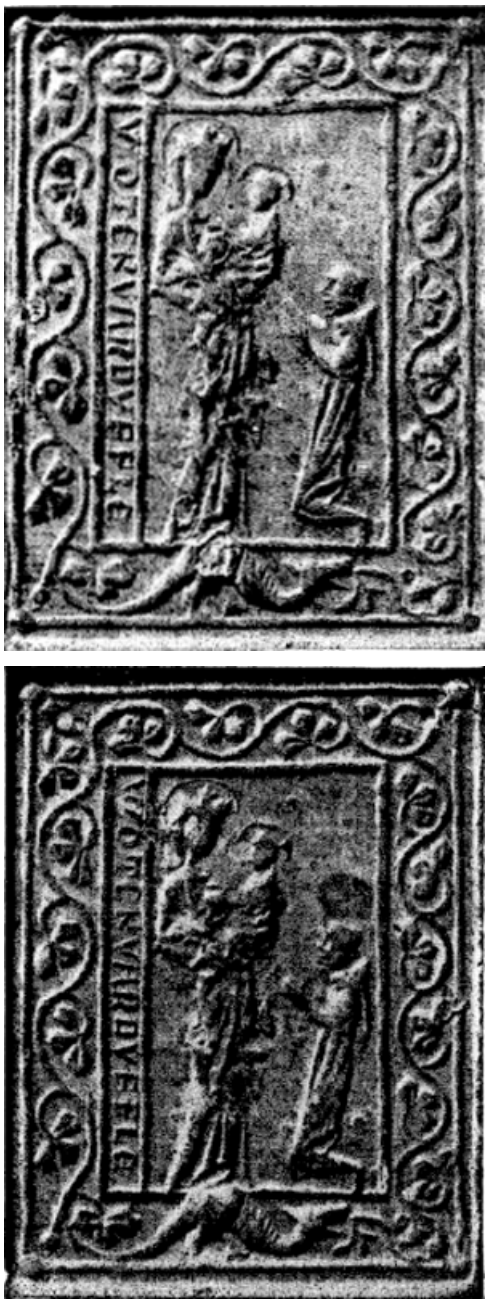

Fig. 1. - Twee afdrukken van den paneelstempel gemerkt WOTER VAN DVFFLE. Op ware grootte.
Zie blz. 1 en fig. 3.

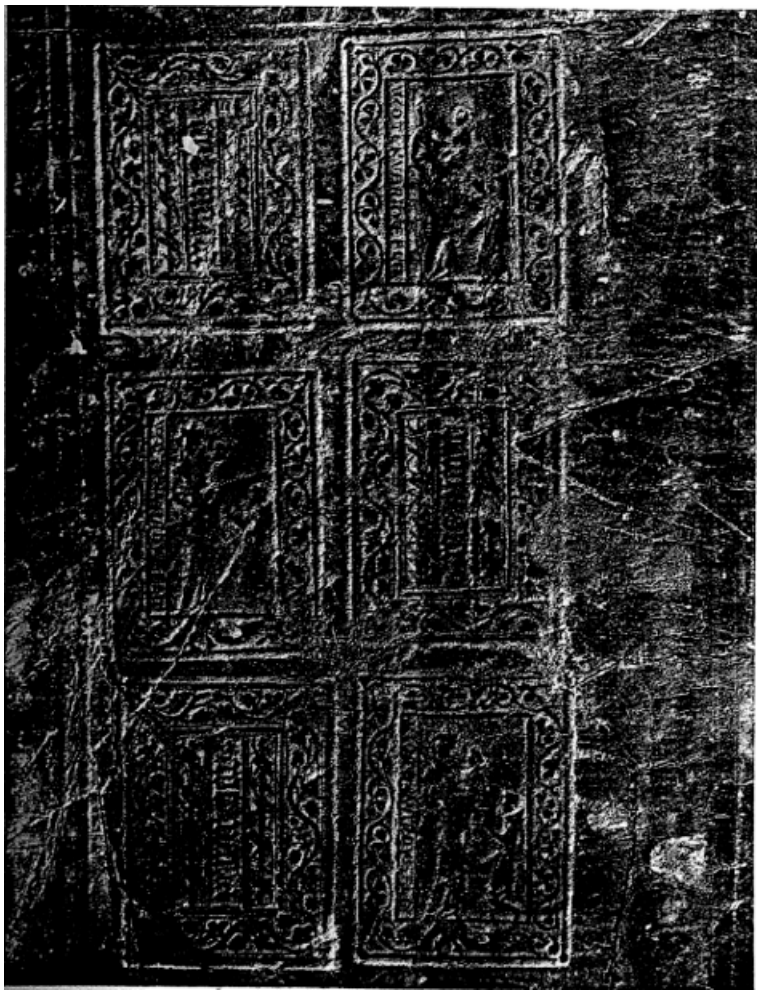

Fig. 2. - Middendeel bandvlak met paneelstempels gemerkt WOTER VAN DVFFLE en *aue maria.*
Zie blz. 4.

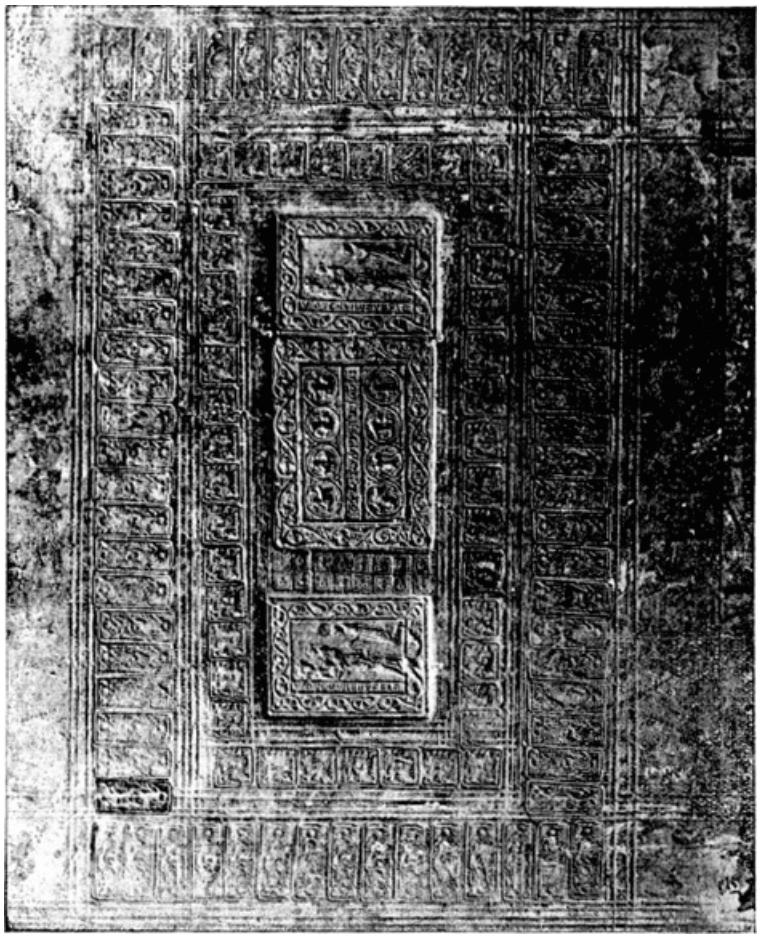

Fig. 3. - Middendeel achterplat van den band met paneelstempels gemerkt WOTER VAN DUFFLE en JACOBUS ILLVMINATOR. Zie fig. 1 en blz. 10, 12.

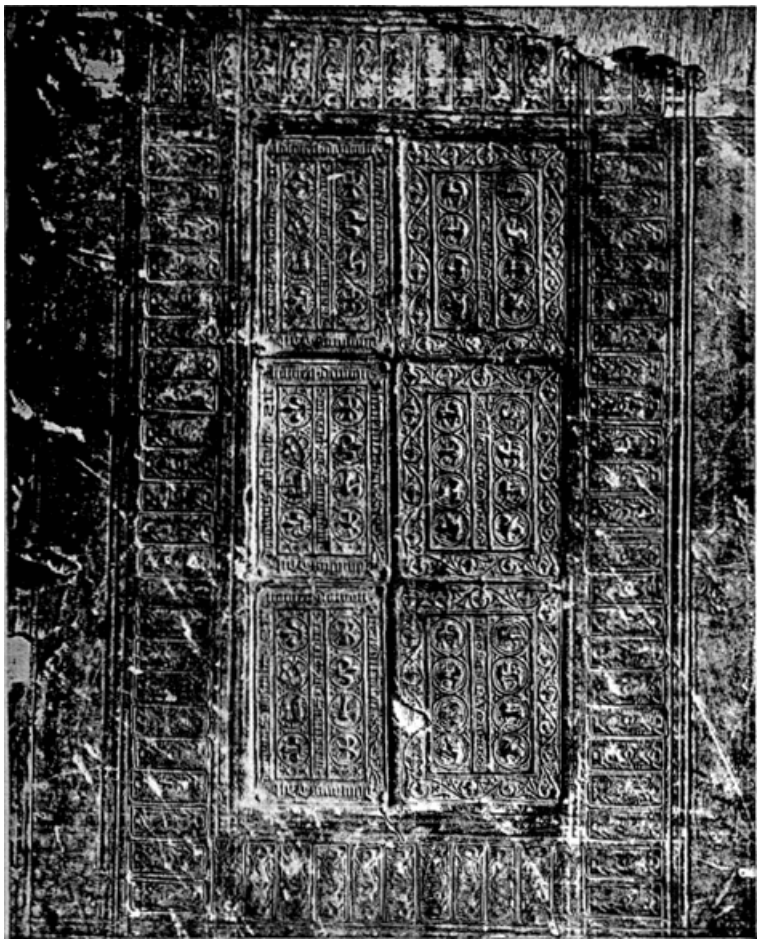

Fig. 4. - Middendeel voorzijde van den band fig. 3; paneelstempels gemerkt JACOBUS ILLVMINATOR, *martinus de predio.* Zie blz. 13, 18.

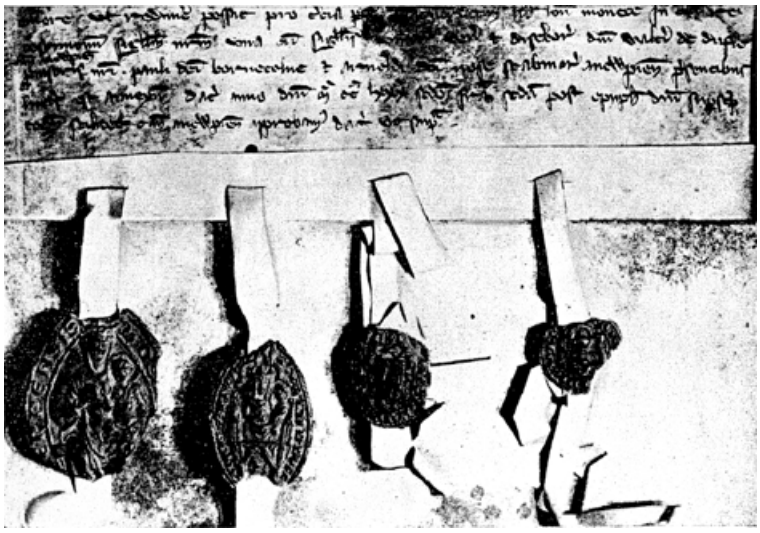

Fig. 5. - Zegels van het O.L. Vrouwe-gasthuis te Antwerpen, van kanunnik Walterus de Dufle, provisor van het gasthuis, en van schepenen Paulus Bornecolve en Arnoldus Nose; aan acte gedateerd 11 Januari 1282. Zie blz. 26.

Fig. 6. - Zegel van kanunnik Wouter van Duffel; omschrift: S' WALTI D DVFLE CANON ANTW'P.
Zie blz. 25.

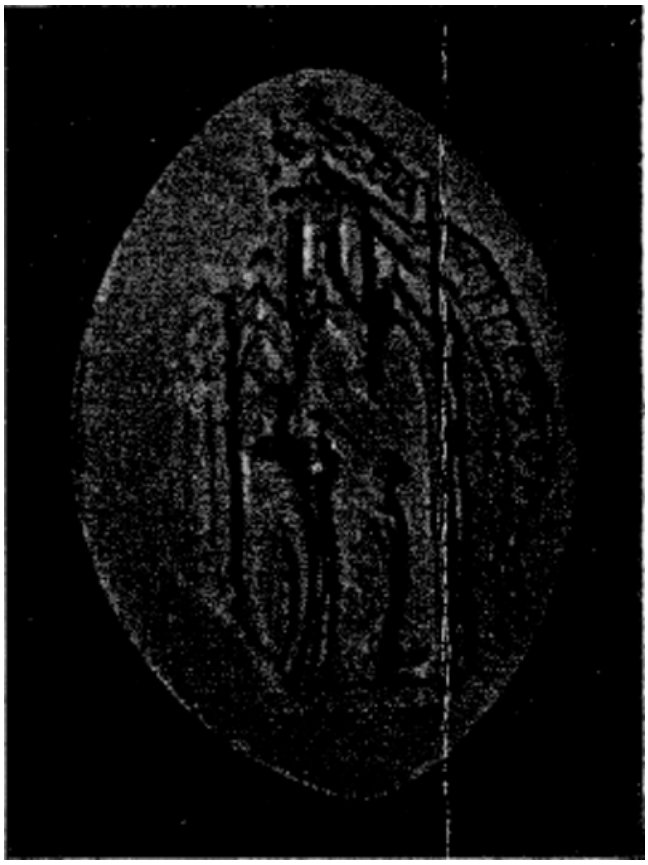

Fig. 7. - Zegel van aartsdiaken magister Jacob Betto, te Antwerpen; omschrift: S' IACOBI BETTONIS ARC (hidiaconi in Antwerpia) Zie blz. 27.

[Nummer 2]

Note sur deux éditions Plantiniennes conservées au chateau de Mariemont
par Paul Faider

I.
Un exemplaire sur vélin du Missale Romanum de 1571.

Le 2 août 1916 Raoul Warocqué se décida, après quelques tergiversations, à acquérir pour la somme de 7.000 francs, un exemplaire sur vélin du missel plantinien de 1571[1)]. C'est de ce volume rarissime, aujourd'hui conservé parmi les *cimelia* de la Bibliothèque du château de Mariemont, que nous croyons utile de donner ici, sous l'égide du *Compas d'or,* une description complète.

Le missel, de format in-folio (340 × 230 mm.), se compose de

1) L'histoire de cet achat ressort tout entière de la correspondance échangée entre Raoul Warocqué et le libraire De Meuleneere. Celui-ci avait fait déposer chez son richissime client *deux* éditions plantiniennes, dont un missel sur vélin, accompagnées d'une lettre contenant des indications de prix sans doute assez élevés. Warocqué lui retourna sa lettre annotée, refusant le prix proposé et invitant de Meuleneere à faire reprendre les deux volumes. Le libraire s'exécuta, mais, dans une lettre datée du 27 juillet, il revint à la charge: ‘Suivant les ordres que vous aviez donnés sur une lettre de ce matin que vous m'avez retournée, j'ai de suite fait reprendre les 2 Impressions Plantiniennes. Je suis cependant fort peiné de la mention que vous y avez faite et dans laquelle vous me dites: Je trouverai plus tard mieux ailleurs. Tout est possible, mais je ne le crois pas. Regardez les nombreuses belles ventes qui ont eu lieu avant la guerre. Dans aucune vous n'avez vu des Plantins sur vélin, même chez Willems, ou chez Hoe’. Suivait un petit couplet patriotique, dans le ton de cette terrible année, et une nouvelle indication de prix. Warocqué, selon son habitude, griffonna en marge de la lettre reçue le canevas d'une réponse: ‘Exceptionnellement maintenir offre 7.000. R.S.V.P. par retour’. Et on lit, au dessous, de la même main, mais d'une écriture plus ferme, où se trahit la joie d'une réussite: ‘Il accepte 7000. Payé par Bq. B^{ll} (= Banque de Bruxelles) le 2.8.16.’. Toutefois, dans les toutes dernières tractations, il ne fut plus question que du Missel. Le prix d'achat de 7.000 frs est attesté par une mention explicite du catalogue des reliures tenu à jour par M.R. Schellinck, mon distingué prédécesseur, à cette époque secrétaire et bibliothécaire de Raoul Warocqué.

56 cahiers de six feuillets (trois feuilles pliées) et d'un cahier de trois feuillets (deux feuilles pliées, mais le quatrième feuillet, - blanc? a été coupé), soit en tout 339 feuillets de vélin. Ce compte correspond exactement à la *series chartarum* donnée au verso de l'avantdernier feuillet (actuel) et qui se décompose comme suit (nous inscrivons en regard la pagination correspondante).

x xx xxx xxxx xxxxx	[= 30 feuillets non paginés].
A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z aa	[= 144 feuillets, paginés de 1 à 287 plus une page blanche].
Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh	[= 48 feuillets, paginés de I à XCV plus une page blanche].
a b c d e f g h i k l	[= 66 feuillets, paginés de 1 à 132].
AA BB CC DD EE FF GG HH II	[= 51 feuillets, paginés de 1 à 99 plus deux pages non chiffrées, une blanche. - Un 52me feuillet a été coupé].

Une note spécifie que tous les cahiers comportent six feuillets excepté le dernier, qui n'en a que quatre: *Omnes sunt terniones praetet* II *qui est duernio.*

Au fol. 1 r°, on trouve le titre imprimé: MISSALE ROMANVM EX DECRETO SACROSANCTI / Concilij Tridentinj restitutum / PII V. PONT. MAX. / IVSSV EDITVM. || ANTVERPIAE / Ex officina Christophorj Plantinj / Prototypographj Regij / M.D.LXXI / *Cum Priuilegiis Pont. Max. et Regis Catholicj.* Au centre de la page de titre figure dans un cartouche orné de cuirs, une gravure sur cuivre de 104 × 100 mm., signée P.B. (= Pierre Van der Borcht) dans le coin inférieur de droite, et représentant la Cène. Le verso du titre est blanc.

Au fol. 338 v°, sous la *series chartarum,* figure la marque plantinienne, gravée sur bois, avec la devise et le compas écussonnés des armes du Roi d'Espagne[1)]. Au fol. 339 r°, l'achevé d'imprimer est rédigé comme suit: ANTVERPIAE EXCVDEBAT / CHRISTOPHORVS PLANTINVS / REGIVS PROTOTYPOGRAPHVS / ANNO DOMINI M.D.LXXI. NONO / KALEND. AVGVSTI (= 24 juillet). Le verso du même feuillet est blanc, et, comme nous l'avons dit, il manque à la suite, un feuillet qui, sans doute aucun, était blanc au recto comme au verso.

1) Reproduite d'après la *Bible polyglotte* (1571), par G. VAN HAVRE, *Marques typographiques des imprimeurs et libraires anversois,* t. II, Anvers, 1884, p. 103 (n° 23).

L'exemplaire du château de Mariemont est, à part ce dernier point, complet et en bon état. Nous en avons fait une collation minutieuse.

L'impression est faite sur deux colonnes, en rouge et noir, avec musique notée. La grande Crucifixion que l'on retrouve dans tous les missels à une place fixe, en regard du Canon, est ici une grande planche gravée sur bois, de 270×180 mm., signée des initiales P.B. (Pierre Van der Borcht) et du monogramme AVL, qui est celui du graveur Antoine Van Leest, lequel reçut en payement, le 9 mai 1570, une somme de 26 florins pour l'exécution de cette planche[1].

Quant à l'ornementation, composée de lettrines de divers formats, de vignettes et de quelques culs-de-lampe, bandeaux ou fleurons, elle révèle l'utilisation, parfois hâtive, d'un matériel quelque peu disparate, comprenant des alphabets et des vignettes, ou petites planches gravées sur bois, sans lettre, à la façon de simples illustrations. Voici le relevé de l'une et l'autre catégorie.

I. ALPHABETS (cfr l'*Index characterum,* publié par le Musée Plantin-Moretus, Anvers. 1905. gr. in-4°).
    1. L'alphabet normalement utilisé dans tout l'ouvrage est celui dont le jeu double est reproduit dans l'*Index* sous les n°s 16 et 16bis. La plupart des lettrines historiées qui le composent ont été gravées par Antoine van Leest en 1571.
    2. Exceptionnellement (cahier marqué E, p. 56), on trouve utilisé un A emprunté à un alphabet de lettres gothiques (onciales de fantaisie) en rouge et noir, non encadrées (*Index,* n° 19).
    3. Trois lettrines: E, I (répété deux fois), P, ont été empruntées à l'alphabet grec-romain, dessiné par Pierre Huys en 1563 (*Index,* n° 1). On les relève, à l'exclusion de toute autre, dans les cahiers marqués de S à X, pp. 206, 214, 240 et 246, qui contiennent une forte proportion de musique notée. C'est la partie la moins ornée du missel.

1) MAX ROOSES, *Christophe Plantin,* Anvers, 1883, in-fol, p. 163; cfr. LE MÊME. *Le Musée Plantin-Moretus,* Paris, 1913, in-fol, p. 104. Mais le savant auteur signale à tort cette planche, ainsi que tes vignettes dont notre exemplaire est orné, comme n'ayant été utilisées qu'à partir de la 2me édition, exécutée du 18 août 1571 au 24 mars 1572. Il faut s'entendre: Max Rooses a pu viser l'ensemble des vignettes destinées au missel et auxquelles les graveurs Antoine Van Leest et Gérard Janssen travaillèrent, le premier jusqu'à la fin de 1574, et le second jusqu'au début du mois de février 1575. L'illustration de la première édition fut, ainsi que nous le soulignons, composée sans unité ni programme, et Max Rooses montre fort bien, dans ce qu'il dit des éditions suivantes, que Plantin a fréquemment modifié, selon ses disponibilités en matériel, l'illustration de ses missels.

4. Trois toutes petites lettrines de 15 × 15 mm.: deux D ornés respectivement d'un cerf et d'un enfant nu, et un C orné d'une chevrette, en style Renaissance rappelant celui de Pierre Huys, apparaissent, sans aucune raison plausible, dans les cahiers marqués DD (p. 44 et 48), et FF (p. 72).
5. Enfin dans le cahier marqué HH (p. 94), figure une lettrine E du même style, mais plus grande (22×22 mm.), ornée d'un centaure. Les alphabets repris sous 4 et 5 ne figurent pas dans l'*Index characterum.*

II. VIGNETTES (cfr les types reproduits, à titre de spécimens, dans *Le Musée Plantin-Moretus,* Paris, 1913, in-fol.).
1. Dans tout le volume, abondent des vignettes de 53/55 × 53/55 mm. représentant les scènes du Nouveau Testament. Elles figurent, en principe, en tête de l'évangile de chaque messe. Elles ont été pour la plupart dessinées par Geoffroy Ballain(1) ou Pierre Van der Borcht, et gravées sur bois par Ant. Van Leest; les quatre figures des évangélistes, ainsi qu'une variante de la Présentation au Temple, portent chacune une signature: C, qui est celle de Corneille Muller(2) (cfr *o.c.,* p. 103).
2. La vignette initiale du cahier marqué aa (p. 277), bien que de mêmes dimensions, n'appartient pas à cette série. Elle est signée du monogramme AVL (= Ant. Van Leest), et elle représente le Saint Sacrifice de la messe, le prêtre ayant comme servant un personnage princier agenouillé, cierge en main, sur les degrés de l'autel.
3. Quelques vignettes de 30×30 mm., représentant respectivement S. Mathieu, la Nativité de N.S., S. Jean, la Pentecôte (cfr *o.c.,* p. 98).
4. Deux vignettes de 28×28 mm., représentant respectivement SS. Pierre et Paul et l'Assomption, et apparentées par leur style aux précédentes.
5. Quelques vignettes de 22×22 mm., représentant respectivement S. Jean-Baptiste et la Nativité de N.S. (cfr *o.c.,* p. 99).
6. Enfin, une vignette de 53×53 mm., représentant S. André, et faisant partie d'une série dessinée par Pierre van der Borcht et gravée par Ant. van Leest (cfr *o.c.,* p. 104).

(1) A.J.J. DELEN, *Les artistes collaborateurs de Christophe Plantin,* dans *Sept études publiées à l'occasion du quatrième centenaire..* (de) *Christophe Plantin* par le MUSÉE DU LIVRE, Bruxelles, 1920, in-4°, p. 87 et suiv. L'auteur prouve, p. 90, qu'il faut attribuer à G. Ballain l'illustration de l'ancien et du nouveau Testament, qui parut en 1573, et fut réimprimé en 1911.

(2) A.J.J. DELEN, *Histoire de la gravure dans les anciens Pays-Bus, 2e partie. Le XVIe siècle. Les graveurs-illustrateurs*, Paris, 1934, p. 85. - Cfr *Bibliotheca Belgica,* 1re série, s.v. *Missale,* avec une note de Max Rooses.

J'ai cru devoir donner, de l'aspect extérieur de ce volume, un état descriptif quelque peu détaillé parce que le *Missale Romanum* de Plantin, très souvent réimprimé, est peu répandu dans sa première édition, tirée seulement à 750 exemplaires sur papier, et à 10 exemplaires sur vélin. Les anciens bibliographes ne signalent qu'un seul de ces derniers, vendu à Londres en 1830, pour 35 livres, et

ils ne fournissent aucune précision sur le caractère des illustrations ou de la typographie. Tous se réfèrent à la seconde édition qui est de 1572[1].

L'exemplaire de Mariemont offre, en plus, deux caractères qui lui confèrent une individualité: ses enluminures et sa reliure.

Les onze premiers cahiers (= 66 ff. ou 132 pp.) du volume ont été, à une époque visiblement ancienne (sans doute contemporaine de l'édition), soumises à un travail de coloriage et d'enluminure. Nous distinguons ici les deux procédés: le coloriage, malgré les empâtements et les rehauts d'or fin, respecte le style et les contours des figures gravées; l'enluminure, ou bien ajoute à l'ornementation typographique du livre des décors au pinceau, jetés dans les espaces blancs, ou bien recouvre les impressions d'une couche opaque, sur laquelle sont tracées de nouvelles lettres dans un style indépendant de celui du livre.

Le coloriage affecte la page de titre, la grande planche de la Crucifixion, en regard du Canon, et un certain nombre de lettrines historiées et de vignettes. Le travail a été exécuté d'une façon irrégulière et, qualitativement, très inégale. La proportion de lettrines et de vignettes coloriées décroît rapidement d'un cahier à l'autre. Et l'on arrive vite à regretter, en feuilletant le volume, que des bois d'une exécution si fine et d'un tirage si net aient été de la sorte abîmés comme par la main d'un enfant... Seuls les rehauts d'or (dont l'abondance et la finesse décroissent, elles aussi, rapidement) rendent tolérable, au début du volume, ce vandalisme.

L'enluminure, dans le sens où nous l'entendons, affecte un certain nombre de lettrines historiées, et toutes les initiales de paragraphes empiétant sur deux lignes de texte. L'alphabet peint, substitué aux divers alphabets imprimés, est inspiré des formules en honneur depuis la fin du XVe siècle: bûches, bâtons noueux, sarments entrelacés, avec quelques rinceaux et arabesques. Quant aux adjonctions proprement dites de décoration peinte, elles consistent en quelques fleurs traitées à la manière de celles qui abondent dans les marges des bréviaires ou livres de choeur manuscrits du XVIe siècle: bleuets et marguerites sur la page de titre; véroniques et

1) J.C. BRUNET, *Manuel du Libraire,* 5me éd., t. III, Paris, 1862. col. 1760; C. RUELENS et A. DE BACKER, *Annales Plantiniennes,* Paris, 1866, p. 122; J.G.Th. GRAESSE, *Trésor des Livres rares et précieux* (éd. anastatique), Berlin, 1922, t. IV, p. 549.

papillons au fol. * 2; arabesques, chardons, liserons, iris, trèfle, oeillet, etc., aux feuillets suivants, en nombre du reste, décroissant de cahier en cahier. De plus certaines pages (celles des trois premiers cahiers et la première du cahier marqué A) ont reçu un encadrement de 6 mm. de large, tracé au pinceau, - au début rehaussé de filets d'or, - et dans le corps du texte imprimé, certains blancs sont occupés par des bandes peintes qui achèvent la ligne, comme dans les manuscrits encore.

Disons franchement que cette décoration est maigre et de style veule, même si l'on fait grâce à l'un ou l'autre détail. Il en est tout autrement d'une grande miniature de 105 × 118 mm., peinte dans un espace laissé en blanc (on n'observe par transparence aucune trace de planche gravée) au verso du fol. marqué Q3 (= p. 186), en tête de la *Feria quinta in Coena Domini.* Elle représente la Croix de N.S., avec l'écriteau et la couronne d'épines, et à son pied le Calice eucharistique. Le sujet répond exactement au début de l'Introit du jour: *Nos autem gloriari oportet in Cruce Domini..,* et au thème de l'Epitre: *Unusquisque enim coenam suam praesumit...* Mais croix et calice se détachent sur un fond de paysage très ondulé, peint au naturel, avec indication d'un village, d'une ville lointaine, et d'un groupe minuscule de personnages. C'est un joli morceau, traité dans un style qui retarde sur son époque et qui accuse un peintre encore habile, mais dont les conceptions sont celles d'un homme d'âge, réfractaire aux modes récentes.

La reliure du volume est de la fin du XVIIe ou du début du XVIIIe siècle. Elle est de velours rouge sur ais, avec fermoirs (dont l'un est brisé), coins et motif central en vermeil sur chaque plat, tranches dorées et antiquées, huit signets en fils d'argent tressés en boules. Le motif central représente S. Vincent martyr, debout sur la nacelle héraldique de la ville de Lisbonne. L'authenticité de cette provenance lointaine est attestée par la nature des suppléments imprimés ajoutés par le relieur à la fin du volume.

Ces suppléments consistent en un certain nombre de feuillets extraits de livres liturgiques et pour la plupart soigneusement appliqués sur des feuillets semblables aux feuillets de garde (ceux-ci au nombre de trois en tête comme à la fin du volume), mais découpés en fenêtres de façon à faire apparaître le verso comme le recto des feuillets imprimés, dont voici le contenu:

1. Missa in festo sancti Vincentii Martyris secundum ritum maioris Ecclesiae Ulyssiponensis (1 feuillet).
2. In festum Divi Antonii de Padua confessoris (2 ff.).
3. Missa in Translatione Divi Vincentii (1 f.).
4. Missa S. Angelii Custodis regni Lusitanicae (1 f.).
5. Missae propriae sanctorum (17 ff.).
   (Tous ces ff. in-8° et remontés comme il est dit ci-dessus).
6. Missa S. Gundissalvi confessoris (2 ff. in-fol., non remontés).

Il n'y a pas à s'étonner qu'une église de Lisbonne ait bénéficié d'un exemplaire sur vélin du *Missale Romanum* Plantinien. Les rapports entre l'officine anversoise et la Péninsule sont trop connus[1)]. Il serait plus intéressant de savoir par quels détours cette pièce de choix est revenue dans nos provinces et quel fut son destin jusqu'au moment où elle fut offerte en vente à Raoul Warocqué.

II.
Un exemplaire de présentation des opera omnia de Juste Lipse, de 1637.

Il s'agit d'un exemplaire de l'édition publiée en 1637, en quatre volumes in-folio, auxquels on a joint, selon un usage fréquent, le Tacite (éd. de 1627) et le Sénèque (éd. de 1632). Tous ces volumes sont conformes à la description qu'en donne la *Bibliographie Lipsienne* (Gand, 1886-1888), t. II, pp. 241-253, et t. III, pp. 179-

1) Sur les rapports entre l'imprimerie Plantinienne et Lisbonne, au XVIIe siècle, on lira avec intérêt les détails suivants, communiqués par Max Rooses à Alphonse Willems, dans la lettre du 4 décembre 1883 dont nous reproduisons ailleurs (voir au n° II) la première partie, également significative: 'Den 9 9ber 1674 schreven Jean de la Coste en Jacques Schwartz van Lissabon aan Balth. Moretus II († 29 maart 1674) of liever aan dezes weduwe Anna Goos, om haar voor te stellen belangrijke boekhandelzaken met hen aan te knoopen. Het einde van hun brief luidt: *Nous vous demandons de la (commande) remettre après qu'en serez payé à notre particulier amy m*^{e} *Daniel Elzevier.* En aan het hoofd der bestelling, welke zij als proefneming deden lezen wij: *Mémoire des Usages qu'il plaira à M*^{r} *Moretus de nous envoyer par voye d'Amsterdam à l'adresse de M*^{e} *Daniel Elzevier.* Deze Jean de la Coste en Jacques Schwartz schijnen eenen grooten handel in boeken te Lissabon gedreven te hebben. Zij waren zeer waarschijnlijk in betrekking met Elzevier om dezes uitgaven in Portugal te verkoopen'. Mais il est peu probable que notre missel ait fait l'objet d'un trafic de ce genre, et il vaut mieux supposer qu'il est devenu la propriété d'une église ou d'un couvent de Lisbonne (peut-être le célèbre monastère de Saint-Vincent, lui-même) à la suite de quelque générosité princière.

181 (Tacite), 79-81 (Sènèque). Il n'y a pas lieu de reproduire ici cette description.

Mais l'exemplaire de Mariemont (R. 907, n° 22.940) offre ceci de remarquable qu'il est revêtu d'une somptueuse reliure de vélin blanc, décorée et dorée aux petits fers, et offrant sur les deux plats de chacun des six volumes les armes du cardinal et infant d'Espagne, Ferdinand d'Autriche, gouverneur des Pays-Bas de 1633 à 1641.

Ces armes sont reproduites, non d'après un frotti, mais d'après un dessin quelque peu approximatif, par le vicomte de Jonghe d'Ardoye dans son *Armorial Belge du Bibliophile* (Bruxelles, 1930), t. I, p. 55. L'auteur ne se réfère pas à notre exemplaire des *Opera* de Juste Lipse, dont il a cru, sans doute, la trace perdue: il se borne à renvoyer à Guigard *(Nouvel Armorial du Bibliophile,* Paris, 1890), t. I, p. 277. Mais Guigard, après avoir reproduit, décrit et identifié les armes en question, précise qu'elles figurent 'sur: *Justus Lipsius, Antuerpiae,* 1637, in-fol. de la collect. de *Guntzberger*'. Il ajoute, parlant du Cardinal-Infant: 'Nous ignorons si ce prélat possédait une bibliothèque proprement dite. Ce que nous pouvons dire, c'est que les armes ci-dessus ont été relevées sur un exemplaire de dédicace'.

Un exemplaire aux mêmes armes était offert pour le prix de 180 francs, dans un catalogue de la librairie Bachelin-Deflorenne, (Paris, 1873-74, pp. 223-224). Il y est décrit dans les termes suivants:

> 2967. *Lipsii* (J.) Opera omnia, postremum ab ipso aucta et recensita, nunc primum copiosa rerum indice illustrata. *Antverpiae, ex off. Plantiniana, Balt. Moreti,* 1637, 5 vol. in-fol., v.l. fil., tr. dor., dent., comp., dos orné.
>
> Superbe exemplaire en grand papier, couvert d'une magnifique reliure, aux *armes du prince Ferdinand d'Autriche, infant d'Espagne,* cardinal des provinces de Belgique et de Bourgogne. Frontispice gravé par Corn. Gulle *(sic),* d'après Rubens. Portrait de Lipsius et figures.

Une découpure du catalogue de la librairie Bachelin a été insérée en tête de l'exemplaire conservé à Mariemont. Elle y voisine avec une autre, plus récente, du *Catalogue de livres anciens, rares et précieux... provenant de la bibliothèque de feu M. Alphonse Willems* (Paris, H. Leclerc, 1914), où le même exemplaire figure sous le n° 480. Les six volumes sont mentionnés, alors que le catalogue Bachelin n'en signalait, on l'a vu, (sans doute par suite d'une erreur

de plume ou d'une coquille typographique) que cinq; de plus, la description de la reliure est exacte, bien que concise, et ne comporte plus d'abréviations telles que *v.l.,* dont la lecture réclame un effort. On ne peut, en effet, l'interpréter que par *vélin,* car *veau lavé* n'aurait aucune signification. En revanche, la notice du catalogue de la vente Alph. Willems reproduit d'une façon littérale les termes erronés dans lesquels sont identifiées, dans le catalogue Bachelin, les armes de Ferdinand d'Autriche, 'infant d'Espagne, cardinal des provinces de Belgique et de Bourgogne'. On ajoute toutefois, et avec raison, que l'ouvrage a été relié dans l'atelier de Plantin.

La vente des livres d'Alph. Willems a eu lieu à Paris, du 4 au 7 mai 1914. Sur la découpure du catalogue, feu Georges vander Meylen a corrigé à la main les erreurs relatives aux titres du Cardinal-Infant. Or Georges vander Meylen, capitaine de réserve, a quitté Mariemont pour partir à la guerre au début du mois d'août 1914. Le même connaisseur, ami et collaborateur de Raoul Warocqué, a consigné une notice relative à ces volumes dans son catalogue (manuscrit) des reliures anciennes de la Bibliothèque du Château de Mariemont. De tous ces indices, déductions et témoignages, il appert que l'ouvrage a été acquis par Warocqué, - pour la somme de 3000 frs, - à la vente susdite et que Alph. Willems l'avait acquis, en 1874, pour 180 frs, à la librairie Bachelin-Deflorenne. Quant à Guntzberger, signalé par Guigard comme le propriétaire de l'ouvrage en 1890, il faut croire, ou bien que le renseignement fourni retarde d'une quinzaine d'années au moins sur les événements, ou bien que Guntzberger possédait, par extraordinaire un volume manquant à la collection offerte en vente par Bachelin et que Willems l'aurait acheté par la suite, ou bien encore qu'il s'agit d'un second exemplaire relié aux mêmes armes. De ces trois hypothèses, la première seule est plausible.

L'intérêt de l'exemplaire possédé naguère par Alphonse Willems et actuellement conservé au château de Mariemont est, indépendamment de sa valeur artistique, de se rattacher, historiquement, aux rapports de l'imprimerie Plantin-Moretus avec le Cardinal-Infant. La *Pompa Introïtus Ferdinandi Austriaci... in Vrbem Antverpiam* (Anvers, J. Meursius, 1641, in-plano) relate non seulement les détails de la fastueuse journée du 16 avril 1635, mais indique à quels objets le gouverneur accorda son attention et son

temps durant la semaine entière qu'il passa ensuite à Anvers. Parmi les visites qu'il daigna faire des établissements religieux et profanes de la ville, figure celle du *Typographeion Plantinianum,* que l'auteur de la relation qualifie sans grande modestie de *toto orbe celeberrimum,* et où le prince examina et admira, surtout, le magnifique assortiment de caractères, - près de cent jeux, - les douze presses, simultanément gémissantes, et les nouveaux corps de bâtiments édifiés par Balthasar Moretus (p. 171). Il y revint deux ans après, en avril 1637, et c'est à l'occasion de cette deuxième visite que Balthazar Moretus obtint la faveur de pouvoir lui offrir personnellement la grande édition collective des oeuvres de Juste Lipse, dont les privilèges des Archiducs et de l'Empereur étaient datés, respectivement, de 1611 et de 1636, mais dont la sortie de presse était toute récente, et qu'il avait expressément dédiée à Ferdinand. L'ouvrage avait été tiré à 1525 exemplaires, dont 200 sur beau papier. L'un de ceux-ci, accrû du Tacite et du Sénèque, reçut la reliure de luxe, appropriée à son caractère d'exemplaire de dédicace ou de présentation.

La plupart de ces détails sont confirmés de la façon la plus authentique, grâce aux extraits de la correspondance de Balthasar Moretus dont Max Rooses communiqua naguère le texte à Alph. Willems, dans une lettre personnelle datée du 4 décembre 1883, et insérée, elle aussi, en tête de notre exemplaire. Voici la teneur de cette lettre, que nous pensons inédite et digne d'intéresser les Bibliophiles Anversois:

Antwerpen, 4 december 1883.

Waarde Vriend Willems,

Hierbij een paar uittreksels uit de briefwesseling der Moretussen, die eenig belang voor U kennen opleveren.

Den 28 April 1637 schreef Balthasar Moretus I aan zijnen neef Petrus Ursinus (de Beer) van de Orde der Predikheeren te Lissabon:

Ser^{mus} Princeps Cardinalis Antverpiam superiori hebdomade advenit, atque iterum Typographiam meam praesentia sua illustravit. Opportune ei Justi Lipsii Opera omnia in folio obtuli quae recens absolveram, et Regio ejus nomini inscripseram, ob non unam caussam quam in epistola mea dedicatoria expono.

Den 6^{n} april 1637 schreef hij aan Philips Chifflet te Brussel:

Ego vero his diebus chartam nactus, operibus Justi Lipsii in folio finiendis

vacavi; nec porro indigna ea censui, quae Ser^mo principi inscriberem. Jam in bibliopegi manibus exemplar est, quod sub hebdomadae (sic apud Rooses) *hujus sanctae finem ut spero, absolvet, et ego ad Amplissimum Dominum fratrem tuum mittam, rogaturus ut Ser^mo principi nomine meo offerre ne* (sic apud Rooses), *gravetur.*

Den 30^n april 1637 schreef hij aan Jan van Egmondt te Keulen:

Ser^mus princeps Cardinalis superiori hebdomada (sic apud Rooses) *Antverpiam venit: typographiam meam denuo visitavit. Die Veneris elapso Hulstum hinc discessit.*

Dit alles moet betrekking hebben op uw exempl. van Justus Lipsius.

La suite de la lettre de Max Rooses a trait à un autre sujet[1)].

On voit par l'ensemble des textes cités quelle a été la suite des faits. En avril 1635, première visite de Ferdinand à l'imprimerie Plantinienne; au début d'avril 1637, Balthasar Moretus achève l'édition des *Opera,* et confie au relieur l'exemplaire qu'il compte faire offrir au Cardinal-Infant, dédicataire de l'ouvrage, par l'intermédiaire des Chifflet; mais dans la seconde quinzaine du même mois, le prince visite pour la seconde fois l'officine plantinienne et Moretus a de la sorte l'occasion *(opportune)* de lui offrir lui-même l'exemplaire qu'il lui destinait.

Il est piquant d'observer que Balthasar Moretus, dans une pompeuse épître dédicatoire, affectait de croire que les oeuvres de Juste Lipse s'adaptaient exactement aux aspirations intellectuelles et morales du prince, héritier d'un grand passé et gouverneur des Pays-Bas. A ses vertus militaires, répondait le traité, jugé ici d'un intérêt actuel, sur la *Militia Romana*; et tout ce qui pouvait évoquer la clémence d'Auguste paraissait être, au sortir d'une époque si troublée, une leçon de modération donnée aux princes, surtout depuis que Juste Lipse lui-même en avait disserté en chaire devant les Archiducs. *Amplectere igitur,* conclut Moretus, *Sanctissimae Amitae Tuae instinctu, mutos hos Consiliarios: nam quae ad Pacis Bellique artes, quae ad civilem et Militarem Prudentiam, quae ad Virtutes et Munia Principis spectent, plena fidelitatis consilia suggerunt.*

Hélas! Le conseiller resta plus muet encore que Moretus ne le concevait. Il paraît certain, à voir l'état de conservation de notre exemplaire, que le cardinal, infant d'Espagne, ne fit aucun usage

1) Voir ci-dessus, p. 43. n° 1.

des six in-folios qui lui avaient été dédiés et offerts. Il mourut à Bruxelles quatre ans après, le 9 novembre 1641, et ses livres connurent le destin des bibliothèques désormais sans maître[1].

1) L'exemplaire de Mariemont porte, au folio de garde du premier volume deux indices d'affectation: au recto, une cote de bibliothèque ou d'inventaire: N° 125, qui paraît être du XVIIe siècle; au verso, dans le coin supérieur, l'inscription: 625 r^{s}, qui pourrait être une indication de prix ou d'estimation, et qui est certainement un peu plus tardive. Peut-être pourra-t-on un jour, à l'aide de ces témoins, reconstituer toute l'histoire de notre exemplaire, histoire dont on ne trouve ici, - j'ai à m'en excuser auprès de mieux informés, - que le point de départ et l'aboutissement.

Un manuel de la circulation monétaire, imprimé par Jean D'Ingelsche ou lettersnijder

Le *Compas d'Or* a bien voulu accueillir en 1923 et en 1924 deux notices sur quelques impressions de Jean d'Ingelsche, ou Lettersnijder. Le présent article a pour objet de faire connaître un élégant opuscule sorti des presses du même typographe anversois, en 1529.

L'ouvrage que nous allons décrire comporte 24 ff. in-8, sign. (a) - (a8) - b.j. - (b8) - (C) - C. ij. - C. iij.-C. iiij.-(C8); il est orné des figures de 103 monnaies, gravées sur bois.

F. (I): titre: ¶ Een nieu eualua-//cie boecxken. gheordonneert van//wegen onsers ghenadichs heeren // des Keysers by den generaels van//der munten/vanden gouden ende//silueren gheualueerde penningen// Ende oec die weerde van allen ver//boden gouden en□ silueren pennin-//gen veel meer dander noyt geprēt // gheweest en sijn. nauolghende das//sayen bi den generaels daer af ghe//maect. Int iaer. M.ccccc.xxvi. // *(Réal d'or de Charles-Quint, droit et revers).*

Ff. (I) v^{o}*-(2) v*^{o}: ¶ Die eualuacie vanden gouden//ende silueren penn□. ende sal beghinnē den eersten dach//van maerte Int iaer ons heeren. M.CCCCC.xxvj //- *Ff. (2) v*^{o}*-(3) v*^{o}: Die eualuacie vāden siluerē penn□ //

Ff. (3) v^{o}*-(8) r*^{o}: ¶ Hier na volghen alle die goede koervorster guldens.//: *figures des florins autorisés de Francfort, Trèves, Cologne, Saxe, Bavière, etc.*

Ff. (8)-(14)) *r*^{o}: ¶ Hier na volcht de rechte weerde // vanden gouden penningen lichte en□ andere verboden// ende gheacht voor billion also na alst doenlic es vander//marck onchen/en□ inghelschen van diuersche sorten vā//gouden penningen daer men ghemeenlic meest afvint.//welcke weerde gemaect verand't en□ geaugmēteert es//na der ordōnanciē en□ prijs vand'mūten int iaer. xv.c.xx.//; *valeur en marcs, onces et esterlins, des monnaies d'or billonnées, sur le pied de l'ordonnance de 1520; avec figures.*

Ff. (15) - (18): ¶ Hier na is gestelt en verclaert // van wegen ons genadichten heeren des Keysers die // waerde vander marck/ onsche en ingelsche / van diuers-//ce soorten van syluerē v'booden vreemde penninghē ghe//reputeert voor billioen nauolgende dassayen bydē gene-//raels daer af gemaect die nochtans dagelicx gheergert//wordē int alloy. Alsoe dat niet mogelic en is rechtuaer//dige rekeninge daer af te maken / waer af die calculacie// gedaen is den Karolus gulden diemen nv daghelicx // munt / voor twintich stuuers / den stuuer voor twee groo // ten vlaems gherekent/ en alle andere gouden en siluerē// penningen na aduenant/ en sal ingaen den eersten dach // van Maerte int iaer M.ccccc.xxvj.//; *tarif des monnaies d'argent billonnées à dater du 1er mars 1526 (1527); avec figures.*

Ff. (18) v° - (22) v°: ¶ Hier nae is ghestelt ende ver-//claert wegen onsers alder genadichsten heren des // Keysers die waerde vander marck / onsche/ ende ingel-//sche van diuerschen soorten van sylueren verboden pen // ninghen gereputeert voor billioen/ nauolgēde dassayen// byden generaels daer af gemaect waer af die calcula-//cie gedaen is / den Karolus gulden diemen in der. K. // M. munten slaet / voor twintich stuuers / den stuuer // voor twee grooten/den haluen stuuer voor vierentwin-//tich miten vlaems gerekēt/ ende allen anderen gouden // ende sylueren gheualuweerde pēninghen na aduenant // Gedaen in Januario. Jnt iaer ons heeren. xv c. xxviij. // na stijlshoffs van Hollant.//... Ghedaen ende gecalculeert van wegen der K. ma-//yesteyt byden generael meesters/ van sijnder Ma. mun//ten. Jn fijnder K. Ma. stadt van Vtrecht den neghen// twintichsten dach in Januario. int iaer ons heren xv.c.// xxviij. na stijl shoffs van Hollant. Geteykent metten // handteyken vanden eenen van der voorschreuen gene-//raels. ¶ Item dit sijn al vlaemsche miten / die xxiiij.mitē// is een halue stuuer / die xij.miten een oort stuuers//; *évaluation, donnée à Utrecht le 29 janvier 1528 (1529).*

Ff. (22) v°- (24) r°: Henlick sy een yegelick hoe dat// sommige onrechtuaerdighe personē wt groote ghieri-//cheyt hem veruorderen te scroden en te verminderen in // huere gewychte die gouden geualueerde penninghen/ //...; *indication du poids droit des monnaies d'or. - F. (24) r°*: ¶ Ende op dat een yegelick hem// mach wachtē vā schadē....; *défense de recevoir et de donner les mon-*

naies à un prix supérieur aux tarifs. Suit l'indication des divisions du marc.

Au bas du f. (24) r°: ¶ Thantwerpen by my Johan Dingelsche oft // Littersnijder / met gracie ende priuiligien // int iaer ons heren. M.ccccc.xxix.//- *F. (24) v°*: *armes de Charles-Quint, posées sur l'aigle impériale couronnée*[1].

Les ff. 1-18 de cet opuscule contiennent les évaluations décrétées le 10 décembre 1526; celles-ci sont comprises dans les livrets de 1526 décrits dans la *Nederlandsche Bibliographie,* n° 893[2], et dans le *Compas d'Or,* 1923, pp. 164-165. Les ff. 18-24 nous donnent des documents nouveaux, notamment l'évaluation du 29 janvier 1528 (1529 n. st.).

L'économie de l'ordonnance du 10 décembre 1526 a été exposée plusieurs fois[3]; cet édit tolère, pour la période, transitoire du 1er janvier au 28 février 1526 (1527) un cours élevé des monnaies d'or et d'argent, mais décide que, à dater du 1er mars, ce cours sera réduit à celui du tarif du 22 novembre 1520. La diminution était conséquente: le réal d'or était ramené de 68 à 60 patards, le carolus d'or de 22 1/2 patards à 20.

Quant à l'évaluation en poids de diverses monnaies d'argent réputées billon, donnée à Utrecht le 29 janvier 1528, style de la cour de Hollande (29 janvier 1529), elle a été reproduite dans le *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas,* 2e série, t. II, 1898, pp. 541-547, d'après une impression de Doen Pietersz. d'Amsterdam, dont les auteurs de la *Nederlandsche Bibliographie* décrivent un exemplaire sous le n° 2192.

MARCEL HOC.

1) Bruxelles: Bibliothèque royale.

2) Voir aussi nos 888, 889 et 2104.

3) Voir le *Compas d'Or*, 1923, pp. 165-166, et les ouvrages cités, note I. - Sur la politique monétaire de Charles Quint aux Pays-Bas, voir G. PUSCH, *Staatliche Münz- and Geldpolitik in den Niederlanden unter den burgundischen und habsburgischen Herrschern, besonders unter Kaiser Karl V.* Munich, 1932, pp. 54 ss.

Erasme dans la relation de voyage du poète florentin Jean André Moniglia (XVIIe siècle).

Nous ne voulons pas parler de l'oeuvre ni de la pensée d'Erasme, cet homme universel qui nourrit son esprit à la source de la pure latinité, qui aima l'Italie d'un amour ardent et intarissable, qui aurait voulu 'vivre à Florence et mourir à Rome'. Les savants de tous les pays lui ont rendu récemment un hommage éclatant, celui de l'humanité entière de cette époque troublée, qui n'a rien à envier à l'époque érasmienne.

Nous voulons rappeler ici la relation d'un voyageur italien qui visita, au XVIIe siècle, la ville natale d'Erasme et qui, devant le monument de celui-ci, ne trouva pas dans son âme un seul sentiment élevé. Ce voyageur était poussé non seulement par sa bassesse, mais surtout par son ignorance et par ce sectarisme aveugle qui domine tout son siècle, où toute lumière de liberté était éteinte.

On sera frappé par la remarque calme, digne et libre de tout sentiment d'hostilité et de mépris, qu'un savant prélat italien nota dans sa relation, et plus vif sera l'écoeurement qu'on ressentira en lisant la poésie de Moniglia[1]. Le prélat était Antoine Maria Graziani, évêque d'Amélie, en Ombrie, qui, en 1561, accompagna le cardinal Commendone dans sa légation à travers la France, la Flandre, la Hollande et l'Allemagne; voyage qui lui donna l'occasion d'écrire un ouvrage publié presque deux siècles après la mort de l'auteur[2].

Parti d'Anvers au début du mois de mai 1561, l'évêque Graziani, par Breda et Dordrecht, arriva à Rotterdam, où il ne demeura que quelques jours à peine; mais il consigna dans son récit, que cette

1) MONIGLIA ou MONEGLIA. Nous avons, comme autrefois, adopté la première forme, que nous avons rencontrée le plus souvent dans les manuscrits examinés.
2) ANTONII MARIAE GRATIANI: *De scriptis invita Minerva.* Florentiae 1745-46, 2 volumes, publiés par GIROLAMO LAGOMARSINI, S.J.

ville ‘frequens ac dite’ jouissait ‘non mediocrem famam ex Desiderii Erasmi ingenio nactum, qui ab ipso cognominabatur, vir multiplice sane eruditione, si verum ex litteris quam magnam petere laudem maluisset’[1]. La phrase du prélat ne révèle ni animosité ni mépris; peut-être un faible regret.

Un siècle plus tard un autre voyageur, nourri par de solides études, esprit éclairé et enclin à la bienveillance, le comte Alexandre Segni de Florence, visita aussi Rotterdam. Dans toutes ses oeuvres, et également dans la relation du voyage qu'il fit en 1666 en Flandre et en Hollande, en compagnie de son ami le marquis François Riccardi, on retrouve le même esprit. Le noble Florentin, bien que fils de ce XVIIe siècle, joignait à la noblesse de la naissance celle de l'esprit. Ce descendant de Bernard Segni, historien florentin, auteur de la VIE DE NICOLAS CAPPONI, son oncle, et de Fabius Ange et Pierre Segni, écrivains connus, le compte Segni, qui fut parmi les fondateurs et le premier Consul de l'Académie du CIMENTO, dont la renommée se répandit dans toute l'Europe, visita en 1666 la Flandre et particulièrement Bruxelles et Anvers. Au mois de juin il se rendit, avec son ami, en Hollande, et le 6 juillet il était à Rotterdam, où, pressé de rentrer en Flandre, il ne s'arrêta que quelques heures. De ‘cette grande ville peuplée d'environ soixante mille habitants’ Segni visita ‘le beau port’ et remarqua ‘les rues droites et propres, les maisons belles et décorées’ et au marché ‘la statue d'Erasme originaire de cette ville. Dans le siècle passé, ajoute-t-il, il fut grand maître de l'hérésie’[2]. Ces derniers mots révèlent en Segni un fils de son siècle, mais le jeune Florentin ne se laisse jamais emporter par des termes excessifs, il ne marque jamais ni mépris ni partialité, et toute la relation de son voyage est rédigée en une langue pure et digne, ses remarques sont toujours empreintes d'une bienveillante noblesse de langage.

C'est peut-être le comte Segni, attaché à la cour de Toscane, qui fit naître dans l'esprit du grand-duc Ferdinand II, l'idée de conseiller à son fils, le prince héritier Cosme, un grand voyage à travers l'Europe. Ce voyage n'avait aucune portée politique, mais une séparation momentanée était nécessaire au jeune ménage princier, profondément malheureux, après trois aus d'union. Le prince

1) Op. cit. Vol. 2e, p. 49.
2) La relation de Segni est inédite. Nous la publierons sous peu.

partit de Florence le 22 octobre 1667, visita l'Allemagne et la Hollande et débarqua à Anvers le 22 janvier 1668. La suite du prince comprenait environ cinquante personnes, parmi lesquelles Jean André Moniglia, médecin du prince, littérateur, poète et mauvaise langue. Il rédigea une relation du voyage, en poésie, dont nous avons eu déjà l'occasion de parler[1]. Mais avant d'étudier son oeuvre il est utile d'esquisser une rapide portrait de l'auteur.

Né à Florence en 1625, de parents génois, Moniglia, jeune praticien, spirituel, intelligent ambitieux, réussit à se faire présenter à la Cour. Il avait à peine trente ans quand, ayant gagné la protection du cardinal Charles de Médicis, frère du grand-duc, il entra à son service comme médecin. Après la mort du grand savant François Redi (1698), il fut nommé premier médecin à la cour du grand-duc Cosme III et, dès 1668, il occupa une chaire à l'Université de Pise. Ses publications scientifiques sur la médecine ne sont pas dépourvues de valeur, mais il se consacra surtout au théâtre et ses drames connurent un beau succès.

Railleur, mordant, Moniglia avait le don de saisir le ridicule des gens et des choses; sa verve hardie, souvant méchante, ainsi que ses sarcasmes, lui créèrent de nombreux ennemis, aussi acharnés qu'impuissants, car la protection grand-ducale lui assurait l'impunité absolue. Ses polémiques avec l'abbé Lanci, les médecins Valentini, Bellini, Orsachi, Bertini, les poètes Menzini, Nomi et le chanoine Tozzi, montrent que Moniglia possédait ‘l'audace impudente et la violence de l'Arétin, sans toutefois en posséder le talent’[2]. Il serait trop long de raconter l'existence de Moniglia, dont la mort fut une véritable délivrance pour tant de personnes.

Moniglia, avons-nous dit, comptait parmi les courtisans de la suite du prince de Médicis. Il composa, sur son voyage, un poème dans lequel on retrouve son esprit moqueur, souvent vulgaire et méchant. L'Allemagne et la Hollande ‘pays hérétiques’ excitèrent sa muse acerbe et ironique. D'Inspruck il annonçait à Florence des lettres d'Allemagne ‘lettres qui, d'après les habitudes du pays,

1) *Le Compas d'Or,* 1929, N° 3, p. 110-118: Un poète florentin à Anvers en 1668 (Giovanni Andrea Moniglia).

2) Sur MONIGLIA cfr.: V. FALORSI: le contese d'un florentino spirito bizzarro, nel 1600, in *Rassegna Nazionale* de Florence, 1904, vol. 138 et l'étude citée dans *Le Compas d'Or.*

seront peu propres et très sales'[1]. On pouvait compter qu'il tiendrait parole! En effet Augsbourg, Vertingh, Norling, Rottembourg, Mittembourg et d'autres villes ne sont pas ménagées. Dans les environs de Magonce habitent 'calvinistes impies et luthériens abominables' et à la douane la vérification est faite 'par deux calvinistes au visage couleur de brouet de haricots, au regard honteux, à la barbiche noire; je ne puis pas me tromper, ajoute-t-il, ce sont des scélérats!'.

L'Allemagne est pour lui 'la patrie de l'Antechrist, le pays des hérétiques'. Arrivé à Amsterdam qu'il appelle 'la ville la plus riche du monde entier' sa haine se calme un peu, il se borne à tourner en ridicule la passion de ses habitants 'qui lavent tout, même le bois à brûler' 'pour la propreté'. Son fanatisme, sa haine des hérétiques réapparaît à son arrivée à Rotterdam, et se manifeste d'une manière vulgaire et révoltante, devant le monument d'Erasme 'ce tyran impie, traître à la religion catholique'. Il ne peut pas nier à ce grand savant la gloire d'être 'un humaniste célèbre' mais nous pensons que la trivialité du poète Moniglia ne pouvait pas tomber plus bas que dans les vers que sa méchante muse lui a inspirés devant le monument de cet homme épris de justice, qui dut attendre tant de siècles pour voir tomber ce fanatisme contre lequel il avait lutté pendant toute sa vie.

Devant la maison natale et le monument de l'humaniste Moniglia montre en mème temps son ignorance et le fanatisme qu'elle a engendré et il écrit:

Qui nacque Erasmo empio tiranno e infido
Al cattolico culto, ma nel mondo
Per le lettere umane, uom di grido.
Ah quant'anime, oh quante andaro al fondo
Per la voce di lui, che di Calvino
Parlò dell'eresia troppo facondo.
Statua di bronzo e di lavoro più fino
Ch' a quel di Fidia s'adeguasse, in ponte
Stassi eretta a costui quasi divino
Ei fusse; tosto mi sudò la fronte

1) *Bibliothèque Nationale,* Florence. Code VII. 667. lettre de Moniglia du 11 nov. 1667.

E vennemi, in veder l'alto colosso,
Desiderio di fargli oltraggi ed onte.
Ma perchè allor, com'io vorrei, non posso
Dargli uno sfregio, non veduto almeno,
Piano, piano m'accosto e te gli piscio addosso![1)]

Voici la traduction:

'Ici naquit Erasme tyran impie et traître à la religion catholique, mais homme de lettres de grande renommée.
Hélas! combien d'âmes ont été précipitées en enfer a cause de lui, qui par son éloquence répandit l'hérésie de Calvin.
Son monument en bronze qui s'élève sur le pont est si finement travaillé qu'on peut le comparer à une oeuvre de Phidias; il se dresse devant nous comme une divinité.
Aussitôt que je le vis, mon esprit se troubla et en le regardant, un vif désir me vint de l'insulter et de l'outrager; mais puisque en ce moment il ne m'est pas possible de l'atteindre, sans être vu je m'approche tout doucement et j'urine dessus!'.

Que dire devant cette incommensurable vulgarité stupide, cette lâcheté repoussante?

Il est réconfortant de savoir que ces ignobles sentiments n'étaient partagés par aucun personnage, digne de ce nom, de la suite du prince.

En effet Philippe Marchetti, chambellan du prince, écrit dans son journal à la date du 16 janvier 1668: 'On arrive à Rotterdam, ville natale d'Erasme, qui a sa statue en bronze sur la place principale'[2)].

Le marquis Philippe Corsini, échanson du prince, dans son journal, écrivait à la date du 17 janvier 1668: 'Nous avons vu la maison, très basse et ordinaire, où l'on dit qu' Erasme est né et sur laquelle on lit ce distique.... Non loin de cette maison, il y a un pont, à travers le canal, plus grand que tous les autres, et au

1) *Bibliothèque Nationale,* Florence, Code autographe 804, Palatino. Il porte le titre: 'Giovanni Andrea Moniglia. Il viaggio del gran principe Cosimo di Toscana descritto in terza rima'.
2) HOOGEWERFF: *Reizen van Cosimo de Medici door de Nederlanden.* Amsterdam 1919. Précieux travail sur le voyage du prince de Médicis en Hollande et en Belgique, riche en documents des Archives de Florence, p. 211.

milieu, sur le bord est placée la statue de Désiré Erasme, chanoine de Rotterdam. Il est représenté debout, lisant un grand livre qu'il tient dans ses mains. Il a un bonnet carré sur la tête, est habillé d'une robe majestueuse, retombant derrière les épaules et qui traîne jusqu'à terre. L'inscription est indéchiffrable. Le personnage est représenté maigre et aride'[1].

Enfin Jean Baptiste Gorina, médecin de Bologne, écrivait dans son journal le 15 juin 1669, époque à laquelle le prince passa pour la seconde fois par Rotterdam: 'Sur la place il y a la statue d'Erasme, en bronze, en entier, avec une longue robe, un livre à la main. Il est coiffé d'un bonnet, presque de prêtre, car il était chanoine de Bâle. Un peu loin de cette place il y a la maison où Erasme est né, sur laquelle il y a une inscription en espagnol, en hollandais et en latin: Aedibus his ortus mundum decoravit Erasmus, Artibus ingenuis, religione, fide'[2].

On peut ajouter à ces trois personnages, le médecin italien qui au début du XVIIIe siècle visita Rotterdam; à eux tous ils compensent les écarts de langage de Moniglia et son attitude indigne.

Renaud Duglioli de Bologne (1664-1739), médecin et professeur à cette Université dès l'année 1708, voyagea beaucoup pendant sa vie, attaché comme médecin au service de plusieurs ambassadeurs vénitiens. Il demeura longtemps à La Haye, à Constantinople, en France, en Pologne. De son long séjour en Hollande, il nous a laissé une intéressante relation dans laquelle il parle des villes d'Amsterdam, de Rotterdam, Leide, Harlem, et Utrecht, ainsi que de l'organisation politique et économique de ce pays. Cette relation, rédigée en 1709-1711, a été publiée il y a plusieurs années[3]. Duglioli, en visitant Rotterdam 'la seconde grande ville et très peuplée, célèbre pour avoir donné le jour à Erasme, un des premiers restaurateurs de la langue latine' resta en admiration devant le monument de celui-ci 'qui se trouve sur le pont de la ville' comme devant la maison où ce savant vit le jour, et il transcrit les vers latins que ses concitoyens y avaient gravés.

1) HOOGEWERFF, ouvr. cité, p. 119-120.
2) Ouvrage cité, p. 301-302.
3) C. FRATI: Un medico bolognese in Olanda in *Nuova Antologia* del 16 mars 1913, Vol. 248, p. 310-315.
M. BATTISTINI: Il medico bolognese R. Duglioli nel Belgio ed una sua lettera medica, in *Archiginnasio* di Bologne, année 1933, f. 5-6, p. 344-349.

Nous croyons que la méprisable action de Moniglia n'a pas eu d'imitateurs, mais nous avons l'impression que le monument d'Erasme n'était pas en ces temps, ni après, au moins à la fin du XVIIe siècle, très surveillé. En effet, en 1681, un voyageur français remarquait, avec étonnement et dégoût, la saleté qui entourait le monument 'du bon Erasme' devant lequel il était resté en admiration et qu'il décrit en détail dans sa relation. La quantité d'ordures, écrivait-t-il, que l'on dépose à l'entour de cette figure, la déshonore beaucoup, quoy qu'elle ait été élevée par les habitants de la ville à la gloire de celuy qu'elle représente, tenant un livre à la main et un bonnet quarré sur la teste'[1)].

MARIO BATTISTINI.

NOTE: Cet article a fait l'objet d'une communication lors des Journées Erasmiennes, en 1936.

1) Ch. FIERVILLE: *Voyage anonyme et inédit d'un janséniste en Hollande et en Flandre en 1691.* Paris 1889, p. 20.

Coutumes imprimées a Anvers au seizième siècle.

Par ordonnance du 7 octobre 1531, Charles-Quint, continuant et amplifiant les mesures prises par ses prédécesseurs[1)], édicta que 'toutes les coutumes de ses pays de par deça seraient rédigées et mises par écrit, pour être, après bonne et mûre délibération du conseil, décrétées et mises en exécution, suivant droit et raison, au plus grand avantage et profit de ses vassaux et sujets'[2)].

Une des conséquences de cette mesure d'ordre général allait être l'impression des coutumes. C'est à Anvers notamment que furent imprimées, au cours du XVIe siècle, les coutumes de plusieurs villes ou principautés. Dans la plupart des cas, ce sera pour le compte de libraires ou éditeurs locaux que les typographes anversois conduiront sur leurs presses le texte de ces chartes et coutumes.

On voudrait noter ici, en se plaçant au seul point de vue bibliographique, un certain nombre de ces impressions. Nous citerons, sans chercher à en faire le relevé complet, les impressions anversoises que nous avons rencontrées et qui d'ailleurs ont été signalées ou décrites par les bibliographes ou par les savants éditeurs du *Recueil des anciennes coutumes de la Belgique.*

Lille n'a pas d'imprimerie avant 1594. Dans son ouvrage *Les imprimés lillois*[3)], M.F. Danchin signale les livres imprimés hors ville pour compte de libraires lillois avant l'introduction de la typographie à Lille. Les libraires eurent recours, dès 1509, à des imprimeurs de Paris; ils s'adressèrent ensuite à Anvers, à Gand, de nouveau à Paris, puis à Douai. Le même auteur cite ou décrit cinq impressions anversoises des Coutumes de la ville, taille, banlieu et

1) Ed. POULLET, *Origines, développements et transformations des institutions dans les anciens Pays-Bas*, Louvain, II, 1882-1892, pp. 347-349.
2) L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, Coutume de la ville d'Ypres, I, 1898, pp. I-II *(Recueil des anciennes coutumes de la Belgique*). L'ordonnance du 4 octobre 1540 est une ampliation de celle du 7 octobre 1531.
3) T. I, Lille, 1926, pp. 21-28. Voir aussi: J. HOUDOY, *Les imprimeurs lillois,* Paris, 1879.

échevinage de Lille[1], à savoir: deux impressions de Martin de Keyser pour Michel Willem, l'une de 1534 (NIJHOFF-KRONENBERG, 632), l'autre de 1538 (d'après BRUNET); trois impressions de Jean II Van Ghelen dont deux, sans date, pour le même libraire, et la troisième, de 1556, pour Robert Willant.

Des deux livres imprimés par Jean II Van Ghelen pour Michel Willem, M. Danchin ne décrit que le premier qu'il date au plus tôt de 1552[2]. Le second n'ayant été que mentionné par lui, nous croyons utile d'en donner ici la description détaillée, en signalant qu'il diffère du premier par l'encadrement du titre, par la marque typographique et par le tirage.

 Coustumes// et usaiges de la ville taille baillieu(et) esche-// uinaige de Lille confirmez (et) approuuez/ //par limperiale Maieste. Jmprime en An//uers par Jehan de Ghele/ demourant // sur la mouraille de Lombard au // Leurir (sic) blancq.//

¶ Lesquelles ont par cy deuant este // Jmprimees par preuilege impe//rial dont la copie est icy // annexee. // *(Fleuron).*

In-4°, 32 ff. chiff., sign. (A)-A.ij-H ij-(H4); car. goth., récl., titres cour. F. (1): titre, dans un portique orné dans la partie supérieure, du monogramme du Christ, d'un buste de Charles-Quint (?) et d'un médaillon de S. Grégoire; sur les colonnes, de médaillons des quatre Evangélistes; sur la base, de médaillons de S. Pierre, S. Paul, S. Augustin, S. Jérôme et S. Ambroise; bl. au v°.-F. (2): privilège, pour Michel Willem, pour un an, d'imprimer ou faire imprimer ces Coutumes, Bruxelles, 21 janvier 1533. -Ff. 3-30: texte des coutumes, confirmé et approuvé le 1er décembre 1533. - F. (31): *Toutes lesquelles // coustumes (et) usaiges arrestez (et) confirmez comme des // sus/ ont este publiez aux plaidz de ladicte ville // de Lille en la presence de la loy / praticiens// (et) plusieurs manans dicelle / le treiziesme// iour de Januier an Mil. cincq cens // et Trentetrois. // Fin, //* (Fleuron). *En la page sieuante // auez la Table ou registre contenant les tiltres // desdictes Coustumes / signes selon le // nombre des fuelletz / affin // de les plus facille-//ment trouuer.*// (Fleuron); au v°: *Table des tiltres, //... Fin de la table, //*- F. (32): marque de

1) Les Coutumes et usages de la salle de Lille furent imprimées à Douai en 1569 par Loys De Winde, pour François Boulet; en 1584 par Jean Bogard, pour le même libraire; en 1609 par Charles Boscard, pour la veuve de Fr. Boulet (DANCHIN, pp. 27-29).

2) Remarquons ici que des impressions de Jean Van Ghelen (le père) de 1531 et de 1533 portent déjà l'adresse du *Lévrier blanc,* sur la muraille des Lombards. D'autre part, le privilège de Michel Willem, du 21 janvier 1533 (1534), est valable pour un an. Nous estimons cependant qu'il y a lieu de donner cette impression à Jean II Van Ghelen.

Jean II Van Ghelen *(Bibliotheca Belgica,* n° 3). Au v° du f. (32): grande fleur de lis accostée de *Lil-// le.*
Bruxelles: bibl. royale (III 68649 A).

Le savant éditeur des coutumes du Hainaut, Ch. Faider, distingue les chartes générales du comté et, parmi les chartes locales, celles des deux chefs-lieux, Mons et Valenciennes. Il ne s'est pas appliqué uniquement au texte des coutumes, mais il a, en outre, décrit avec précision les diverses éditions qui en ont été données[1].

Parmi les chartes générales, celle du 15 mars 1534 (n. st.), homologuée par Charles-Quint, fut imprimée plusieurs fois à Anvers sous le titre *Loix chartres (et) coustumes du noble pays (et) conté de Haynnau.* Voici la liste sommaire de ces éditions:

1. 1535. Michel Hillen Van Hoochstraeten pour Jean Pissart, in-fol. (ROUSSELLE[2], p. 38 a; FAIDER, p. CXLIII; NIJHOFF-KRONENBERG, 1380).

2. 1538. Du même imprimeur pour le même libraire, in-4°. (R., p. 38 c; F., p. CXLIII; N.K., 1381).

3. 1540. (R., p. 39 f; F., p. CXLIII; N.K., 1er suppl.). C'est l'édition de 1538 avec une autre date.

4. 1553. Jean Loe pour Jean Monsieur et Laurent Lenfant, libraires à Mons, in-8°. (R., p. 40 i; F., p. CXLIII).

5. 1553. Autre tirage (F., p. CXLIV).

6. 1558. Jean Loe pour Antoine Pissart, in-8° (F., p. CXLIV).

Les coutumes du chef-lieu de Mons furent homologuées le 15 mars 1534 (n. st.). Cette charte de 1534 fut imprimée à Anvers, sous le titre *Loix chartres (et) coustumes du chieflieu de la ville de Mons,* à la suite des diverses éditions des Loix du Hainaut, c'est-à-dire en 1535 et en 1538 par M. Hillen Van Hoochstraeten pour Jean Pissart, in-fol. et in-4° (R., p. 38 b et 39 d.; F., pp. CXLVII et CXLVIII; NK., 1382 et 1383); en 1540 (édition de 1538) pour le même libraire, in-4° (R., p. 39 g; F., p. CXLVIII; NK., 1er

1) Coutumes du pays et comté de Hainaut *(Rec. des anciennes coutumes de la Belgique, Hainaut,* vol. d'introduction, Bruxelles, 1883).

2) H. ROUSSELLE, *Annales de l'imprimerie à Mons,* Mons, 1858. Voir en outre. E. PONCELET et E. MATTHIEU, *Les imprimeurs montois,* pp. XVIII-XIX et 2-5. Dans la suite, la coutume de 1534 fut réimprimée à Mons en 1598, à Douai en 1603, à Mons en 1608, 1774, 1775.

suppl.); en 1553, par Jean Loe pour Jean Monsieur et Laurent Lenfant. in-8° (R., p. 40 k; F., p. CXLVIII; deux tirages, dont un seul a été cité)[1]; en 1558 par Jean Loe pour Antoine Pissart, in-8° (F., p. CXLVIII).

Quant aux coutumes du chef-lieu de Valenciennes, homologuées par Charles-Quint le 12 avril 1534, elles furent imprimées en 1540 par Michel Hillen Van Hoochstraeten pour Jean Pissart, in-4° (R., p. 39 e et 40 h; F., p. CLIII; NK., 633). Ces coutumes furent cassées dans la suite et remplacées par l'empereur le 23 mars 1541 (n. st.). Pour la charte de 1541, Ch. Faider cite (p. CLIII), à titre de seconde édition, un volume imprimé pour Jean Pissart en 1545, petit in-4°. En 1590 Arnoud Coninx d'Anvers donna de cette charte une nouvelle impression, petit in-12°, qui fut, la même année, l'objet d'une contrefaçon.

On trouvera ci-après la description d'une édition anversoise des coutumes de la ville et châtellenie de Cassel, homologuées le 26 mai 1534. Ces coutumes furent imprimées par Gilles van den Rade et parurent chez Guillaume Van Parijs en 1576[2].

Costuymē / wetten // ende Vsantien vanden steden en□ // Casselrie van Cassele. Van nieus // gecorrigeert en□ verbetert. // *(Dans un filet linéaire, les écussons de Gand, Bruges, Cassel, Ypres et du Franc).*

En claues quibus affirmes haec Flādrica tempe,// Si malus irrumpat, deijcere ense potes. // *(car. rom.).* Tantwerpen / op de Lombaerde veste inden gul-//den Pellicaen / by Guillaem van // Parijs. 1576.//

In-8°, 1 f. non chiff. + 75 ff. chiff., sign. (A)-Aij-Jiiij-K-Kij-(K4); car. goth., récl., titres cour.

F. (1) non chiff.: titre. - Ff. (1) non chiff. v° et 1 chiff.: préambule; car. rom. - Ff. 2-4 r°: autre préambule; donné à Bruxelles, le 26 mai 1534; car. de civilité. - Ff. 4v°-74r°: texte des coutumes. - Ff. 72-74r°: *Rechten/ wetten// ende vsantien vander Steden van* (sic)// *Cassele/ Hazebrouc en□ Watene.*// - Ff. 74r°-(75) r°: *Die Tafele vanden rechten, Pre-//uilegien ende vsantien van Cassele // ende Cassellambocht.*//

1) Les deux impressions de 1553 diffèrent par les caractères et par le détail de la composition. A remarquer en particulier le texte du privilège (fol. 1v°) dont les caractères ne sont pas de même corps.

2) Nous n'avons vu de cet opuscule que l'exemplaire de la Bibliothèque royale, à Bruxelles. Les mots w[etten] du titre et Rad[aei] du f. 75 r° ont disparu en partie. Les recherches faites à Anvers et à la bibliothèque municipale de Douai ne nous ont pas fait connaître un second exemplaire.

Au bas du f. [75] r°: *Typis Egidij Radaet.* //
Au v° du dernier f.: marque de Guillaume van Parijs, n° 1.

Les coutumes de la salle et de la châtellenie d'Ypres, homologuées le 18 juin 1535, furent imprimées à Anvers la même année, aux frais de la châtellenie, par Michel Hillen Van Hoochstraeten, sous le titre *De wetten costumen kueren ende statuten vander sale en casselrie van Ypre.*

Il fut fait de cette édition deux tirages qui ont été signalés ou décrits par A. Diegerick[1)], par L. Gilliodts-Van Severen[2)] et par les auteurs de la *Nederlandsche Bibliographie*[3)]. Ces coutumes ne tarderont pas à être imprimées à Ypres; on connaît l'édition de Josse Destrée, de 1553[4)].

Les coutumes de la ville, franchise et juridiction de Malines furent approuvées et autorisées par Charles-Quint, comme seigneur de Malines, en juillet 1535 et publiées dans cette dernière ville le 21 août suivant.

Une première impression des coutumes fut faite à Anvers, dès octobre de la même année, par Michel Hillen Van Hoochstraeten. C'est d'après cette édition, conférée avec celle d'Anvers, J. Verdussen, 1642, et celle du *Brabandts-recht,* que les coutumes de Malines ont été éditées dans le *Recueil des anciennes coutumes de la Belgique*[5)].

Les diverses éditions des coutumes de Malines ont été décrites par H.H. Cordemans dans le *Bulletin du Cercle archéologique de Malines,* t. I, 1889, pp. 45-54.

La première porte in fine: *Gheprint Tantwerpen by Michielen van Hoochstraeten woonende inde Cammerstraete inde Rape. Jnt Jaer M.D.XXXV. Jn October.* (H.H. CORDEMANS, I; NIJHOFF-KRONENBERG, n° 631).

1) *Essai de bibliographie yproise,* Ypres, 1873-1881. pp. 9-10.
2) Coutume de la salle et châtellenie d'Ypres (*Rec. des anciennes coutumes de la Belgique*), Bruxelles, 1911, introduction, pp. I-II.
3) N°s 2205 et 2206.
4) L'édition princeps de la coutume de la Ville d'Ypres, homologuée le 12 avril 1619, porte la date de 1620 et l'adresse de François Bellet à Ypres. (DIEGERICK, *loc. cit.,* n° 52, et L. GILLIODTS-VAN SEVEREN. Coutume de la ville d'Ypres, *Rec. des anc. coutumes,* Bruxelles, 1908, I, introd., pp. I-II).
5) G. de LONGÉ, Coutumes de la ville de Malines *(Rec. des anc. coutumes de la Belgique, Coutumes de Brabant, Marquisat d'Anvers,* t. VIII, Bruxelles. 1879).

Le 18 novembre 1541 fut donnée à Bruges une *Addition, ampliation et interprétation* de ces coutumes, qui fut publiée à Malines le 29 du même mois. Dans les quatre exemplaires que nous avons pu examiner de la première édition[1)], les coutumes sont suivies du texte de l'Addition, imprimée par le même Hillen, vraisemblablement en 1541, pour Gilles Van der Heyden, libraire à Malines[2)].

Les coutumes de Malines furent de nouveau imprimées par Jean Roelants en 1553 et en 1565. L'édition de 1553 porte in fine: *Gheprint Thantwerpen op de Lombaerde Veste in onse lieue Vrouwen Thoren bi mi Jan Roelants* (Bruxelles: bibl. royale, III 68665 A; Malines: bibl. com., M 1161; H.H. CORDEMANS, III). Celle de 1565 porte: *Gheprint Thantwerpen in die Cammerstraete Jnt onser lieuer Vrouwen Thooren bi mi Jan Roelants* (Bruxelles: bibl. royale. III 68583 A; Malines: bibl. com., M 1166; H.H. CORDEMANS, VI; G. VAN HAVRE, II, p. 215). L'erratum de l'édition de 1553 a disparu de cette réimpression. Les deux livrets ne portent pas mention d'un libraire malinois; ils se vendaient à Anvers, *op onser lieuer Vrouwen Kerchof onder den Thoren.*

L'impression de Martin de Ridder n'a pas de millésime[3)]. On y lit à la fin: *Gheprint Thantwerpen inde Berchstrate in den berch van Oliueten by mi Marten de Ridd'. Tot behoef vā Peeter Draecx tot Mechelen.* Mention du même libraire[4)] se trouve au bas du

1) Anvers: musée Plantin (M 213bis); Bruxelles: bibl. royale IV 3338^{1} et III 68580 A); Malines: bibl. com. (M 1157).

2) H.H. CORDEMANS, I; A. VINCENT, La typographie en Belgique (sauf Anvers) au XVIe siècle, dans *Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique*, 3e partie, Bruxelles, 1924-1925, p. 89. Texte dans G. DE LONGÉ, pp. 168-181.

3) Cette impression de Martin de Ridder porte sur le titre: *gheapprobeert ende gheauctorizeert byde Keyserlijcke Maiesteyt als Heere van Mechelen. Jnden Jare ons Heeren. M.CCCCC. ende Vijftich.* C'est sans doute la raison pour laquelle le chevalier Van Havre (II, p. 203) et F.E. Delafaille *(Bijdragen tot opheldering der geschiedenis van Mechelen*, I, p. 175) ont daté cette impression de 1550. Cette date n'est pas nécessairement celle de l'impression; elle se retrouve sur les impressions de Jean II Van Ghelen qui portent les millésimes de 1561 et de 1569.

4) Pierre Draecx, établi libraire à Malines dès 1544, est mentionné comme *boeckbinder* dans le compte de la ville de 1549-1550; il est encore cité comme libraire dans le compte du 22 octobre 1584 au 22 octobre 1585 pour livraison des almanachs de la nouvelle année 1585. (F.E. DELAFAILLE, *op. cit.,* I, pp. 174-177; A. VINCENT, *op. cit.,* p. 89).

titre: *Men vindt dese Costumen ende Vsantien te Coope tot Mechelen by my Peeter Draecx gheadmitteert boeckvercooper voortstaende onder den Beyaert.* (Anvers: mus. Plantin; Bruxelles: bibl. royale, III 68666 A; Malines: bibl. com., M 1162; H.H. CORDEMANS, II).

H.H. Cordemans décrit en outre deux impressions de Jean II Van Ghelen, datées l'une de 1561[1)], l'autre de 1569[2)]. Il en est une troisième du même imprimeur, qui ne porte pas de millésime et qui n'a pas été signalée. Nous la décrivons ci-après:

Costumē vsanciē // ende stijl van procederen der Stadt vry- // heyt / ende Jurisdictie van Mechelen met dye // Additien / gheapprobeert ende gheauctorizeert / // bijde Keyserlijcke Maiesteyt / als Heere vā / Mechelen. Jnden Jare ons Heeren // M.CCCCC. ende Vijftich. // *(Ecu aux armes de Malines).*

¶ Gheprint Thantwerpen / Op die Lombaerde // veste / inden witten Hasenwint / by Jan // Van Ghelen.//

In-8°, 2 ff. non chiff. + 62 ff. chiff., sign. (A)-Aij-Hij-(H8); car. goth.
F. (I): titre. - Ff. (I) v° - (2): préambule. - Ff. chiff. I-58: texte des coutumes. - F. 58 v°: ¶ *Hier nae volgē // dye Additien / Ampliatien / ende Decla-//ratien vanden Coustumen / vsantien / // ende stijl van procederen der Stadt / vry // heyt / ende jurisdictie van Mechelen/ // ghepubliceert op den. xxix dach // van Nouember. Jnt Jaer. // M.D. ende. XLJ.* //- F. 61 v°: ¶ *Die Taefle,* // - F. 62: *Ø Gheuisitzert ende gheapprobeert bi eenen ghe//leerden Correctoor bider K.M. ghecomittert.*// ¶ *Gheprint Thantwerpen / Op die Lombaerde // veste / inden witten Hasenwint / bi Jan // van Ghelen.* (Ecu aux armes de Malines); bl. au v°.
Bruxelles: bibl. royale (III 68586 A); Malines: bibl. com. (M 1165), sans le f. 62.

Nous plaçons cette impression 'sans date' après les deux autres de Jean II Van Ghelen parce que les caractères en sont usagés et que cet exemplaire ne porte plus *l'erratum* qui se voit dans les impressions de 1561 et de 1569.

Ce fut seulement en 1582 que parut à Malines la première pièce officielle intéressant la ville[3)]. Dans la suite, les coutumes seront imprimées à Malines avec notes, tables et sommaires[4)].

1) Anvers: mus. Plantin (A 4297[6]); Bruxelles: bibl. royale (III 68582 A); Malines: bibl. comm. (M 1163): H.H. CORDEMANS, V.
2) Bruxelles: bibl. royale (III 68664 A); Malines: bibl. com. (M 1164); H.H. CORDEMANS, VII.
3) F.E. DELAFAILLE, *loc. cit.,* I, p. 40; A. VINCENT, *loc. cit.,* p. 90.
4) Voir H.H. CORDEMANS, *loc. cit.,* pp. 53-54. Il ne sera pas sans intérêt de rappeler ici, comme une manifestation de l'humanisme, la version latine que Pierre Nannius, titulaire de la chaire de latin du collège Busleiden de Louvain, entreprit à la demande du magistrat de Malines et qui parut à Louvain chez Martin Rotarius, imprimée par Etienne Gualterus et Jean Bathen, en 1552. Sur cette version, voir H.H. CORDEMANS, IV; A. ROERSCH, dans la *Biogr. nat.,* t. XV, 1899, c. 424; et A. POLET, Une gloire de l'humanisme belge. Petrus Nannius, Louvain, 1936, pp. 18-20 et 316 *(Humanistica Lovaniensia, 5).*

Il y eut trois rédactions successives des Coutumes générales du comté d'Artois: celle du 13 juin 1509, celle du 26 décembre 1540, celle du 3 mars 1544[1)].

Dans leurs *Recherches sur les livres imprimés à Arras,* Arras, 1851, d'Héricourt et Caron ont décrit, pp. 21-22, une édition de Jehan de Buyens, indiqué comme imprimeur et libraire, et dont le privilège, daté du 17 mars 1541 (n. st.), permet à ce dernier d'imprimer les Coutumes décrétées par Charles-Quint le 27 décembre 1540. Les mêmes auteurs donnent (pp. 21-22 et 24-25) comme imprimées à Arras l'édition de Jehan Bourgeois, 1553, et celle de Claude de Buyens et Gilles Bauduyn, 1589, alors que sur la première, qui d'ailleurs porte la marque de Nutius, Jean Bourgeois est seulement qualifié de libraire, et que le privilège inséré dans la seconde permet à Joachim Trognesius d'imprimer, lui seul, cet ouvrage.

On a cité d'autres éditions, l'une de 1566, de Jean Bourgeois, sans nom ni marque d'imprimeur, avec privilège pour ce libraire de pouvoir faire imprimer les Coutumes[2)], une autre de 1574, imprimée à Douai par Loys de Winde pour Jean Bourgeois[3)].

Nous nous en tiendrons ici aux seules impressions anversoises: celle de 1547 qui porte le nom de Jean Grapheus; celle de 1553 ornée de la marque de Nutius, et celle de 1589 qui contient un privilège pour Joachim Trognesius.

L'édition de 1547, imprimée par Jean Grapheus pour Jean Bourgeois, débute par un titre général et comporte cinq livrets que

1) Cf. les éditions d'A. MAILLART, Paris, 1704, in-4°, et 1739, in-fol., et E. LECESNE, *Exposé de la législation coutumière de l'Artois,* Arras, 1869. Sur les différentes éditions, cf. J. CHAVANON, Bibliographie critique de l'Artois, dans *Bibliothèque de bibliographies critiques publiées par la Soc. des Études historiques,* Paris, 1902. Je dois plusieurs indications concernant l'Artois à l'obligeance de M. Besnier, archiviste du Département.

2) Bruxelles: bibl. royale (III 68530 A).

3) Arras: archives municipales.

nous décrivons dans l'ordre où ils se trouvent reliés dans les deux exemplaires que nous eu avons rencontrés[1].

1. □ Coustumes ge-//nerales du conte Dartois nouuel-//lement decretees / auec plusieurs ordon-//nances (et) statuz/faictz (et) ordonnez par // la Maieste Jmperialle sur plu-//sieurs polices du Conte // Dartois. // Ordonnances touchantz les Notaires // Jmperiaulx. // Ordonnāces touchantz les bancquerou-//tiers / contractz illicites / argent a gaignai-/ge / mariage claudestins/debtes personnel-//les (et) aultres// Ordonnāces sur les faictz des remissiōs // placetz benefices dinuentoires (et) aultres. // Ordonnances sur les homicides / faictz // en dedicasses. // Ordonnāces faictz sur les draps de soye. // Ordonnances (et) stilz de la gouuernance// Darras nouuellement decretees. // Auec grace de Lempereur.//

□ On les vend en Arras par Jehan//Bourgeois Libraire/demourant aupres du // petit marche deuaut leglise sanict (sic) // Geri. M.D.xlvii./

In-8°, 36 ff. sign. (A)-Aii-Diiii-(D8)-E-Eiii-(E4); car. goth., récl.
F. (I): titre; bl. au v°- Ff. (2)-(3): *Forme du preuilege.* //; pour Jean Bourgeois, de faire imprimer ces coutumes, Bruxelles, 16 février 1546 (1547).- Ff. (4)-(5): préambule. - Ff. (6)-35 □ *Coustumes ge-//nerales du pays (et) conte Dar-//tois Ressors (et) enclaue-//mens.*//; donné à Bruxelles, le 3 mars 1544, publié au consistoire du conseil provincial d'Artois le 23 novembre 1546 - F. (35) v°, au bas: □ *Jmprime a Anuers par moy Jehan // Grapheus imprimeur iure (et) admis // de Limperialle Maieste. // Lan M.D.xlvii.* // - Le f. (36) est bl.

2. ☙ Ordonnances (et) // stilz de la gouuernance//Darras nouuellement // decretees. // *(Vignette: les colonnes d'Hercule, avec les mots* PLVS. OVLTRE).

Auec grace de Lempereur. // □ On les vend en Arras par Jehan // Bourgeois Libraire / demourant aupres du // petit marche deuant leglise sanict // *(sic)* Geri. M.D.xlvii. //

In-8°, 44 ff., sign. (A)-Aii-Eiiii-(E8)-F-Fiii-(F4); car. goth., récl.
F. (I): titre; bl. au v°. - Ff. (2)-(3): *Forme du preuilege.* //; pour Jehan Bourgeois de faire imprimer ces coutumes, Bruxelles, 16 février 1546 (1547).-F. (4): préambule.- Ff. (5)-(44): texte des coutumes; donné à Bruxelles, le 9 décembre 1546, publié à

1) Bruxelles: bibl. royale (V 3259) et archives municipales d'Arras. (Cité par J. CHAVANON, *loc. cit.,* n° 354). On remarquera que l'ordre n'est pas celui qui est annoncé dans le titre général et que la suite des signatures des différents livrets n'est pas continue.

Arras le 23 décembre 1546. - F. (44) v°: *Faulte.*//.... Au bas: □ *Jmprime a Anuers par moy Jehan // Grapheus imprimeur iure (et) admis // de Limperialle Maieste. // Lan M.D.xlvii.* //[1].

3. □ Ordonnances // sur plusieurs pollices du // Conte Dar-// tois. // *(Vignette: les colonnes d'Hercule, avec les mots* PLVS OVLTRE).

Auec grace de Lempereur.// □ On les vend en Arras par Jehan// Bourgeois Libraire / demourant aupres du // petit marche deuant leglise sainct // Geri. M.D.xlvii.//

In-8°, 24 ff., sign. (aa)-aa ii-cc iiii-(cc8); car. goth., récl.
F. (1): titre. - Ff. (1) v° -(3) r°: *Forme du preuilege.*//; pour Jean Bourgeois, de faire imprimer ces coutumes, Bruxelles, 16 février 1546 (1547).-Ff. (3) v°-(4) r°: préambule.-Ff. (4) v°- (22): texte des coutumes; donné à Bruxelles, le 14 octobre 1531.-Ff. (23)-(24) r°: *Sallaires du gros des lettres // passees pardeuant notaires // Imperiaulx.* // - F. (24): *Sallaires du gros de seel//desdictes lettres.* // - F. (24) v°, au bas: □ *Jmprime a Anuers par moy Jehan// Grapheus imprimeur iure (et) admis//de Limperialle Maieste. // Lan M.D.xlvii.* //

4. □ Touchant les // porteurs de remission / les // respit / placets/ (et) bene-//fices dinuen-//toires.//*(Vignette: les colonnes d'Hercule, avec les mots* PLVS OVLTRE).

Auec grace de Lempereur.// □ On les vend en Arras par Jehan//Bourgeois Libraire / demourant aupres du // petit marche deuant leglise sanict (sic) // Geri. M.D.xlvii.//

In-8°, 16 ff., sign. (aaa)-aaa ii-bbb iiii-(bbb8); car. goth., récl.
F. (1): titre. - Ff. (1) v° - (3) r°: *Forme du preuilege.* //; pour Jehan Bourgeois, de faire imprimer ces coutumes, Bruxelles, 16 février 1546 (1547). - Ff. (3) v° - (4) r°: préambule. - Ff. (4) v° - (16) r°: texte; donné à Binche, le 15 mai 1546; publié à Arras, le 25 mai 1546. - F. (16) r°, au bas: □ *Jmprime a Anuers par moy Jehan//Grapheus imprimeur iure (et) admis // de Limperialle Maieste. // Lan M.D.xlvii.* //; bl. au v°.

5. □ Plusieurs or-//donnances/ (et) statuz faictz (et) ordõnez// par la Maieste / touchant les banquerout-//tes leurs facteurs (et) adherens / aussi les v-//suriers / ceulx des loix / de villes / iosnes // gens eulx marians sans le cõsen-//tement de leurs parens (et) a-//mis/ (et) autres au long // reprins au placcart // cy apres. // *(Vignette: les colonnes d'Hercule, avec les mots* PLVS OVLTRE).

Auec grace de Lempereur.// □ On les vend en Arras par Jehan//

1) Une édition de 1528, portant in fine: 'Imprimé nouvellement en la cité d'Arras par Jehan de Buyens l'an 1528, le 26e jour de septembre' est décrite par d'HÉRICOURT et CARON, *loc. cit.,* pp. 13-14 et 19-20.

Bourgeois Libraire / demourant aupres du // petit marche deuant leglise sanict (sic) // Geri. M.D.xlvii.//

In-8°, 14 ff., sign. (a)-a ii-a iiii-(a8)-b-b iii-(b6); car. goth., récl.
F. (1): titre; bl. au v°. - Ff. (2)-(3): *Forme du preuilege.*//; pour Jean Bourgeois, de faire imprimer ces coutumes. - F. (4): préambule. - Ff. (5)-(13) r°: texte; donné à Bruxelles, le 4 octobre 1540. - F. (13) v°, au bas: □ *Jmprime a Anuers par moy Jehan // Grapheus imprimeur iure (et) admis // de Limperialle Maieste. // Lan M.D.xlvii.* // - F. (14): bl.

L'édition de 1553, qui se vendait à Arras chez le libraire Jehan Bourgeois, porte la marque typographique de Nutius, d'Anvers.

Coustumes gene//rales du conte Dartois/nouuel-//lement decretees. // Coustumes de Betune / Lens / sainct Omer/ //(et) sainct Pol.// Ordōnances (et) stilz de la chambre Dartois.// Ordonnances (et) stilz de la gouuernance Dar//ras nouuellement corrigees. // *(Marque de Nutius, Bibl. Belgica, n° 5).*

Auec grace de Lempereur. // On les vend en Arras par Jehan Bour-//geois Libraire / demourant aupres du // petit marche deuāt leglise sainct // Geri. M.D.LJJJ.//

In-8°, 152 ff. chiff., sign. (A)-Aij-Tv-(T8); car. goth., récl., titres cour., lettrines.
F. (1): titre; au v°: extrait du privilège pour Jehan Bourgeois, de pouvoir faire imprimer les Coutumes générales d'Artois. - Ff. 2-3; préambule. - Ff. 4-32 r°: *Coustumes gene//rales du pays (et) conte Dartois Ressors // (et) enclauemens.*// - Ff. 32 v° - 38 r°: ¶ *Coustumes generalles localles (et) particu//lieres de la ville/gouuernance (et) aduourie de // Bethune desrogans (et) contraires a celles // du conte Dartois.* // - Ff. 38 v° - 40 r°: ¶ *Coustumes ayans lieu au balliaige // de Lens.* //-F. 40: ¶ *Autres coustumes dudict bailliage desrogās // aux Coustumes generalles Dartois.* // - Ff. 41-54: ¶ *Coustumes Dartois au bailliaige // de sainct Omer.* // - Ff. 55-75 r°: ¶ *Coustumes generales de la Conte de sainct // Pol* / - Ff. 75 v° - 113 r°: *Ordonnances stilz* (*et*) *vsaiges de la chambre du // conseil prouincial Dartois.* // - Ff. 113 v° - 152 r°: *Ordonnances* (*et*) *stilz de la gouuernance Dar-//ras / nouuellement decretees.* // - Le f. 152 est bl. au v°.
Arras: arch. munic. (A 449); Bruxelles: bibl. royale (VH. 24616 et III 68529 A). cf. D'HÉRICOURT et CARON, pp. 21-22; J. CHAVANON, n° 355.

L'édition de 1589 porte l'adresse de Claude de Buyens et Gilles Bauduin, libraires jurés, mais le privilège qui y est inséré est ainsi conçu: 'La Maiesté Royale a consenti & permis que Ioachim Trogn□sius pourra luy seul imprimer, & que Claude de Buyens, & Gilles Bauduin (ayans action dudict Trognaesius) pourront eux seulx vendre & distribuer ce liure nommé Les Covstvmes Generales dv Conte d'Arthois,... Bruxelles, le 17. iesme de Septembre M.D.LXXXIX'.

Voici la description de cette édition:

Les//Covstvmes//Generales Dv//Conte D'Arthois//Decretees.//Avec celles de l'Escheuinage d'Arras, Bailliages de //S. Omer, Bethune, Aire, Lens, Bappalmes, Hesdin, // Conté de S. Pol, du Pays de Lalleue, & du Bailliage // De Lillers. // Ovltre, les ordonnances touchant l'institution, priuile-//ges, & stilz de la Chambre du conseil prouincial d'Arthois,// & des autres sieges subalternes. Avec plusieurs placcarts,// & edicts perpetuels, concernans aulcuns poincts de la Po-//lice dudict Pays d'Arthois.// *(Écusson)*.

A Arras, // Chez Claude de Buyens à la Bible // d'Or, & Gilles Bauduin au Missel d'Or, // Libraires iurez. Anno. 1589. // Avec Privilege.//

In-12°, 5 ff. sign. (*)-*2-*5 + 578 pp. chiff. sign. *6-(*12)-A-(A2)-B-Z7-(Z12)-Aa-Aa7-(Aa12)-Bb-Bb2-(Bb4); car. rom., récl., titres cour.

F. (1): titre; au v°: *Le Contenv. Dv // Privilege.* // Ff. (2)-(3): *Advertisse-//ment Des Librai-//res.*//, Arras. 15 janvier 1588. - Ff. (4)-(5): préambule. - Pp. 1-69: *Covstvmes // Generales Dv Pays // Et Conte d'Arthios, Res-//sors & enclauemens.* //- P. (70): bl. - Pp. 71-90: *Articles Des // Covstvmes De La Vil-//le Loy Banlieve Et Esche-//uinage d'Arras Chef & capitalle//du pays et conté d'Arthois.*//- Pp. 91-111: *Covstvmes Re-//ceves Av bailliage De // Sainct Omer,...* - P. (112): bl. - Pp. 113-126: *Covstvmes De // la Ville, Govvernan-//ce, Et Advovrie de Bethvne:* //... - Pp. 127-132: *Covstvmes De // la Chastellenie Et // Bailliage D'Aire*//... - Pp. 133-137: *Covstvmes Re-/ceve Av Bailliage De // Lens:...* - Pp. (138): bl. - Pp. 139-146: *Covstvmes Dv // Bailliage de Bappal-//mes:...*- Pp. 147-184: *Covstvmes Re-//ceves Av Bailliage de // Hesdin:...* - Pp. 185-206: *Covstvmes Re-//ceves En La Conte//De S. Pol...* - Pp. 207-219: *Covstvmes Re-//ceves Av Pays De Lal-//leve,...* - Suit 1 f. bl. - Pp. 221-226: *Covstvmes Re-//ceves Av Bailliaige // De Lillers,...* - Pp. 227-384: *Ordonnances // Tovchant L'Insti-//tvtion De La Chambre Dv // conseil prouincial, estably au Pays & // Conté d'Arthois.* // - Pp. 385-406: *Ordonnances, // Stilz Et Vsages De//Proceder Av Siege de L'E-//schevinage D'Arras.*//- Pp. 407-575: suite d'ordonnances sur diverses matières. - Pp. (576)-(577): □ *Corrigez Ainsi // Les Fautes Commises // à l'impression.*// - La p. (578) est bl.

Arras: arch. munip. (A 666); Bruxelles: bibl. royale (III 68531 A). Cf. D'HÉRICOURT et CARON, pp. 24-25; J. CHAVANON, n° 356.

On sait enfin que, en 1582, parut à Anvers, chez Gilles vanden Rade, une traduction latine avec commentaire des Coutumes d'Artois. Cette traduction et ce commentaire étaient l'oeuvre d'un savant juriste arrageois, Nicolas Gosson[1]. Mais la mort de l'auteur,

1) Sur Nicolas Gosson, avocat, né à Arras en 1506 et exécuté en 1578 après la défaite du parti des *patriotes* dont il était le chef, voir: E. LECESNE, Étude sur Nicolas Gosson, dans *Mém. de l'Académie d'Arras,* t. XXIX. 1856. pp. 19-48: *Id.,* Les commentateurs des coutumes d'Artois, *ibidem,* t. XXXII. 1860, p. 192. Le commentaire de Gosson est reproduit, avec traduction française, dans les éditions de Maillart.

qui périt sur l'échafaud le 24 octobre 1578, avait interrompu le travail; celui-ci ne contient en effet que les 26 premiers articles des Coutumes générales.

Nicolai // Gossonis // Ivrisconsvlti // Clarissimi // Ad Consuetudines Atrebatesias // Commentatio. // *(Marque de Gilles vanden Rade, Bibl. Belg., n° 1).*

Antverpiae,//Apud AEgidium Radaeum. // M.D.LXXXII. // Cum Priuilegio.//

In-4°, 228 pp. chiff. (1)-5-227-(228) + 18 ff. non chiff., sign. (A)-Aij-Z2-(Z4)-Aa-Kk3-(Kk4); car. rom. et ital., récl., lettrines, titres cour.

P. (1): titre. - P. (2): bl. - Pp. (3)-(4): *Lectori S.*//, présentation du livre, dont la rédaction fut interrompue par la mort de l'auteur. - Pp. 5-13: *Coustumes generales d'Artois, &c.// Consuetudines generales Artesiae. &c.* //; introduction sur les coutumes du comté d'Artois. P. (14): bl. - Pp. 15-27: *De Iure Dominorum.* //; introduction au chapitre premier des coutumes. - P. (28): bl. - Pp. 29-227: *Des droits des Seigneurs tant Fonsiers, Vicon-//tiers, comme de la haulte Iustice. // De iuribus Dominorum, tam Fundiariorù, // Vicuariorium, quàm altae Iusticiae. h.d.//;* texte et commentaire des 26 premiers articles des coutumes; pour chaque article, le commentaire est précédé du texte français et de sa traduction en latin. - P. 227, au bas: *Hic Author morte affectus vij°. calend. Nouemb.*// Anno CI□.I□.LXXVIII. // - P. (228): *Errata.*//

Suit, sur 18 ff. non chiff., le texte français des 201 articles des coutumes générales, précédé du préambule, donné à Bruxelles le 3 mars 1544. Titre: *Les//Coustvmes //Generales Dv Conte//D'Artois Novvellement//Decretees.*//

- Au v° du dernier f.: *Iob Cap. 14. // Est enim de arbore spes, si praecisa fuerit, & adhuc // pullulabit, & propago eius non desinet. // Si senuerit in terra radix eius, & in puluere mor-//tuus fuerit truncus eius: // Ab odore aquae germinabit, & faciet messem, sicut // planta nouella.*//

Bruxelles: bibl. royale (V 3260); J. CHAVANON, n° 365.

Les coutumes de la ville, juridiction et franchise d'Utrecht furent approuvées et décrétées par Charles-Quint le 5 juillet 1550 et publiées à Utrecht le 30 septembre suivant.

Voici deux impressions anversoises de ces coutumes, faites par Guillaume Silvius pour le libraire utrechtois Job Matteeuss[1]. La première est datée de 1564; l'autre ne porte pas de millésime, mais contient le privilège du 14 septembre 1563.

1) D'après le *Buurspraakboek,* Job Matteeuss. van Ziericzee fut reçu bourgeois de la ville d'Utrecht le 20 mars 1549. (Renseignement dû à l'obligeance de M. Evers, conservateur de la Bibliothèque de l'Université d'Utrecht).

1. 1564. - *(Fleuron)* Costumen / // vsantien, Policijen ende stijl van // procederen der Stadt / Jurisdictie ende vryheyt van//Vtrecht/ gheapprobeert / ende ghedecreteert by // de K.M. als erf-Heere der Stadt Steden // ende Landen van Vtrecht. Jnden iare // ons Heeren M.CCCCC. / ende L. // Met een tafel oft index om lichtelijck alle de Rubriken ende // artikelen te moghen vinden. // *(Écu aux armes d'Utrecht, accosté de* V-trecht.).

Ghedruct tot Antwerpen, // By Willem Silvius drucket der Con. Majesteyt. // M.D.LXIIII. // Ende men vintse te coope tot Vtrecht/ by Job Mateeussen / // boeckvercooper voor S. Mertens toren / aenden // Heylighen Gheest.//

In-4°, 40 ff. chiff., sign. (A)-Aij-Kiij-(K4) + 6 ff. non chiff., sign. L-Liiiij-(L6); car. goth., rom. et ital., récl.

F. (1): titre, imprimé en rouge et en noir, dans un cadre de fleurons; au v°: *Extract wter Priuilegien.*//, pour Guillaume Silvius, de pouvoir seul imprimer, vendre et distribuer ces coutumes, Bruxelles, 14 septembre 1563. - F. 2: préambule, car. ital. - Ff. 3.-38: texte des coutumes. - F. 39: fin, car. ital.; donné à Turnhout le 5 juillet 1550, publié à Utrecht le 30 septembre 1550. - F. 40 (chiff. xxxvij) et ff. (1)-(6) non chiff.: *Die Tafel om lichtelijck // te vinden die Rubrieken, Artikelen ende ma-//terien begrepen in desen teghenwoordighen // boeck.//... Fjnjs.*//, 2 col.

Bruxelles: bibl. royale (III 68702 A); Utrecht: stadsbibl.

2. S.D. - Costumen / //vsantien / Policijen ende stijl / //van procederen der Stadt / Jurisdic-//tie ende vrijheyt van Vtrecht / gheapprobeert / // ende ghedecreteert by die Keys. Maiest. als // erf Heere des Stadt Steden ende landen // van Vtrecht. inden jare ons Heeren. // M.CCCCC. ende L. // Met een Tafel oft index om lijchtelick // alle die Rubriken ende Artikelen // te moghen vinden // *(Écu aux armes d'Utrecht, accosté* de V-trecht.).

En□ men vintse te coope tot Vtrecht / // by Job Mateeussē / boeck-v'cooper voor S.//Mertens toren/aenden Heilygē Gheest.//

In-4°, 40 ff. chiff., sign. (A)-Aij.-Kiij.-(K4) + 6 ff. non chiff., sign. L.-Liiij.-(L 6); car. goth., récl.

F. (1): titre, imprimé en rouge et en noir, dans un cadre de rinceaux; au v°: *Extract wter Priuilegien.*//, Bruxelles, 14 septembre 1563, pour Guillaume Silvius.-F. 2: préambule. - F. 3-38: texte des coutumes. - F. 39: fin, car. de civilité. - F. 40 (chiff. xxxvij.) et ff. non chiff. (1)-(6): *Die Tafel om lichtelijck te vinden die Rubri//ken Artikelen ende materien begrepen in desen //teghenwoordighen Boeck//... Fjnjs.*//, 2 col.

Bruxelles: bibl. royale (III 68703 A).

Ce fut le 5 septembre 1553 que Charles-Quint homologua le texte des coutumes de l'échevinage et cité de Tournai. Ce texte fut imprimé à Anvers par Martin Nuyts pour Jean de la Forge, libraire de Tournai. Nous croyons utile de compléter la description que Desmazières a donnée de cette édition[1].

Les coustumes, stilz // et vsaiges de lesscheuinaige de la ville / (et) cite de Tournay / // pouoyr / et banlieu dicelle. Nouuellement reuisi-//tees / approuvees / auctorisees / (et) decre-//tees / par Lempereur en // son conseil./ (*Marque de Nutius, Bibl. Belg. n° 1, mais sans la légende).*

Imprime en la ville Danuers / par Martin Nuyts / pour // Jehan de la Forge libraire iure de Tournay / demeu-//rant aupres de leglise de nostre dame/auecq priuilege de quatre ans.//M.D.LJJJJ.//

In-4°, 36 ff. sign. (A)-Hiiij-J-Jij-(J4); car. goth., récl.

F. (I): titre; au v°: privilège pour Jean de la Forge, libraire à Tournai, d' 'imprimer, vendre et distribuer' ces coutumes, Bruxelles, 13 novembre 1553. - Ff. (2)-(34): texte des coutumes; donné à Bruxelles, le 5 septembre 1553. - F. (35): *Le iourduy treziesme de Nouembre mil cincq cens cin-//quante trois. Il a este permis a Jehan de la for-//ge imprimeur demeurant a Tournay de // imprimer vendre et distribuer ces // coustumes auec les deffen-//ces et priuilege conte-//nuz en lacte sur ce // expedie. Par // moy. // Bourgeoys.//;* au v°: marque comme ci-dessus. - Le f. 36 est bl.

Bruxelles: bibl. royale (V 3374).

La première impression des coutumes de la ville et de la châtellenie de Courtrai, confirmées par Philippe II le 9 décembre 1557, fut faite à Gand, dès 1558, par Henri van der Keere[2],

Nous décrivons ci-après la deuxième édition, qui fut imprimée à Anvers, en 1576, par Gérard Smits, pour le libraire courtraisien Antoine Van Ghemmert.

Costumen // der Stede ende Casselrye van // Curtrijcke / bij d' Coninglijke Ma^t^. ge//confirmeert / in Decemb. ano LVJJ // Ten tyden van Edele ende Weerde // Heeren / Mher Philips van Liede-//kercke / Riddere // Heere vē Heestert / // Eursbeke / zulte / Landeghē / &c. // Hooghbailliu der voornōder Stede // ende Casselrie. Dher Pieter van der // Gracht / Heer van Geneure. Dher // Jan

1) *Bibliographie tournaisienne,* Tournai, 1882, p. 20. - L'édition suivante fut imprimée à Douai, en 1577, par Jean Bogard pour Denis Durieu, libraire à Tournai (DESMAZIÈRES, p. 22).

2) F. VAN DER HAEGHEN, *Bibliographie gantoise,* n° 186.

vande Berghe filius Meester.//Cornelis. ende andere. Schepen der// voornomder Stede.//

Te Cortryke // Voor Anthuenis vā ghēmert d'oude // ghesworē Librarier der C.M. woo-//nende op dē houck vande corte steen-// strate by de maert Jnt goudē cruus.//Anno 1576,//[1)]

In-4°, 86 pp. chiff., sign (A)-Liij-(L4); car. goth., rom. et ital., récl., titres cour., lettrines et fleurons.
P. (1): titre, duns un encadrement contenant les écussons de Courtrai, Haerlebeke, Deynze, Thielt, Menin et des treize paroisses. - P. (2): bl. - Pp. 3-5: Prooemium//, car. de civilité. - P. 5, au bas: *Costumen in materie van Iusticie // ende Iurisdictie, proceduren // ende beleede van dien.*// - Pp. 6-78: texte des coutumes, en quatre parties. - Pp. 79-81: *Conclusie*// donné à Bruxelles, le 9 décembre 1557.- P. (82): *Authorisatie*//; publié à Courtrai, le 14 mars 1557 (1558). *(D) Jt voorgaende ghedruct Exem-//plaer...es ghecollationeert teghens zijn Origi-//nael, ende es beuonden accorderenderen-//de: uutghedaen van den Tytel Octroy//ende Tafele.*//- Pp. (83)-(86): *De Tafel.*//... ¶ *Hier hent de Tafel.*// Au bas de la p. (86): *Gheprint Thantvverpen, inde gulden Roose by Gheeraert // Smits. Anno. 1576.*//
Bruxelles: bibl. royale (V 3353 et III 68554 A).

Récapitulons par ateliers les impressions qui viennent d'être décrites ou signalées.

1. MARTIN DE KEYSER, pour Michel Willem, libraire à Lille: *Coustumes et usaiges de la ville, taille, baillieu et eschevinaige de Lille,* 1534 et 1538 (?).
2. MICHEL HILLEN VAN HOOCHSTRAETEN, pour Jean Pissart, libraire à Mons: *Loix, chartres et coustumes du conté de Haynault,* et *Loix, chartres et coustumes de la ville de Mons,* 1535, 1538 et 1540; *Coustumes et usaiges de la ville, eschevinaige, banlieue et chef-lieu de Valenchiennes,* 1540;-sans mention de libraire: *Wetten, costumen, kueren ende statuten vander sale ende casselrie van Ypre,* 1535; *Coustumen, usancien ende stijl van procederen der stadt, vryheyt ende iurisdictie van Mechelen,* 1553; - pour Gilles Van der Heyden, libraire à Malines: *Additie...,* 1541.
3. JEAN GRAPHEUS, pour Jean Bourgeois, libraire à Arras: *Coustumes generalles du conté d'Artois,* etc., 1547.
4. JEAN VANDER LOE, pour Jean Monsieur et Laurent Lenfant, libraires à Mons: *Loix... du conté de Haynault* et *Loix... de la ville*

1) Cte TH. DE LIMBURG-STIRUM, Coutume de la ville et de la châtellenie de Courtrai, I, Bruxelles, 1905, préface, pp. VIII-IX. Les Coutumes de Courtrai seront réimprimées à Courtrai en 1627, à Gand en 1772, etc.

de Mons, 1553; - pour Antoine Pissart, libraire à Mons: les deux mêmes recueils, 1558.

5. MARTIN I NUTIUS, pour Jean Bourgeois, libraire à Arras: *Coustumes generalles du conté d'Artois,* 1553; - pour Jean de la Forge, libraire à Tournai: *Coustumes, stilz et usaiges de l'esschevinaige de la ville et cité de Tournay,* 1554.
6. JEAN ROELANTS: *Costumen... van Mechelen,* 1553 et 1565.
7. MARTIN DE RIDDER, pour Pierre Draecx, libraire à Malines: *Costumen... van Mechelen,* s.d.
8. JEAN II VAN GHELEN, pour Michel Willem, libraire à Lille: *Coustumes et usaiges de la ville... de Lille,* s.d.; - pour Robert Willant, libraire à Lille: *id.,* 1556; *Costumen... van Mechelen,* 1561, 1569 et s.d.
9. GUILLAUME SYLVIUS, pour Job Mateeussen, libraire à Utrecht: *Costumen... der stadt, jurisdictie ende vryheyt van Utrecht,* 1564 et s.d.
10. GÉRARD SMITS, pour Antoine van Ghemmert, libraire à Courtrai: *Costumen der stede ende casselrye van Curtrijcke,* 1576.
11. GILLES VAN DEN RADE, pour Guillaume Van Parys: *Costuymen... vanden steden ende casselrie van Cassele,* 1576; N. GOSSO, *Ad consuetudines atrebatesias commentatio,* 1582.
12. JOACHIM TROGNESIUS, pour Claude de Buyens et Gilles Bauduin, libraires à Arras: *Coustumes generalles du conté d'Artois,* 1589.
13. ARNOULD 'S CONINCX: *Coustumes... de la ville de Valenciennes,* 1590.

MARCEL HOC.

N.d.l.R. - Il ne nous a pas été possible de rendre aussi fidèlement que nous l'eussions voulu, la description bibliographique de certains titres anciens. Le signe typographique spécial, employé jusqu'au début du XVIIe siècle pour désigner la conjonction ‘et’ ne se trouvant plus dans le commerce, et la fonte d'un caractère spécial devant entraîner un long délai, nous lui avons substitué le mot qu'il désigne, soit (*et*).

De eerste uitgave van Schelstrate's werkje: 'De lugendis actis cleri Gallicani Parisiis mandato regio congregati' (1682).

De spanning tusschen den koning van Frankrijk, Lodewijk XIV, en Paus Innocentius XI, nopens de regaliën[1)], bereikte haar hoogtepunt, toen in 1679 Innocentius, in harde woorden zooals Lodewijk er nog nooit gehoord had, dreigde te zullen overgaan tot verdere maatregelen, die niet nader bepaald werden doch een publieke excommunicatie lieten veronderstellen. De 'kleine vergadering' van de in Parijs aanwezige prelaten schaarde zich echter aan de zijde van den koning, tegen den Paus. Hierdoor aangemoedigd beriep Lodewijk een algemeene vergadering van den Franschen clerus, die zetelde van 1 October 1681 tot 1 Juli 1682. De vergadering telde 34 bisschoppen en 37 andere geestelijken die zoo waren uitgekozen dat er geen verzet tegen den koning te vreezen was. Op 19 Maart 1682 promulgeerde zij de 'Cleri gallicani de ecclesiastica potestate declaratio'.

Deze declaratie was opgesteld door Bossuet, die ook de inleidende preek over de Eenheid der Kerk gehouden had. Steunend op de nooit goedgekeurde decreten van het Concilie van Constans, legde zij in vier artikelen het politisch en theologisch Gallicanisme vast: de absolute onafhankelijkheid van den koning ten opzichte van den Paus in tijdelijke aangelegenheden, de subordinatie van den Paus aan de Kerk. Op verzoek van de Vergadering schonk de

1) Van oudsher bezaten de Fransche koningen het *jus regaliae,* d.i. het privilegie om van een aantal bisdommen tijdens de vacature de inkomsten te genieten en de beneficies, behalve de pastoraten, te bezetten. Daar Lodewijk XIV dit privilegie wilde uitstrekken tot alle bisdommen, ook der laatst veroverde gebieden en niet zelden willekeurig tewerk ging in het opeischen der regaliën, weerstond hem het hof van Rome. Voor deze uiteenzetting van den regaliënstrijd en van de Fransche Declaratie, zie bv. J. DE JONG, *Handboek der Kerkgeschiedenis,* III^3, Nijmegem 1937, 321 en vlg.: L. PASTOR, *Geschichte der Päpste,* XIV, 611 vlg.

koning zijn goedkeuring aan de Declaratie, deed ze door het Parlement registreeren, en schreef voor dat zij in alle scholen onderwezen en door alle professoren en candidaten voor theologische graden met een eed aanvaard moest worden. Zij stelde aldus een belangrijk feit daar. Aan den eenen kant was zij het werk der voornaamste vertegenwoordigers van de bizonderste Kerk van Europa, aan den anderen kant bracht zij weer naar voor het Conciliarisme waartegen de Pauzen zoolang gestreden hadden dat het scheen voorgoed uit de theologie verbannen te zijn. Zij maakte dan ook te Rome een zeer pijnlijken indruk, zooals we hier verder uit de woorden van Schelstrate zullen vernemen. De toestand was des te hachelijker daar de Paus van zijn leergezag geen gebruik durfde maken, uit vrees in Frankrijk, waar een machtige koning samenging met een important episcopaat, een schisma te verwekken. Terwijl Rome in ongeduldige lijdzaamheid bet stilzwijgen voorloopig bewaarde, werden alle pauselijke ambtenaren opgeroepen om een algemeene aktie te verwekken tegen de Gallicanistische leer. De Nuntii en Internuntii kregen opdracht de bisschoppen en universiteiten over te halen tot verklaringen tegen de Fransche Declaratie. Vooral had Rome het oog gericht op de Universiteit van Leuven, die in andere omstandigheden de belangen der Kerk met zooveel succes gediend had.

Op dat critisch oogenblik verbleef te Rome, als bibliothecaris van het Vaticaan, een Antwerpenaar, Emmanuel Schelstrate[1)], die om zijn eruditie en zijn vroegere apologetische werkzaamheden, de geschikte man bleek te zijn, om de reactie uit te lokken. Niemand beter dan hij kon de historische argumenten aanwijzen, waarop de polemisten dan maar hadden voort te brodeeren.

Te Antwerpen geboren 1645, volgens Diercxsens, die de doopregisters schijnt ingezien te hebben, in 1649 volgens anderen, had Schelstrate zich van jongs af toegelegd op de geschiedenis van de vroege Kerk. In 1678 had hij een werk geschreven: *Antiquitas illustrata circa concilia generalia et provincialia,* en daarin zoo goed de dwalingen van Launoy[2)] nopens het primaatschap van Rome

1) Cfr V. FRIS, *Biographie nationale,* XXI, Brussel, 1911-13, 673-679; H. HURTER, S.J., *Nomenclator literarius,* IV^3, Innsbrück, 550-554, en de aldaar aangegeven bibliographie.
2) Over Jean de Launoy, cfr HURTER, o.c., 219-230.

weerlegd, dat de Paus hem nog datzelfde jaar tot kanunnik en cantor van de kathedraal zijner geboortestad benoemde. In 1679 verdedigde hij nogmaals het primaatschap van Rome in een werk over de *Ecclesia africana sub primate carthageniensi* (1679). Twee jaar nadien schreef hij op breede apologetische basis een geschiedenis van het *Sacrum antiochenum concilium,* vooral gericht tegen l'*Histoire de l'arianisme* van *Maimbourg*[1]. Terwijl deze in dit werk de aanleiding gaf om buiten de Societeit van Jesus gesloten te worden, werd Schelstrate door Innocentius XI naar Rome geroepen en belast met de pauselijke bibliotheek, welke hem in de gelegenheid stelde zijn historische opzoekingen voort te zetten[2].

Zoo was toevallig Schelstrate te rechter plaats om in 1682 de Declaratie van de Fransche Clerus te weerleggen. Algemeen bekend is zijn groot werk van 1683: *Acta constantiensis conc. ad expositionem decretorum ejus sess. 4. et 5. facientia* waarop Maimbourg onmiddellijk antwoordde en ook Arnauld een weerlegging schreef die eerst in 1711 zou uitgegeven worden. Ook algemeen bekend is de repliek van Schelstrate op Maimbourg: *De sensu et auctoritate decretorum conc. constantiencis sess. 4. et 5.* (1688)[3].

Maar reeds in 1682 had Schelstrate bij Verdussen te Antwerpen, die tot dusver al zijn werken gedrukt had, een brochure uitgegeven: *De lugendis actis cleri gallicani parisiis mandato regio congregati.* Over dit werkje wisten de schrijvers tot nogtoe niet veel bizonders te vertellen. Diercxsens[4] hield het voor een heruitgave onder andere titel van de *Acta constantiensis concilii,* verschenen in 1740. Andere schrijvers zooals Hurter in zijn tweede uitgave van 1893[5], weten reeds dat het een speciaal werk geldt, waarvan ze echter slechts kennen de tweede uitgave van 1740, die zeer zeldzaam is en bewerkt werd volgens het autograaf van den auteur. Verder weet men te zeggen dat de tekst ervan te vinden is in het traktaat van F. - X. Veith, *De primatu et infallibilitate romani Pontificis* (Mechelen 1824) en gedeeltelijk bij Rocaberti, *Bibliotheca pontificia maxima,* XI, 201-307 (Rome 1700)[6].

1) Over Louis Maimbourg, cfr ib. 514-517.
2) J.C. DIERCXSENS, *Antverpia Christo nascens,* VII^2, Antwerpen 1773, 443.
3) Cfr HURTER, o.c., 552-553.
4) O.c., 443.
5) II, 545-546.
6) HURTER, IV^3, 553-554.

V. Fris, in de *Biogr. Nat.,* XXI, col. 673-679 (Brussel 1911-13), weet reeds iets meer. Hij schrijft: 'Dans le même ordre d'idées Schelstrate publia sa *De lugendis actis cleri gallicani congregati 1682*, *dissertatio* (Romae 1684, in-4°), violente critique de l'assemblée des évêques français. La seconde édition de cet opuscule (1740) est recherchée parce que l'on n'en tira qu'un petit nombre d'exemplaires et qu'elle fut faite sur le manuscrit original de l'auteur, qui contenait diverses choses qui ne sont pas dans la première'.

Laten we voorloopig voor rekening van Fris, hetgeen hij zegt over de tweede uitgave van 1740. Wat de eerste betreft, die zeker beperkter was dan die van 1740, zooals verder blijken zal, Fris heeft er alvast geen exemplaar van in handen gehad. Wij waren niet gelukkiger dan hij. Maar tusschen ongeklasseerde documenten achtergelaten door J.F. Van de Velde en bewaard op het groot seminarie te Gent[1)], vonden we iets beters, nl. een klein bandje, afkomstig uit de bibliotheek van Hieronymus Verdussen, waarin de origineele tekst van Schelstrate bewaard is, samen met drie brieven, waarin de schrijver zijn wenschen uitdrukt nopens de uitgave. Die brieven volgen hierachter in appendix.

Bewust bandje (223 × 160 mm.), in goeden staat bewaard, is gebonden in perkament, dat in 't midden een medaillon draagt en ingesloten is in een vierkant vak, waarvan de hoeken verbonden zijn met de hoeken van een grooter vierkant dat de boorden van den band aflijnt. Op den rug leest men het nummer 101 (plaatsaanwijzing in Verdussens' bibliotheek? Cfr beschrijving van bl. 11v°); op de voor- en achterzijde het nummer 247. Verdussens' ex-libris, met de legende: *tutissima virtus pietas homini* en de twee zwanen, is aangebracht op de keerzijde van het omslag, voor en achter.

De 25 bladen zijn allen blank, uitgenomen de hierna beschreven. Tegen blad 5 is een klein boekje gehecht: *Edit du roy Sur la Declaration faite par le Clergé de France, de ses sentimens touchant la puissance Ecclesiastique. Registrées en Parlement le 23. Mars 1682. Suivant la Copie imprimée à Paris*, *Chez Fr. Leonard Imprimeur ordinaire du Roy, & du Clergé de France, ruë S. Jaques, à l'Ecu de Venise. M.DC.LXXXIII. Avec Privilege du Roy* (24 blz. 129 × 72 mm.).

1) Zie over dit fonds: F. CLAEYS BOUUAERT, *Inventaire de documents relatifs à l'ancienne université de Louvain conservés au grand séminaire de Gand,* in: *L'Université de Louvain à travers cinq siècles,* 273 vlg.

6v°: *Hic tractatus est Emmanuëlis Schelstratii, Romae compositus contra quinque propositions Cleri Gallicani Parisiis Mandato Regio Congregati anno 1682 et est autographum.*

J.F. Van de Velde, die zijn naam met het jaartal 1791 stelde boven deze notice, schreef eronder: *Haec annotatio est Hieronymi Verdussen civis et incolae Antverpiensis.*

Bl. 7r°-12v° het tractaat van Schelstrate, waarvan de titel: *de lugendis actis cleri Gallicani Parisiis mandato regio congregati.* Inc.: *Si verum est quod narrat Herodotus;* expl.: *istius regni Concilium.* In de marge zijn achtereenvolgens de cijfers 2-11 aangebracht, waarschijnlijk om het begin der correspondeerende gedrukte bladzijden aan te duiden.

Bl. 13 r° een nota van de hand van Verdussen betreffende een citatie van S. Cyprianus op bl. 11 v°: *De hac Sti Cypriani citatione vide memorias trevoltianas anni 1726 mensis octobris pagina 1877. Mihi tom. 102 f. 1877*[1].

14 r°-v°: de eerste brief van 27 Juni 1682.

15 r°-v°: de tweede brief van 4 Juli 1682.

16 r°-17 r°: de derde brief 15 Augustus.

17 v° het adres van den eersten brief.

18 v° het adres van den tweeden brief.

De tekst van het traktaatje die men kan weervinden bij Veith en gedeeltelijk bij Rocaberti, kunnen we hier ter zijde laten. De brieven, integendeel, verdienen onze volle aandacht. Zij doen ons aanvoelen den geweldigen indruk die de Declaratie van den Fransche Clerus te Rome teweegbracht. 't Is ‘een affairen van de hoochste consequentie’ zegt Schelstrate in zijn eersten brief, en hij voegt er aanstonds bij dat alles wat hij bezit ervan kan afhangen. De zin van deze laatste uitlating is niet klaar. Hoe is Schelstrate's fortuin verbonden aan de Fransche Declaratie? Vermoedelijk zit de vork zoo aan den steel. Als bibliothecaris en geschiedkundige heeft Schelstrate opdracht gekregen de Declaratie te weerleggen. Indien hij echter alleen zou staan om aan den Franschen clerus het hoofd te bieden, indien de universiteiten en de bisschoppen niet mede hun stem verheffen, zal hij dan niet gevaar loopen het pleit te verliezen, en wie weet, onder drang van Lodewijk XIV, ook zijn

1) Cfr het gekende maandschrift: *Mémoires de Trévoux,* uitgegeven door de Jezuiëten, 1701-1762.

plaats op het vatikaan? Zijn positie is die van een proefballon. In afwachting dus dat zijn groot werk gereed komt, wil hij nu reeds een klein tractaatje lanceeren, om naar den wensch van Rome reactie te verwekken, en tevens later zijn groot werk als een der vele weerleggingen te kunnen uitgeven zonder gevaar, alles te verliezen wat hij bezit.

Daarom is hem nu de grootste voorzichtigheid geboden. Voor de uitgave wendt hij zich tot Verdussen, een man van vertrouwen, met wien hij op vriendschappelijken voet leeft. Verdussen wordt op de hoogte gebracht van de gewichtige zaak waarom het gaat. Hij zal volstrekt alles vermijden wat den naam van den schrijver of de herkomst van het werkje verraden kan. Hij zal daarom een kleiner karakter gebruiken dan dat waarin de vroegere werken van Schelstrate verschenen. Hij zal het geheim dat hem toevertrouwd wordt, strikt bewaren, zelfs ten opzichte van zijn bedienden en zelfs van Schelstrate's eigen familie. Indien de zetter Schelstrate's hand zou herkennen, moet Verdussen hem het zwijgen opleggen. Hij zal er ook op letten dat er geen exemplaren uit de drukkerij verdwijnen; dat er niet meer dan dertig exemplaren getrokken worden, dat de tekst precies uitgegeven wordt gelijk de schrijver hem meedeelt zonder eenige bijvoeging, als van drukker, plaats of jaartal, waaruit de herkomst van het werkje kan verondersteld worden.

Al deze voorzichtigheidsmaatregelen uit den eersten brief van 27 Juni, worden nog eens ingeprent in een tweeden, van 8 dagen later, 4 Juli. De drukker, hoopt hij, zal alles toch wel goed secreet gehouden hebben ‘alsoo het een saek is, daer ten uytersten veel aenhangt en (die) aen niemant in de weerelt en mach geopenbaert worden; niet datter iet in is, dat quaet is, maer om dat niemant en mach weten wie den auteur is, en van waer het komt’. Verdussen zal zorg dragen dat op het einde van het werkje ‘geenen steert daer by gedruckt en wort opdat me(n) uyt den selven niet en kenne wie het drukt’. In plaats van 30 zal hij 48 exemplaren drukken. ‘Om reden’ moet hij ook het laatste stukje van het traktaak weglaten.

Toen deze brief rond den 20^{en} Juli te Antwerpen aankwam, had Verdussen het werkje reeds gezet en getrokken op anderhalf vel. Om den auteur te voldoen, werd het laatste ‘kwartiertje’ herdrukt. Schelstrate was heel tevreden over de uitvoering, zooals hij schrijft in zijn derde brief. Alleen was het exemplaar dat hij ont-

vangen had wat te veel afgesneden en was er op bladzijde 8 een drukfeil ontsnapt aan Verdussens' oplettendheid. Hieronymus zal nog een exemplaar zenden aan den schrijver en twee andere bezorgen aan den Internuntius te Brussel, er van binnen inschrijvende, zonder stad of naam te vermelden, alleen deze woorden: *transmissa, ut dignaretur distribuere.* De andere exemplaren zal hij tot verder order zorgvuldig bewaren.

Zooals het betaamde aan een vertrouwensman, bracht Verdussen zorgvuldig de opdracht ten uitvoer. Op 11 November 1682 schrijft de Internuntius aan den Staatssecretaris te Rome: een onbekend persoon liet in mijn huis een pakje achter zonder brief, behelzend verschillende exemplaren van een geschrift aangaande de besluiten genomen op de laatste vergadering van den Clerus. Hij stuurde een exemplaar door naar Rome[1]. Zorgvuldig bewaarde Verdussen de origineele copij van Schelstrate, die in 1740 zou gebruikt worden voor een andere editie.

Uit hetgeen voorafgaat blijkt dus: 1. dat het werkje van Schelstrate niet te Rome in 1684 gedrukt werd, maar wel in het begin der maand Juli te Antwerpen bij Hieronymus Verdussen; 2. dat het anderhalf vel besloeg en getrokken werd op 48 exemplaren; 3. dat het reeds een tweede gewijzigde uitgave beleefde vooraleer het op 24 Juli 1682 het atelier van Verdussen verliet; 4. dat de ‘diverses choses’ die volgens Fris in de uitgave van 1740 voorkomen en niet in de eerste gevonden worden, niet anders zijn dan het laatste deel van Schelstrate's handschrift, deel dat volgens de uitdrukkelijke wil van den schrijver moest weggelaten worden uit de eerste uitgave, nadat deze reeds getrokken was.

Rome.

P. LUCIANUS CEIJSSENS O.F.M.

1) Vaticaan-archief: Nuntiatura di Fiandra, 66, 502r^{o}.

Bijlagen

I.

Roomen 27 Juin 1682.
Monsieur Verdussen,

alsooder een affairen is voorgevallen vande hoochste consequentie, daer oock alles aen kan hangen wat ick hebbe, soo sal ul, het gene hier schryve believen te observeeren met een aldergrootste neersticheyt, en tsamen aen niemant in de weerelt oock niet aen imant van ul huys nochte van myne familie seggen, het gene ul hier toevertrouwe. synde ul dan een gescrift, dat inde weerelt niemant mach weten dat van my komt, ofte van hier, om groote reden, welk gescrift ick wenste ul gedruck(t) hadt in 6 a 7 daegen naer het ontvangen deser, en dat in quarto, de letter een weynich kleynder, als daer ul mede gedruckt hebt myne andere boeken, ende wel te noteeren dat correckt gedruckt wort, en dat niemant vande setters en weet dat het van my komt, ofte soo het niet gescieden en kan om datse myn hant kennen, immers te beletten, dat die se kennen, het selven aen niemant en seggen, nochte geen exemplaria neemen, die ick maer en begeere tot dertich gedruckt te hebben, waer vander 12 op postpampier sullen gedruckt worden, ende soo gedruckt sijn, dry van ditto postpampier my sullen toe gesonden worden, ul de rest by ul houdende sonder de selve aen imant inde weerelt te laten sien, tot dat ul van my ordre sult krygen, wat daer mede voorder begeere gedaen te hebben: Ul sult het druckken sonder anderen titel, als alleen die hier staet, mynen naem daer niet bijvoegende, ende (uwe)[1] daer onder ook niet aensettende, noch stadt noch (jaer) noemende, wenschende dat het op onderhalf bladt (sal) (ge)druckt worden, gelyck het hier geschreven staet. ul andermael versoeckende dat sonder dilay gedruckt wort, ende wel van ul gekorrigeert naer het exemplair, sal ul van alles voldoen, en sult my verobligeeren, om voorder ul te promoveeren in het geene hier na sal druckken, en andere aengenaeme diensten te doen, waer het selven sal vermogen, blyvende naer cordiale groeten.
UL geaffectionnerden Dien(aer)
(w.g.) E. Schelstrate.

(PS) bidde ul my op het ontfanghen desers te antwoorden en het opgescrift te scryven met een Italiaense hant, *perillustri ac adm. Rdo Domino D. emmanuele a Schelstrate Bibliothecae Vaticanae praefecto. Romam. Franc. per mantua;* het gelt dat ul deborseert, sal ul tsamen gerestitueert worden.

II.

Roomen, desen 4 Jul. 1682.
Monsieur,

(1) Hier en verder is er een slechte hoek in het blad.

over acht daegen hebbe ul gescreven, en samen overgesonden een scrift om te druckken, het welk ick verhoope ul sult ontfangen hebben, en tsamen alles secreet gehouden alsoo het een saek is, daer ten uytersten veel aenhangt en aen niemant

inde weerelt en mach geopenbaart worden. niet datter iet in is, dat quaet is, maer om dat niemant en mach weten wie den auteur is, en van waer het komt soo hebbe ul gebeden als doen per desen, dat ul toch wel sout letten, datter geen exemplair uyt ul handen geraeckt als daer ick sal ordineeren, en dat noch setter noch drucker eenige behendelyck wegh neemt. hebbe ul geschreven van 12 te druckken op postpampier, het waer beter ul 24 druckt op post pampier, ende 24 op gemeyn, en doe alles by ul wel conserveerde (sic) tot naerder ordre my alleen toeseyndende dry in nen brief soo haest gedruckt syn, en dry de week daer naer, sonder dat ul ul naem scryft op den brief, of de stadt noemt uyt de welke die seyn(t) daer en boven, sal ul maer druckken tot die woorden (in marge: Cyprianus) *laudat hanc eius sententiam, quod qui cathedram Petri super quam fundata est Ecclesia, deserit, in Ecclesia esse non possit.* Al het geene dat naer dese woorden volgt, achterlatende, en niet druckkende, om reden, ick sal ul van alles voldoen, en bidde toch wel te letten, dat correkt gedruckt wort, en gelyck gescreven hebbe, van dese woorden *hoc autem dum tanta nominis sui laude* tot het eynt toe achter gelaten wort en geenen steert daer by gedruckt en wort, opdat me(n) uyt den selven niet en kenne, wie het drukt. hebbe ul dit alles toebetrout, geloovende dat ul in deesen kas als een saeck van de grootste importantie wesende my sout verobligeeren, om in andere occasien ul oock dienst te konnen doen. en sal ul niet meer scryven, dan ul antwoort verwachten en blyven naer cordiale groetenisse.

Monsr
UL geaffectio. D.
(w.g.) E. Schelstrate.

bidde ul toch wel let, dat myn copye in geen ander handen geraekt, en soo het mogelyck is, op onder half oortiens blat gedruckt wort.

III.

Roomen desen 15 aug. 1682.
Monsieur,

Ul twee aengenamen de dato 17 en 24 passado hebbe wel ontfangen, tsamen met het ingesloten dat seer wel is mits ul het quatierken daer bij hebt gedaen, want alsoo seeker circumstantien verandert sijn, soo en mach het eerste gedruckt soo niet blyven, dan moet dit quartierken lest gedruckt in plaets van dander gestelt worden, soo dat ul bidde afte snyden van het eersten, en dit quartierken in plaets te voegen, en alsoo geaccomodeert synde, welt twee exemplaria te seynden aenden internuntius te brussel onder dit opscrift: *Illustrissimo Domino Dno tanario, Abbati Sanctae Mariae, Sedis Apostolicae internuncio &...* Bruxelles[1] ende van binnen sonder stadt ofte naem te citeeren niet anders te setten, als deese woorden alleen: *transmissa, ut dignaretur distribuere.* wat aengaet van de resteerend(e) exemplaria, sal ul daer naer ordonneeren, en bidde toch niet te gaen buyten myn ordre, ende my overte seynden hoe veel ul

(1) Internuntius te Brussel van 1675 tot 1687.

verscoten heeft en moet hebben. wat aengaet ul scryven van den ciaconius(2). hebbe my daer van geinformeert: en sal ul seggen, dat den

(2) Het gaat hier over Alfons Ciacconius († 1601) wiens *Vitae et gesta romanorum pontificum* in 1676 uitgegeven werden in 4 banden.

ciaconius alhier gedruckt is van iemant die veel gelt daer toe opgenomen hadt. en alsoo ditto werk om menige arresten over de dertich iaeren is onder de pers geweest, ditto druckker is komen te sterven, soo dat de crediteurs de opera ciaconii naer hun hebben genomen, en niet en verkoopen als voor gelt, soo dat synder eenige boekverkoopers binnen Roomen die die opera hebben, de selve niet en hebben vermangelt, maer gekocht voor gelt, dat oorsaek is dat de selve niet soo licht niet en willen vermangelen als wel soude doen die hem selve gedruckt hebbende een groote quantiteyt by hem hadde. daer en boven hebbe aen imant gesproken, waer mede wy handelen raekende de bibliotheek, die ordinaris uytlantsce boeken verkoopt, ende heet Clousier, die al heeft hy maer weynich ciaconius, het soude gedaen hebben, ten waert hy wesende den correspondent van billaine, alle die exemplaria nu over eenige daegen eerst ontfangen hadt, die ul aen billaine hadt verkocht, soo dat hy alleen over de 20 Concilium Antiochenum[1] heeft gehadt en noch heeft wel 13, die verkocht synde soude met hem konnen handelen en my gebeden heeft, dat soo toch iet niews druckke hem soude adviseeren bereet synde te geeven al dat wy willen. sal daer en tussen noch aen iemant anders vernemen, doch bidde niet in pyn te syn van het geene ul van my gedruckt hebt, want oft dole in opinie, oft in eenige jaeren, en sullen het dubbel gelden, want niet herdruckt wort, gelyck niet herdrucken en wil, maer naer apparentie naer Paeschen toekomende over sal komen, om te druckken die acta[2], die te antwerpen geprepareert hadde, met andere daer ul kont naer reguleeren. ul sult my believen te seynden een exemplair van dit leste maer en sneyt soo seer niet af als de voorgaende, noch ook die vanden internuntius soo seer niet, dan doeter die twee blaeykens af over in plaets stellende het quartierken voor noemt. daerenboven folio octavo oft pagina 8a linea 30. soo isser gedruckt *linem* en moet *fidem* wesen Ul kont het lichtelyck corrigeeren, en de rest is wel, bedankende ul voor de sorge en blyve met presentatie van myne diensten

Monsieur
U.L.D.
(w.g.) E. Schelstrate.

Adres: Al signore Sre Ioan Baptista verdussen libraro in Anversa; franco per mantua.

(1) Cfr het hierboven vermeld werk van Schelstrate.
(2) Cfr het hierboven vermeld werk van SCHELSTRATE: *Acta Constantiensis concilii.* Toen Schelstrate begin April 1683 naar Antwerpen afreisde om er zijn werk tegen de Declaratie te laten drukken, werd hij door den Staatssecretaris warm aanbevolen bij den Internuntius. Cfr Vaticaan-archief, Nuntiatura di Fiandra, 147, 93 r°-v^{o}.

Boekbeoordeeling.

***F.E. Kossmann: De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de Eeuw. Biographisch Woordenboek van Boekverkoopers, Uitgevers, Boekdrukkers, Boekbinders, enz., met vermelding van hun uitgaven en de veilingen door hen gehouden.* (Bijdragen tot de Geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel. Uitgegeven door de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels. Deel XIII. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1937. Gr. 8o. XVI + 490 pp. Fl. 10. -).**

De inhoud van dit boek wordt door den schrijver zelf als volgt bepaald: 'Dit boek bevat de levens, de uitgaven en de veilingen van alle Haagsche boekverkoopers, boekdrukkers en boekbinders, die als meesters in de gildeboeken en in de grafelijke rentmeestersrekeningen voorkomen' (p. IX).

Als bronnen geeft hij op:

1. Voor de leden der stedelijke gilden tot 1702: De boeken van het St. Lucasgilde (tot 1702 behoorden ook de boekverkoopers tot dit gilde).
2. Van 1702 af: De boeken van het boekverkoopersgilde.
3. Voor de pachters op het Binnenhof (de boekhandel op grafelijken grond, die niet aan den stedelijken gildedwang was onderworpen, maar onder de jurisdictie van het Hof een eigen groep vormde) zie, van denzelfden auteur: 'De Boekverkoopers, Notarissen en Cramers op het Binnenhof' ('s-Gravenhage, M. Nijhoff, 1932).
4. '... zijn ook opgenomen degenen, die in notarieele acten e. dgl. boekverkooper worden genoemd, verder degenen, die in vlugschriften als adres zijn vermeld en eindelijk al degenen, die Ledeboer onder de Haagsche boekverkoopers opgeeft' (p. XIII).

'De *Levensbeschrijvingen* zijn vooral samengesteld op grond van de registers van doop, ondertrouw en begrafenis... en van de notarieele acten (slechts doorgewerkt tot 1767)' (p. XIII).

‘De *Bibliographie* - d.i. het werk van den boekverkooper geplaatst naast zijn levensbeschrijving - mag als een eerste poging aanspraak maken op toegevendheid. Dat zij niet compleet is spreekt van zelf (zelfs een hoofdbron, de 's-Gravenhaagsche Courant, moet van 1750 af nog doorgewerkt worden)... Erger is dat vele titels zullen blijken niet nauwkeurig te zijn... omdat... een groot aantal zijn overgenomen uit catalogi, ook buitenlandsche, met alle willekeurigheden hieraan verbonden’ (p. XIII sq.), uit persoonlijke aanteekeningen van A. Sassen, Ledeboer, J.W. Enschedé, en uit advertenties in kranten.

‘De *Boekenveilingen* geven aan den boekhandel van 's-Gravenhage een zoo bizonder cachet..., dat zij niet mogen ontbreken in het beeld van een Haagsch boekverkooper. Voor de veilingen in de stad dienen als bron de appoinctementen van Schout enz. op de aanvragen der boekverkoopers...; voor de veilingen op de Groote Zaal dienen de rekeningen van den rentmeester... Beide soorten aanteekeningen worden veelal aangevuld door advertenties in de Oprechte Haarlemse Courant of in de 's-Gravenhaagsche Courant’ en veilingscatalogi uit dien tijd (p. XIV).

Kossmann's werk is samengesteld uit een reeks artikels, alphabetisch gerangschikt, waarvan elk gewijd is aan een boekverkooper. S. heeft de door de bronnen verstrekte gegevens geresumeerd, maar bij elk détail - zoowel van biographie als van uitgaven-lijst - gezorgd voor nauwkeurige verwijzing naar de bron.

‘De inrichting die ik gekozen heb, waarbij elk onderdeel tot een geheel is afgerond, belooft zeker een aangenamer resultaat dan een verzameling van uitsluitend bronnenmateriaal, zooals Kleerkooper en Van Stockum in hun boek over Amsterdam leveren; maar zij vestigt tegelijk, misschien al te zeer, de aandacht op datgene wat ontbreekt of nog niet in orde is. Het zij zoo; moge de oordeelkundige lezer daardoor opgewekt worden om alsnog zijn kennis bij te dragen’. Niemand voorwaar denkt eraan den S. de onvolledigheid van het nochtans zoo rijke materiaal dat hier is verzameld, te verwijten; en we moeten hem bovendien dankbaar zijn dat hij die tekortkomingen niet heeft trachten te verbergen, maar ze - zooals het in een wetenschappelijk werk past - duidelijk te herkennen laat: op deze wijze kunnen de leemten van dezen catalogus gemakkelijker ontdekt worden, wat tot spoedige aanvulling

aanleiding geven kan. Zoo zal het ‘gebrek’ van dit boek in een voordeel verkeeren.

Hoe voortreffelijk deze publicatie ook weze, toch hadden we, op één punt althans, den S. liever anders zien te werk gaan: nl. wat betreft de ordening der artikels. Zooals gezegd, heeft S. deze in alphabetische volgorde geplaatst. Het komt ons echter voor dat het veel interessanter zou geweest zijn, en ook het werk zelf daardoor aan overzichtelijkheid zou hebben gewonnen, had S. zijn stof chronologisch gerangschikt, of althans, waar het gebrek aan vaststaande data dit niet mogelijk maakte, tot enkele periodes had gegroepeerd; temeer daar het alphabetische naamregister, dat aan dit werk is toegevoegd, toelaat zeer vlug om het even welken boekverkooper terug te vinden. Het bezwaar dat op die wijze het verband tusschen de verschillende leden van een zelfde familie zou verbroken zijn, was licht te verhelpen door een kleine verwijzing. Wat nu slechts een ‘Catalogus’ is, ware dan reeds een eerste schets van een ‘Geschiedenis’ geworden.

Hoe het ook zij, deze reusachtige arbeid - meer dan 2500 namen worden in het register vermeld, en van vele boekverkoopers telt de bibliographie tientallen nummers! - dwingt eerbied en bewondering af, zoowel om zijn omvang als om zijn wetenschappelijke waarde.

B.

[Nummer 3]

Een en ander over Dodoens' Cruydboeck-uitgaven van 1608 en 1618 en de Van Ravelingen's.
door M. Sabbe.

In 1913 hield onze betreurde vriend Is. Teirlinck in de Koninklijke Vlaamsche Academie een lezing over *Joost Van Ravelingen, Botanist en Dichter.* Hij onderzocht daar o.m. wat het aandeel was van dezen kleinzoon van Plantin in de vertaling en bewerking van de Nederlandsche uitgaven van Dodoens' *Cruydboeck*, in 1608 en 1618 te Leiden verschenen bij F. Van Ravelingen.

In de voorrede tot de uitgave van 1608 schrijft een Van Ravelingen, die zich niet noemt, dat hij het *Cruydboeck,* in 1554 te Antwerpen bij Jan Van der Loe uitgegeven, ‘wederom wilde laten wtgaen ende vernieuwen’, en daarbij gebruik wenschte te maken van Dodoens' *Stirpium historiae Pemptades sex*, in 1583 bij Plantin uitgegeven. Verder verklaart hij in dezelfde voorrede, dat hij een exemplaar van dit laatste werk, door Dodoens zelf even voor zijn dood verbeterd en aan Plantin geschonken, voor de bedoelde *Cruydboeck*-uitgave in het Nederlandsch overzette.

Welke Van Ravelingen belastte zich met dat werk? In 1608 waren er slechts twee, die daarvoor in aanmerking konden komen: Frans, die sedert 1600 aan het hoofd van de Leidsche drukkerij stond, en Joost, de geneesheer, die in de drukkerij ook stille vennoot van zijn broeder was.

De *Bibliotheca belgica* is van meening, dat Frans de bewerker van het *Cruydboeck* van 1608 was omdat de voorrede begint met de woorden: ‘Den drucker totten Leser’. Als hier gezegd wordt: ‘*wij* hebben het raetsaem gevonden den Latijnschen Cruydboeck over te setten’ zal men in dat *wij* in de eerste plaats den sprekenden persoon zien, in dit geval ‘den drucker’. Frans was overigens een geleerde, thuis in de botanie, die dat werk heel goed had kunnen verrichten.

Dezelfde voorrede komt echter ongewijzigd terug in de uitgave

van 1618, en ditmaal is ze onderteekend door *Joost* Van Ravelingen, en het opschrift is niet meer ‘Den drucker totten Leser’, maar wel ‘Tot den Goetgunstigen Leser’. Daaruit leidt Is. Teirlinck af, dat Joost ook de bewerker is van de uitgave van 1608. ‘Indien Frans als de bewerker (van 1608) moet beschouwd worden, schrijft onze gewezen collega, dan ligt de bewering voor de hand, dat hij, nog in leven en nog drukker in 1618, niet zou toegelaten hebben, dat zijn broeder zich zelf, zonder het minste voorbehoud, als de vertaler en de vermeerderaar zou hebben aangesteld’.

Is. Teirlinck geeft echter toe, dat hij niet gissen kan, waarom Joost in 1608 zijn broeder Frans toegelaten had boven de voorrede het opschrift: ‘Den drucker totten Leser’ te plaatsen. ‘Er zal wel, schrijft hij, een ons onbekende reden bestaan hebben, die Joost heeft aangezet om zulk opschrift goed te keuren. Of werd dit buiten zijn weten gedrukt?’

Er is echter een derde mogelijkheid, die Is. Teirlinck ook onder de oogen nam: ‘Men zou kunnen beweren, schrijft hij, dat Frans en Joost tezamen de uitgave van 1608 hebben bewerkt’. Zij deden dit overigens reeds in andere gevallen. Deze hypothese verwerpt Teirlinck niet. Hij maakt er alleen de opmerking bij, dat in dit geval het aandeel van Joost zoo overwegend zal geweest zijn, dat Frans er geen bezwaar in zag zijn broeder Joost in 1618 als eenige bewerker te laten optreden.

Het is deze laatste onderstelling, die het dichtst bij de werkelijkheid komt. De uitgave van 1608 is werkelijk de vrucht van de samenwerking van de beide broeders. Dit kunnen wij bewijzen met enkele uittreksels uit brieven van hen, die op het Museum Plantin-Moretus bewaard bleven, en waarvan onze collega Is. Teirlinck geen kennis had.

Wij willen deze bescheiden hier meedeelen, ook omdat ze nog eenige andere bijzonderheden over de Leidsche *Cruydtboeck*-uitgaven van 1608 en 1618 bevatten.

Reeds in 1601 schrijft Frans Van Ravelingen aan Jan Moretus te Antwerpen, dat een nieuwe Nederlandsche uitgave van Dodoens gewenscht wordt en veel bijval zou hebben. Hij had gehoord dat een firma uit Dordrecht voornemens was ‘eenen Herbarius in 't Duytsch’ te drukken en reeds met houtsnijders over de illustratie onderhandelde. De hier bedoelde firma is die der Canin's, waar-

van wij te Dordrecht vertegenwoordigers vinden van 1570 tot 1621. Jan Canin gaf in 1592 uit *De Chirurgie ende alle de opera ofte wercken van Mr. Ambrosius Paré... overgheset door D. Carolum Battum.* In 1601 was het Jacob Canin, die aan het hoofd van de firma stond. In hetzelfde jaar werkte daar ook Isaac Jansz. Canin[1].

Het was echter niet zoo heel zeker, dat de Dordtenaars hun voornemen zouden doordrijven. Van Ravelingen kende ze als 'groote blaeskaeken'. Dat er vraag was naar dergelijk boek, leed geen twijfel. Hij raadde Moretus aan een Dodonaeus in het Nederlandsch uit te geven, en gewaagt hier voor de eerste maal van een 'Nederduytsche oversettinghe' van dit werk, die te Leiden in zijn bezit was en die hij tot Moretus' beschikking stelde voor het geval hij ze uitgeven wilde[2]. Er is hier blijkbaar sprake van een vertaling van *Stirpium historiae pemptades sex* (Plantin, 1583).

Weldra bleek het, dat Van Ravelingen van deze vertaling maar de eerste 'pemptade' bezat. Hij meende, dat er zich een handschrift met de volledige vertaling ervan te Antwerpen bevond[3].

1) A.C. KRUSEMAN: Aanteekeningen betreffende den Boekhandel in Noord-Nederland in de 17e en 18e eeuw (Amsterdam, P. van Kampen en Zoon, 1893, blz. 535).
2) Brief van F. Raphelengius jr. aan B. Moretus te Antwerpen:
'... Ik ben ten eynde van myn Latyn. Ick hebbe niet konnen laeten vl. te verwittighen dat ick verstaen hebbe van verscheyde, datter sommighe te Dordrecht zijn die eertijds Chirurgiam van Paré in 't Duytsch en*de* andere boeken ghedruckt hebben, nu voorghenomen hebben eenen Herbarius in 't Duytsch te drucken, jae de figuersnijder heeft my self gheseyt, dat sy hem hebben willen aanbesteden 't snyden van de figueren, doch hebben niet gehandelt, want iemand hem in 't hooft ghesteken heeft, dat Bassens syne figueren wel verhuert. Ick wete wel dat het groote blaeskaeken zijn. Niet te min mijns bedunkens men moetse niet te kleyn achten. Want de Herbarius in 't Duytsch (ik segge Nederduytsch) wort seer begheert, *tum vero nullum hostem saepius vidt victorem quam contemtum.* Ick en soude vl. niet kunnen ontraeden Herbariu*m* Dodonaei te herdrucken; niet alleen in 't Latijn (cuius exemplar ab auctore auctum emendatum habemus) maer ook in 't Nederduytsch, welk mijns bedunkens beter dienen soude als Lobelij, propter methodum. Ick denke dat wij de Nederduytsche oversettinghe (of immers een groot deel) van Dodonaeus hier erghens in huys hebben. Isser, sy is tot uwen besten, als ook de Latynsche, mids een erkentenisse van sommighe exemplaren daer voor, naer uwe discretie'. (Leiden, XV Martij 1601). *(Arch. 92, fol. 113).*
3) F. Raphel, aan Moretus: 'Herbarium Dodonaei Latine transmittam data occasione. Belgici video me tantum habere priorem pemptadem, et credo integrum exemplar apud vos esse aut sane perijsse ista tamen ipsa quae hic habeo, vestra erunt'. (5 April 1601). *(Arch. 92, fol. 115).*

Van het oorspronkelijke Latijnsche werk van Dodoens bezat Van Ravelingen een door den auteur verbeterde en aangevulde copie. Ook de zoon van Plantin's boezemvriend, Chrestien Porret, als apotheker te Leiden gevestigd, bezat een dergelijke Latijnsche copie. De vertaling van dezen tekst was destijds te Leiden gemaakt, door iemand die Van Ravelingen Me Martin noemt. Deze vertaler verklaarde dat vader Frans Van Ravelingen hem, op last van Plantin, verzocht had een afschrift van zijn werk te maken. Daar Plantin ongeduldig was om dien tekst te bezitten werd het origineel naar Antwerpen gezonden, voor Me Martin de gelegenheid vond om er meer van af te schrijven dan de eerste pemptade en enkele bladzijden van de tweede[1)].

Intusschen ging Van Ravelingen voort met Moretus aan te wakkeren om een 'Duytschen Dodonaeus' uit te geven. De mogelijkheid, dat er een te Dordrecht zou verschijnen, gebruikt hij nog steeds om Moretus tot het nemen van een besluit te prikkelen[2)].

Eindelijk stelde Moretus voor, dat Van Ravelingen zelf den Nederlandschen Dodoens zou drukken. De talrijke houtblokken, die te Antwerpen voorhanden waren, werden ter beschikking van de Leidsche drukkerij gesteld.

1) J'ay cerché l'exemplaire de la traduction flamende de Dodonaeus, mais n'en ay peu trouver autre chose, que la première Pemtade, et quelque feuilles de la deuxième. Chrestien Porret n'en a qu'une copie Latine, corrigee en quelques endroicts par l'aucteur quasi comme la mienne, excepté qu'en la mienne il y a quelques additions de figures et d'avantage. L'interprete Me Martin me dict que feu mon père, suivant l'ordre du Pere grand, luy avoit faict copier sa translation, mais comme, par après mon d^{t} Pere grand insistoit qu'on hazardast d'envoyer l'original, il fust obei, sans qu'il n'y eust copié que autant que j'ay dict, tellement qu'il estime que l'exemplaire doibt estre en Anvers. Toutesfois si j'en trouve autre chose, il sera vtre comme aussi le Latin (18 May 1601). *(Arch. 92. fol. 119).*

2) Carissime Cognate, ik en hebbe op vl. laetste schrijven niet geandtwoord mids daer niet sonderlings op te antwoorden en was. Ik en soude als noch niet geschreven hebben, en hadde geweest dat ik verstaen hebbe dat te Dordrecht onderhanden soude wesen 't drukken van eenen Nederduytschen Herbarius, ende dat de figueren souden te Rees gesneden worden. Doch men wieste mij niet te seggen wiens Herbarius het was, en*de* of het nu al begonnen was of niet. Dit en hebbe ik niet willen naerlaeten vl. te waarschouwen. Want al hadden sij nu al schoon begonnen, noch soudet gij hem gemakkelik konnen voorkomen want sy seggen dat het snijden al langsaem in syn werk gaet. Ik soude vl. meer raeden tot den Duytschen Dodonaeum raeden (sic), mids wat vermeerderende; als tot Lobel. Altijd eenen Nederduytschen Herbarius soude hier wel af-gaen (18 Juni 1602). *(Arch. 92, fol. 143).*

Frans Van Ravelingen vond het voorstel wel aantrekkelijk, maar wenschte toch de mogelijkheden der stoffelijke verwezenlijking eerst ernstig te onderderzoeken. ‘Ik en ben noch niet wys genoech te gaepen als men my pap biedet’, schrijft hij naar Antwerpen.

Met den Nederlandschen tekst was hij niet in het minst verlegen, al had hij maar het begin van Martin's vertaling terruggevonden. *Zijn broeder en hij* zouden er een nieuwe maken, schrijft hij. Zij zouden het zelfs beter doen en het werk hier en daar in gunstige omstandigheden ‘locupletieren’ (verrijken). Hij schijnt dit werkje overigens licht op te nemen. In elk geval spreekt hij er over op vrij luchtigen toon. ‘Wij zouden 't wel flansen, schrijft hij, dat die meer inhouden souden als Lobel en met betere ordre’. Zij zouden er ‘sommige hubsche discourkens’ over ‘distillatiën’ en ‘preparatien’ uit geneeskrachtige kruiden bijvoegen. Daarmede zouden zij de gunst van een ruimer leespubliek winnen.

De kwalificatie ‘flansen’ waarmede Frans Raphelengius dat werk betiteld, toont ons wel aan, dat hij er geen groot wetenschappelijk belang aan hechtte, en in elk geval geen te hoogen dunk had van de eventueele auteurs-aanspraken die zijn broeder en hij zelf op die aanvullingen van Dodoens mochten doen gelden. Frans Raphelengius

bekeek die vermeerdering van den *Herbarius* van uit een uitsluitend commercieel standpunt[1)].

1) S.P. Cognate Carissime, ik hebbe wel ontfangen het paksken van Ul. gesonden waer van ik vl. voor de moeyte danke. Adriaen Beys (1) is noch hier, en*de* ik en hoore van hem ook niet. Wat belangt den Herbariu*m* Dodonaei, vl. doet my een seer goede presentatie: maer ik en ben noch niet wijs genoech te gaepen als men mij pap biedet. Ik soude best gesint zijn tot den Duytschen, hoewel ik maer 't begindsel van*de* copije vinde, maer mijn broeder en*de* ik souden 't wel haest self en*de* beter oversetten, en*de* luculenta accasione hier en daer locupletieren. Dan ik moet eerst noch wat overleggen, of ik stijf genoech ben om den last alleen t'aenvaerden. Bijsonder in dese concurrentie dat alle myne*n* sin streckt om preparatien te maeken tot Biblia Hebraea cum punctis in uno voll. in 8° et eadem quatuor voll. in 24° et eadem denique cum interlineari versione in 4° maiori. Hier toe strekt nu alle myne fantasie: hier toe beware ik mij soo seer ik kan. Niet te min, geliefde vl. vaeder part te hebben in den druk voor de helft of andersins, ik sal mij noch resolveren den Herbariu*m* in Duytsch te drukke*n*, ende dat noch in diligentia. Op den tytel mocht men setten *Uyt* of *In de drukkerije van Plantijn,* sine additione loci. Maer soo 't vl. vaeder niet gelegen waere, soo wilde ik wel weten hoe veel exemplaren hy soude willen bedingen voor 't gebruyk van figueren. Dan sal ik eens met myn borse te raede gaen; en*de* wat gaewer luysteren hoe verre die van Dordrecht al getreden zijn. Hoe 't valt ik soude raeden de figueren niet met een reyse te seynden: maer als nu als dan seynden en*de* wederseynden: ik altijt staende voor de perijkelen, vt aequum est, als 't op mijne kosten alleen zijn soude. Vande vercoopinge twijfele ik in 't minste niet. Men mochter 800 op aen leggen. Ende wij souden 't wel flansen dat die meer inhouden souden als Lobel en*de* met beter ordre, item met sommige hubsche discourskens van distillatiën en*de* preparatien medicamentorum ex herbis; en*de* nochtans soude 't niet grooter loopen als Lobel, bysonder nemende de Descendiaen Duytsch, die myn broeder beter behaegt als d'Augustijn Hoogduytsch, hoewel my dese beter aenstaet om de maegerheyt. Maer om te winnen, cederem ego, sed nimirum excurro.

   Ik bidde vl. dat den inliggende aen onsen oom, alias Hondskont [1)], bestelt worde aenden post van Parijs. Vale. In Leiden den 9 July 1602.
   F. Raphelengius.

   Aen Sr Jan Mourentorff de Sone
   Boekvercooper inde vergulde Passer
   tot Antwerpen.
   (Arch. 92, fol. 145).

1) Hier wordt Aeg. Beys bedoeld. Het woord ‘hondskont’ toont voldoende aan hoe de betrekkingen waren van de Moretussen en de Van Ravelingen's tegenover Aeg. Beys.

Na korten tijd, op 13 Augustus 1602, liet F. Raphelengius weten aan Moretus, dat hij besloten was den Nederlandschen *Herbarius* te drukken. Binnen de vier maanden of nog vroeger zou hij er mede beginnen. Moretus leende hem een aantal houtblokken voor de illustratie en vroeg daarvoor als vergelding honderd exemplaren van het werk. Raphelengius vond dat echter wat te veel, daar het een boek gold, dat 6 gulden moest verkocht worden. Hij had overigens een veel grooter aantal houtblokken te Francfort ontleend voor vijftig koningsdaalders. Moretus zou het moeten doen met vijftig exemplaren.

Te Antwerpen mocht men ook gerust zijn dat het boek niets verdachts zou bevatten, want F. Van Ravelingen zelf was daar persoonlijk tegen gekant. Wat voor verdachte passages waren hier te vreezen? Waarschijnlijk had Moretus gewaarschuwd tegen mogelijk niet gansch rechtgeloovige zinspelingen.

Van Ravelingen denkt, dat er van een Dordtsche uitgave van den *Herbarius* niet veel zal in huis komen. Hij had vernomen, dat de Dordtsche drukkers met hun graveur uit Emmerik in oneenigheid waren geraakt. In elk geval zou hij het nieuws verspreiden, dat hij zelf een Nederlandschen *Herbarius* ging drukken, wat aan

de Dordtenaars den verderen lust om voort te werken zou ontnemen[1].

Alhoewel Fr. Van Ravelingen reeds op 13 Augustus 1602 aankondigde, dat hij stellig binnen de vier maanden met den druk van den *Herbarius* zou beginnen, duurde het tot in 1608 vooraleer het boek verscheen. Wij zouden niet durven verzekeren, dat er vijf jaren bestendig aan dat drukken besteed werden. De correspondentie zwijgt er verder over. Doch voor de uitgave van 1618 zien wij, dat reeds in 1614 aanstalten voor het drukken gemaakt werden, zoodat het hier den schijn heeft alsof er vier jaren aan het werk besteed werden.

De correspondentie met de Antwerpenaars over de uitgave van het *Cruydtboeck* van 1608 werd uitsluitend door Frans Van Ravelingen gevoerd. Voor de uitgave van 1618 is het Joost Van

1) Tres honoré Oncle, apres avoir salué vos bonnes graces, je vous remercie affectueusement du bon offre que vous me faites du prest des figures de Dodonaeus; et suis du tout resolu de le commencer dans quattre mois, ou paravanture plus tost. Mais de donner cent exemplaires, ce me semble trop: veu que ce sera un livre pour le moins de six florins la piece. Or ceux de Francfort ont presté leurs figures qui sont en beaucoup plus grand nombre pour cinquante Coninxdaelders, de façon que j'estime que ce seroit assez baillé que cinquante exemplaires. Mais d'en faire imprimer cent ou d'avantage soubs vos*t*re nom, j'en suis content: et vous n'aurez à craindre qu'il contienne rien de suspect, nam et ego à talibus alienissimus sum. Je ne puis trouver que la premiere pemptade de la traduction, tellement qu'il me faudra faire les despends, ou paine de nouvelle traduction. Et comme ça et la nous le pensons augmenter, j'espere que ne ferez difficulté de prester quelques unes (sed rarô) de Lobel ou Clusius. Attendant donq vostre responce, j'arreteray ma totale resolution selon icelle. Ce non obstant je vous conseilleroy de faire aveq le temps le Dodonaeus en Latin: car je croy que non seulement il se vendra bien de soy mesme, mais aussi qu'il fera mieux distribuer l'oeuvre de Clusius, d'autant que ces deux joincts feront le plus parfaict Herbier qui soit esté. Pour moy je me contente du Flamend. J'ay entendu un peu plus d'esclaircissement de l'entreprinse de ceux de Dordrecht. C'est qu'ils ont marchandé aveq un qui se tient à Emmerik (j'avois mal entendu Rees) de tailler les figures suivant les nos*t*res de mesme grandeur et bonté à quinze patars la piece; s'obligeans luy d'en livrer tous les trois mois certain nombre, et eux de luy fournir argent prefix. Mais eux ayans tardé dejia quatre mois à envoyer les pourtraicts, le pauvre drole est venu en ce païs protester contre eux. Quelle issuë cela aura, le temps le monstrera. Je croy qu'entendans que nous le ferons (dont je fay desja courir le bruict), ils se desgouteront d'avantage. Au reste nous nous recommendons touts affectueusement à vous et aux vostres. De Leiden le 13me Aougst 1602.
Vre nepveu et serviable amy
Fr. de Raphelengien.
(Arch. 92, fol. 131).

Ravelingen, die de eerste brieven aan de Moretussen daarover schrijft. Hij is het die op 18 September 1614 te Antwerpen laat weten, dat de uitgave van 1608 bijna uitgeput is[1)].

Uit een schrijven van Joost, gedagteekend 12 April 1616, vernemen wij dat het lettertype gekozen voor den Nederlandschen Herbarius (nl. de Bourgeoise, die aan Thomas de Vechter ontleend werd) gegoten is.

In October 1616 is men te Leiden volop aan het drukken van den *Herbarius.* De Antwerpsche firma zendt hare houtblokken op ter illustratie en Joost Van Ravelingen dringt zeer sterk aan om al dat materiaal spoedig en regelmatig te laten toekomen. De scheepvaart tusschen Leiden en Antwerpen was niet zoo druk meer en de Winter stond voor de deur, die elke overvaart kon beletten en den druk doen stilvallen[2)].

De Moretussen beantwoordden den oproep van Joost Van Ravelingen zeer gewillig. Reeds op 14 November waren de manden

1) Den Duytschen Herbarius van Dodonaeus wort hier seer gesocht, ende soude misschien wel mogen hier te lande herdruct worden; mits dat onsen druck bynae op heel weinich nae, wt is. Ick segge somtyts dat ick twyffel oft ghy sultse beginnen, nae den Latijnschen. - Justus Raphelengius. *(Arch. 92, fol. 233).*
In een brief van 23 September 1614, dus vijf dagen na den vorigen brief, herhaalt Justus zijn bericht: 'Den *Herbarius Dodonaei Latine* hoe gaet hy al voort? Den Duytschen soude wel mogen volgen: want die seer gesocht wort, als ick met mynen voorgaenden oock vermaent heb. - Justus Raphelengïus. *(Arch. 92, fol. 235).*

2) Carissime Cognate V.E. aengenaemen van den 10^{en} Octobris, met de houte figure van cleyn Leontopodium, ende tot voorder gerieff een Register van alle de Doosen met figuren die V.E. beneffens die van Dodonaeus hebt, hebben wy wel ontfangen. Waer voor ick v.e. seer bedanke. Hope sal dien wel connen gebruyken, soo my noch eenige figuren ontbreken; als exempli gratiâ de twee wiens schilderijen hier mede gaen, schuylende bij v. E. buyten heur behoorlicke plaetse (te weten de eene) in de Doozen geteekent M. ende O. Die sal v. E. gelieven door den schipper Hillebrant met den eersten over te doen seynden: ende daer beneffens oock de doosen daer de Derde ende Vierde Pemptadesfiguren in zijn: want gemerct datter van hier niet soo veel schepen en vertrecken (nae Antwerpen wel verstaende) alsser plochten, soo isset te vreesen dat v. E. niet dickwijls gelegentheyt soude connen vinden, om de voorseyde figuren soo sekerlyck over te seynden; als nu met den selven Hillebrand gebeuren can. Bovendien, den Winter soude ons mogen overvallen; ende den voortganck van den druck beletten...
Den Herbarius voldruct oft op eenen goeden voet gebrocht zijnde, hope v. E. eens te comen verschalcken... (23 Oct. 1616).
Joost van Ravelinghen.
(Arch. 92, fol. 239).

met houtblokken te Leiden. Daar kon men met het ontvangen materiaal nu den heelen Winter doorwerken. Tegen de Lente zouden dan de andere blokken gevraagd worden.

Als de Van Ravelingen's in verlegenheid geraakten met hun papier, waren het weer de Moretussen, die hen hielpen. Om den *Herbarius* te drukken hadden de Van Ravelingen's papier besteld bij een Duitscher. Bij de tweede zending bleek het dat hij hun kleiner bladen zond dan bij de eerste. De Moretussen keken uit of er te Antwerpen geen grooter te vinden was en stuurden 10 riemen nieuwe bladen, waarmede men te Leiden het werk kon voortzetten[1)].

Die misrekening met het papier deed zich tweemaal voor, en ook de tweede maal waren het de Antwerpsche kozijns, die de Van Ravelingen's uit den nood hielpen.

In Maart 1617 konden reeds een honderdtal gedrukte bladen naar Antwerpen gezonden worden, doch eerst op 19 Juli 1618 kon Frans Van Ravelingen berichten, dat ‘heden 't laetste blad in *Herbario* gedrukt’ werd[2)].

1) Carissime Cognate, De mande met de figuren tot de twee middelste Pemptades, met de boecken daer bij, zijn ons wel-gedaen behandicht. Bedancke v. E. van het benaerstigen. Nu hope ick sullen wy den heelen winter geen figuren meer van doen hebben. Dan tegen de Lente oft tbeginsel van den Somer hope de ander te ontbieden ende de gene die wy niet van doen en hebben oft gebesicht hebben, wederom te seynden. Doch hebbe de figuren noch niet besien oft oversien soo alst hoort. Comen ons eenige te cort, sal v. E. ontbieden. Maer ter wijlen wij met het drucken van den Herbarius besich zijn, bevinden wij dat de levering van het schoon papier ongelyck valt, soo dat den eenen riem wel een duymbreedde leeger is, dan den anderen. Daerom op dat de cleynte van de volgende bladeren den staat ende fraeyicheyt van tschoon oft groot papier niet en beneme, soude v. E. wel willen gebeden hebben om eens te doen omsoecken oft aldaer geen papier te becomen is van alsulcken grootte als het ingesloten bladt heeft, liever wat hooger ende breeder, geensins cleynder; ende ons daer van vier vijf oft ses riemen over te seynden; op dat wy, soo de levering alhier metten eersten niet en betert, in het werck mogen voort-varen. Vergeeft mij de moeyte, die ick v. E. aendoe, ende vaert wel.
14 November 1616.
Joost van Ravelingen.
(Arch. 92, fol. 241).

2) Cariss^{e} Cognate, Alsoo eene hoogduytsch daer ik mede gecontrakteert hadde dat hij mij seker getal papiere leveren soude, daer ik den Herbarius op drucken mochte van een extraordinaris papier, en alsoo hij voor 't eerste ontrent de twintich R. hadde van grootte als ik in 't eerste v.l. eens een monster van sonde, à fl. 4 st. 10, soo schickte ik alsdoen het formaet en alles naer die grootte. Nu hij de reste leveren soude, soo seyndt hij mij alles van de grootte, als dit blad, merkelik kleinder zijnde, als 't voorige: 't welk een hackelik werk maeken soude, naementlik nu daer noch tusschen gevoegt zijn de thien R. die ik van v.l. bekomen hebbe, zijnde noch eene kleine kennisse grooter als 't eerste: en*de* per consequens uytmuntende grooter als dit. Hadde hij mij van eerste dit getoont het hadde mij groot genoech gedocht, maer anders begonnen zijnde, soude ik niet gerne soo wijt afwijken. Dies is mijn versoek dat vl. gelieve per Hillebrand (die nu ter tijd t'Antwerpen is) noch thien R. te seinden, sulk ik nog eens van v.l. gehadt hebbe. Doch alsoo v.l. so van 't schoon papier bedongen heeft, is v.l. te vreden dat de reste op dit tegenwoordig gedaen wordt, ende dat v.l. naer de ongelijkheyt niet veel en vraecht; ik sal met de mijne volgen; maer om de waerheyt te seggen niet gerne.
Item ik ben van sin v.l. haest een deel van*de* figueren weder te seynden; is v.l. te vreden dat ik een deel van*de* gedaene blaederen mede packe, 't sal v.l. en*de* mij wat soulageeren inde costen, mij van de figueren die ik mets sumtibus wederseinden moet, en*de* v.l. in de exemplaren die v.l. daer hebben wilt. De blaeders zijn alle bij triernen gevouwen: daer zijn hondert blaeders gedaen. V. l. sal gelieven te ontbieden hoeveel ik sal mogen seynden; te weten 1.2.3. of vier hondert of alle de 450 van papier couv. Of ook of vl. voor 't eerste liever

De uitgaven der Antwerpenaars voor het extrapapier en de licenten daarop worden geregeld. Er wordt bepaald hoeveel exemplaren de Antwerpsche firma van den *Herbarius* voor eigen rekening zal nemen en de verkoopprijs van het boek wordt besproken. Van Ravelingen zal 11 gulden vragen voor een exemplaar op gemeen papier, en 16 gulden of ten minste 15 gulden voor een op groot papier. Alles goed uitgerekend, kostte hem een gemeen exemplaar 4 gulden 10 st. in, en een prachtexemplaar 7 gulden.

Hij is bereid een rabat van drie stuivers per gulden te geven. Voor 6 of 7 exemplaren ineens, comptant betaald, geeft hij vijf stuivers per gulden, meer niet, ten ware voor bestellingen van 60 of 100 exemplaren comptant ineens[1)].

hebt niet gesonden te worden, maer liever hebt te wachten tot dat het boek heel uyt is. Hoc casu, sal ik de figueren alleen mogen seynden. Vale. Leiden 17^{en} Martij 1617.
V. l. Cousyn en*de* vrind
(Arch. 92, fol. 159).
F. van Ravelingen Fz.

1) Seer beminde Cousyn, alsoo heden 't laetste blad in Herbario gedrukt wordt, is mijn schrijven dienende om v.l. te bidden mij te willen metten eersten eens te laeten weten de prijsen van*de* groote papieren die vv. ll. mij daer toe gesonden heeft; item de oncosten van vv. ll. ginder aen licenten e.c. gedaen over 6 R. van*de* selfde gesonden in Decembri 1616 item over 20 R. in Martii 1617. Want van*de* onkosten over de naervolgende door vv. ll. ginder gedaen, daer hebbe ik van v.l. broeder Z^{r} specificatie van. Soo sal ik daer naer de heele rekeninge in 't net stellen, en*de* v.l. laeten weten. Bidde ook te laeten weten hoe en*d*e hoeveel v.l. voor 't eerste gesonden belieft te hebben. Item v.l. advis hoe wij den prijs stellen sullen. Mij dunkt 't gemeen papier den ouden prijs te weten elf guldens, en*de* 't groote papier 16 fl. of ten minsten 15 fl. Want in 't gros overslaegen sal ons elk exemplar van 't gemeene ontrent de fl. 4 st. 10 kosten, en*de* van 't beste ontrent fl. 7. Ik en sal geene verkoopen voor dat vl. ginder ook exemplaria hebben kan. Ik geve rabat op credijt drij stuyvers op den gulden. Over de sesse of seven nemende ende contant betaelende, sal ik vijf stuyvers op den gulden geven, nu ik uyt de nering scheide, ende geen grootter avantagie, 't en waere iemand 60 of 100 seffens contant nemen wilde. Dit p. advis. V. l. wille mij ook schrijven hoe v.l. mette distributie doen sal. Verhopende v.l. goede dispositie eindige met mijne ende mijner broeder ende suster groetenissen. Onse dispositie is redelik: sed publica non item. Vale. In Leiden den 19^{e} Julij 1618.
V. l. Cousyn ende dienstwillige vrind
(Arch. 92, fol. 171).
F. Van Ravelingen.

Van de gewone exemplaren van den *Herbarius* gingen er 100 exemplaren, en van de luxe-uitgave 19, naar Moretus. Van Ravelingen was van oordeel, dat wegens de vracht- en licentenkosten de gewone *Herbarius* te Antwerpen wel 12 gulden mocht verkocht worden[1)].

1) A. Carissime Cognate, V. l. schrijven met de bijgaende specificatie vande prijsen ende onkosten van 't groot papier, hebbe ik wel ontfangen; ende sal v.l. door Hillebrand of vroeger het heele extract van rekeninge den Herbarius aengaende seinden. Door den selfden Hillebrand denke ik v.l. in twee of drij baelen (naer 't vallen sal) seinden 100 exemplaren vanden Herbarius papier couv. ende 19 van 't groote. Maer alsoo ik merkte dat Hillebrand niet eer vaeren sal als tegen den Antwerpschen ommegang, soo heeft my geraeden gedocht voor uyt over Rotterdam te seinden volgens d'inliggende specificatie. Den prijs vanden Herbarius sal ik houden (gelijk ik vooren geschreven hebbe) 't gemeen op fl. 11 ende 't beste op fl. 16. Maer mij dunkt dat v.l. ginder vrij stellen mach 't gemeen op fl. 12 want de vrachten en licenten sullen v.l. vrij al wat kosten. Item v.l. en heeft niet te vreesen dat iemand van hier die daer brengende seer mede sal mogen kladden: alsoo se en change niet te bekomen zijn sullen: ende degene dieder van mij eenige goede partij argent comptant met eenig extraordinaris rabat sullen gesint zijn te koopen, dat en sal geen volk zijn die lusten sal te kladden...
De figueren vanden Herbarius sal ik metter tijd à part op mijne risique seinden. 7 Aug. 1618.

F. Van Ravelingen Fz.
(Arch. 92, fol. 173).

B. Cariss^{e} Cognate, niet wel wetende het vertrek van Hillebrand, alsoo hij *lunterachtig* (?) is, schrijve dese per provisie tot geleidinge van twee groote baelen n° 2. 3 inhoudende 100 Herbarius in gemeen papier ende 19 van 't grootste; doch sine titulis et alijs, die voor desen over Rotterdam in de baelen n° 1 gesonden zijn. God geve v.l. alles wel geconditioneert ontfangen mach hebben, of ontfangen sal. Hier onderstelle ik de rekeninge den Herbarium aengaende. D'onkosten de baelen aengaende sal ik stellen op onse loopende rekeninge. Vale.
Leiden XI Augusti 1618.
V. l. cousyn ende dienstwillige vrind.
(Arch. 92, fol. 177).
F. Van Ravelingen.

Op 11 Maart 1618 was Jan Moretus te Antwerpen gestorven, en Balthasar I kwam nu aan het hoofd der firma.

Frans Van Ravelingen schreef naar aanleiding daarvan een roerenden brief, die wij hier in zijn geheel mede deelen omdat hij zoo welsprekend zegt welke hartelijke betrekkingen er op dat oogenblik nog tusschen de Moretussen en de Van Ravelingen's bestonden.

[27 maart 1618]

'Eersaeme seer beminde Cousijn, ik en sal geene excusen gebruyken van dat ik aen v.l. geduerende uwer broeders Z^{rs} krankheyt niet geschreven hebbe; als hebbende 't selfde gelieven te doen in aensien dat ik genoech bevroeden konde, dat v.l. niet dan te vele bekommeringen en hadde, sonder dat ik v.l. noch meer lastig viele. Dies ik aengaende onse kleine saeken mijn schrijven aen Cousijn Louis addresseerde. Maer hebbende uyt de voors. Cousyn Louis het overlijden uwes broeders onse lieve Cousijns verstaen, soo en hebbe ik niet konnen naerlaeten aen v.l. self te schrijven; verhopende dat mijnen brief v.l. sal mogen dienen tot wat troosts; dewelke v.l. daer uyt meer sal konnen scheppen in consideratie dat v.l. merken sal dat het voors. overlijden mij, mijne broeder ende suster innerlik seer bedroeft ende beruert heeft, ende dies volgens anderliedens mededoogen als eenige verlichtinge schijnt te geven; meer segge ik in sulk eene consideratie, dan dat ik mij vertrouwe dat ik soude konnen eenige gewichtige redenen bijbrengen tot troost bequaem, daer ik self noch niet volkomentlik in mij kan de redenen plaets geven boven d' affectie ende swackheyt. Niet te min als ik wel overdenke de gewichticheyt van de saeke, ende als ik wel rijpelik insien wat v.l. verloren heeft, soo vreese ik dat de rechtvaerdige droefheyt v.l. wel mochte vervoeren: dies ik tot ontlasting van mijn gemoet gedrongen worde v.l. te vermaenen v.l. sich soo seer doenlik is te verkloeken.

Hebt gij den overledene bemint, gij moet het betoonen aen sijne minderjaerige kinderen, in die te bestieren tot den tijd van heure vol-jaericheyt; soo dat gij sondigen soudet in 't contrarie van droefheyt, soo grooten droefheyt maekende dat die ende v.l. self krenken, ende die weesen merkelike schaede aendoen mochte. De eere van onser grootvaeders, v.l. vaeders, ende uwerbeide animeuse daeden rust nu heel op v.l. In Labore hebt gij u tot noch toe wel gequeten: laet het niet ontbreken aen de Constantia. Zijt gij

bedroeft om het overlijden van uwen broeder (gelijk meer als reden is) toont de droefheyt niet door dat sij u overvalle, maer dat sij u diene tot een aensporinge om u onbeswijkelijk te kanten tegen de swaericheden. Hoe meer gij aen uwen broeder mist, hoe meer gijder van doen zijt; quo minus illum ipsum fratrem tuum in liberis adhuc superstitem, quo minus familiae tuae decus, quo minus te ipsum deserere debes. Ick wenschte dat alle mijne dese woorden onnoodig geweest mogen zijn; ende dat soo v.l. eigene wijsheyt als den noot der saeken v.l. sonder mij genoech versterkt mogen hebben. Is het soo niet, soo bidde ik v.l. laet mijne redenen wat gewichts bij v.l. grijpen. Ende zijn de redenen die ik voortbringe, niet bundig genoech of genoech uytgebreidet; siet aen het gemoet met het welke ik v.l. die pooge uyt te spreken, want van gemoets wegen, ende van rechtsinnelik te meenen 't gene ik verklaere, wil ik niemanden wijken. Ik hope v.l. mij mijne vermaeningen niet quaelik af nemen sal: jae ik derve bijnaest hopen dat die v.l. aengenaem wesen sullen, mogelik ook wat vruchte doen; soo wijt rukt mij de sinceriteyt van mijn herte. Wij bidden hier alle insgelijk onse beminde nichte v.l. behowt suster, dat sij heure swaericheyt ook maetige, tot heure kinderens profijt, ende dat sij met v.l. in vrede ende stilte alle saeken helpe bestieren tot confusie van alle benijders van uwe familie, ende verheuginge vande vrinden: onder de welke ik met mijne broeder ende suster niet en willen gerekent worden als de minste. Dies bidden wij den Almogende dat hem gelieve vv. ll. de sterkte ende wijsheyt verleenen, die den noot der saeke is verheischende. Hier bij voegende onser aller gebiedenissen aen v.l. ende nichte v.l. behowtsuster voors. ende alle vrinden. In Leiden den 27^{en} Martij 1618.

V. l. Cousijn ende vrind,
F. Van Ravelingen Fz.
(Aan Sr Balthazar Moerentorff).
(Arch. 92, fol. 163).

Intusschen had Balthasar Moretus I aan F. Van Ravelingen laten weten, dat hij in compagnie zou werken met M. De Sweert, weduwe van zijn broeder, en met Jan Van Meurs. Deze associatie heeft maar een jaar of tien geduurd en eindigde met een hevige ruzie over financiëele zaken. Het is alsof F. Van Ravelingen daar een voorgevoel van had. In een schrijven van 20 April 1618 aan

Balthasar Moretus, laat hij zich daar tamelijk ongunstig over uit.

[20 April 1618]

Eersaeme en seer beminde Cousijn, hoewel ik genoech bevroedde den swaeren ende ongewoonen last die v.l. op den hals gevallen moest wesen door 't overlijden van v.l. broeder Z^r, beneffens de groote droefheyt in 't hert; noch hebbe ik die naerder verstaen uyt v.l. schrijven; 't welk mij inderwaerheyt het gemoet beweegt. Niet te min verhopende dat eenigsins den tijd, ende meer de redenen, jae de swaericheyt vande saeke selfs v.l. sal doen verkloeken om tegen te strijden; soo is 't mij ook aengenaem dat mijn vorige schrijven daer toe niet heel vruchteloos geweest is. Maer naew merkende op een punct van v.l. brief, soo kan ik niet gelaeten daer van myn bedenken aen v.l. te openbaeren. Teweten nopende dat v.l. schrijft in twijfel te zijn van met iemanden compagnie aen te gaen, met dewelke vl. suster best soude mogen gedient zijn. Het is wel wat importunum dat ik mij onderwinde hier van te spreken, niet wetende of de dispositie testamentaire van v.l. broeder Z^r, noch van de particuliere gelegenheyt van v.l. familie, noch de trou ende kloekheyt van degene die vv. ll. of nu dienen, of met den welken v.l. soudet mogen compagnie aengaen. Het en betaemt mij ook niet alle die particularia te ondervraegen. Maer mijn advis is alleenlik generael, dat mij alle compagnien doorgaens seer tegenstaen, alsser geen gemeen interesse met liefde tusschen de compagnons is; gelijk wel geweest is tusschen vl. ende uwe broeder Z^r, ende nu is tusschen mijne broeder, suster ende mij. Vreemde compagnons, gelijk sij maer beginnen met voornemen van eenig eigen voordeel, soo soeken sij allengskens den principaelen den voet te lichten: daer en boven sal vl. niet lichtelik iemanden tot compagnon rencontreeren die de selfde generositeyt hebben sal om alles tot eer ende met lof te doen: maer ter contrarie is te vreesen dat sijn eenig voornemen wesen sal alles te doen tot profijt; soo dat v.l. sal bij wijlen moeten laeten passeeren tot u leetwesen res sordidas etc. Soo ik de saeke van buyten aensien, ende dat het mij aenging, te weten planè eodem loco zijnde als v.l. soo soude ik sien met de bequaemste middelen als 't mogelik waere, de weduwe ende kinderen uyt te koopen, soo mochte ik druckerij ende alles dirigeeren naer mijn eigene appetijt sonder iemanden of rekening te moeten doen, of respekt te draegen. Ende men soude wel weten dat het v.l. niet doen en soude tot uytsuyginge of achterdeel vande kinde-

ren: maer veel eer meine ik dat het in effekt metter tijd tot meerder voordeel vande kinderen strecken soude. Den handel dan mij alleen aengaende, soo soude ik soeken getrowe dienaers in den winkel te hebben; doch soo dat ik aen mij houden soude het principael opsicht ende onderwint, opdat ik allengskens van mijne dienaer mijn meester niet en maekte. Mettertijd souden de kinderen v.l. broeders Z^r wassen, ende eensdeels mogen gebruykt worden tot v.l. soulagement, ende kennisse vande nering etc. Eenig goed geest van jongman mochte ook komen v.l. dienaer te worden, die op hope van alliancie t' avent of morgen te mogen met v.l. familie te doen, te vlietiger sich draegen soude. Maer dit alles schrijve ik alleenlik de saeke van buyten met den rouwen aensiende. Het kan zijn dat ik particularia wiste, dat ik self tot de compagnie raeden soude. Een saeke isser in alle gevalle goed wanneer de saeke of den handel de kinderen voor een deel blijft aengaende, dat men kan alle 't bewint op den kleinen voet doen, ende dat met eeren; als insicht hebbende dat men der onmondige kinderens saeken moet administreeren met schouwinge van excessive of extraordinarise kosten. Neemt mij niet quaelik af dat ik dit soo vrijelik aen v.l. schrijve: daer mij toe geport heeft goede genegenheyt tot v.l. ende eenen ingeprinten haet of afkeer die ik universaliter hebbe van compagnien. Ik segge universaliter: want dikmaels veranderen de omstandicheden heel ende al de saeke. Daerom wat v.l. best geraeden vinden sal, God geve dat het ten goede gedijen moete. Dat wensche ik v.l. van herte; ende dat v.l. mach weder krijgen ende kloek gemoet ende gesontheyt; 't een van d'ander eensdeels seer dependeerende...

20 April 1618.
F. Van Ravelingen.
Aan Balthasar Moerentorff.
(Arch. 92, fol. 167).

Op 7 Augustus 1618 komt F. Van Ravelingen nog eens op die compagnonage terug. Hij kondigt zelf aan, dat hij Balthasar Moretus te Antwerpen zal komen bezoeken om over die zaak te spreken, maar hij wil dat in het striktste geheim doen. Hij zal bij Moretus niet afstappen, maar logeeren in de Coepoortstraat, in een bekende herberg den Hazenwind of de Zwaan, of in een van de Schuttershoven. Zoodra hij daar aankwam zou hij Moretus verwittigen, maar hij wilde dat alles geheim bleef. Waarom? Het

was niet ‘in respect van Sr Meurs’ schreef hij, maar om andere redenen, die hij niet opgeeft[1)].

Ook deze brief is belangrijk genoeg om in zijn geheel te worden gedrukt.

[7 Augustus 1618]

..... Voorts hebben wij hier alle drij met droefheit verstaen v.l. indispositie, die wij merken seer veroorsaekt ende vermeerdert te worden door 't misnoegen dat v.l. neemt inde alteratie in statu rerum tuarum gecauseert door 't overlijden van v.l. broeder Z^{r}. Ons dunkt dat een groot deel van uwe swaericheit ook bestaet in dat v.l. al te veel swaericheit maekt; te weten dat gy u selven te weinig betrowt, ende diesvolgens te kleinmoedig zijt. Daarom verkloekt u in tijds, dat die inwendige verhittingen daer v.l. van schrijft, allengskens in geene hecticam en vervallen. Dat v.l. groote redenen heeft om swaere gedachten te hebben, konnen wij genoech bevroeden: maer in sulke saeken is magna pars sanitatis velle sanari. Geeft gij u selven heel verwonnen, ipsam spem excludis. Wat mijne opinie is van compagnie hebbe ik in genere aen v.l. in 't breede geschreven doen ik v.l. de matricen vande Nompareille wedersonde; maer de speciales circumstantiae doen goet vinden, 't gene de generales canones ontraeden. Jan Meurs heeft eene goede renommee van welgeleeft te hebben met de kinderen Nutij. Ik verwachte ende wensche van hem de selfde preudhommie neffens v.l. Maer mij dunkt dat hij al behoorde blij toe te zijn in compagnie met vv. ll. te mogen komen, al en worde sijnen naem niet gestelt neffens den uwen: Maer is dies aengaende res non amplius integra, soo en is de swaericheit noch soo groot niet, modo caveatur dat t'avont of morgen naer v.l. overlijden of anderssins uwe broeders kinderen alle tijd primo loco gekent worden; jae geenssins allengskens heel uytgeschuyfelt. Hadde v.l. broeder eenige testamentaire dispositie gemaekt tot directie vande saeken, het had-

1) Carissime Cognate, niet tegenstaende v.l. vrindelike noodinge vanden 14^{en} deser, soo blijve ik nochtans bij mijn voornemen van voor eerst onbekent daer te komen; niet in respect van Sr Meurs: maer om andere redenen, dewelke soo v.l. self niet bekent te mogen volstaen, soo sal ik v.l. volgen. Dies bidde v.l. als noch de saeke niet te openbaeren, ende 's donderdaegs den 23^{en} deser straks naer den middach in een vande herbergen op de Coepoortsstraat mij te vinden: want ik den heelen naermiddach v.l. aldaer wachten sal, 't welk ik bij andere occasie geenssins doen soude v.l. huys voorbij te gaen. Vale. 21 Aug. 1618.
V. l. Cousyn ende dienstwillige vrind,
(Arch. 92, fol. 179).
F. Van Ravelingen.

de een groot voordeel ende voorbeelt geweest. In omnem casum, soude ik v.l. raeden voor soo veel v.l. kan in posterum tot profijt vande voors. kinderen, ende reputatie vande familie, testamento te caveeren. Gij lieden hebt veele instrumenta typographica ende andere diergelijke utensilia etc. die gijlieden om de eere van 't huys t'uwen lasten overgenomen hebt, ende die wel honori vobis zijn, maer met eenen ook oneri. Ende terwijlen bij sterven van d'een of d'andere, moeten die betaelt worden bij uytkooping of anderssins, ende en worpen geenssins heuren interest af. Ende de persoonen daer v.l. dan mede te doen heeft, 't zij broeders, swaegers etc. die nemen dan geene consideratie daer op, ende laeten 't gewicht van de eere alleen op uwe schouderen. Jae, somwijlen, al hadden sij de consideratie, mogen sij 't niet anders doen als voogden zijnde van onbejaerde kinderen etc. Tegen sulke inconvenienten kan men somtijds met Testament voorsien. Doch ik schrijve alle dit in 't wilt; want geene particularia wetende, spreke ikker maer al tastende van. V. l. schrijft van lust te hebben mij selver te spreken. Hadde seker eensdeels de ophooping van mijne occupatien, door dat wij in 't uytscheiden zijn, mij niet grooteliks verhindert; eensdeels de gemeene saeken, die hier in sulk eene misseliken staet staen, ende met eenen in rebus nostris privatis, in verkoopingen van goederen etc. in inning van schulden etc. ons merkelik achterdeel doen; ik hadde voorwaer al over een wijle bij v.l. geweest. Niet dat ik mij selven iet toevertrouwe van vernuft, wijsheit, of andersins, dat ik mij soude mogen laeten dunken v.l. te konnen met raed of daet onderstant te doen: Maer voorsekert zijnde dat ik een sinceer ende goedgunstig herte mede brengen soude, soo verwachte ik reciprocè van v.l. ook sulk eene opinie van mij; 't welk wesende, kant 't niet anders zijn of mijne presentie sal v.l. strecken tot verlichtinge, als hebbende eenen in cuius sinum tutò et amicè possis effundere quae te in pectore premunt et coquunt. Dies halven sal ik ook niet tegen staende onse privatas occupationes et curas, publicosque metus, binnen thien of twaelf daegen, sien ses of seven daegen uyt te splijten om v.l. t'Antwerpen te komen aenspreken. Maer ik bidde v.l. ten hoochsten, niemanden (wie het zij) te willen vermaenen dat ik daer komen sal. Ik hebbe groote redenen (quas puto coram tibi me probaturum abunde) om de welke dese reise gerne secreto daer wesen wil. Ik sal logeeren inde Coepoortstraet (daer ontrent de waegens van sevenbergen staen) inde herberge vanden haze-

wind, of swaen, si recte memini, ende sal v.l. mijne komste secreto laeten weten: of mischien in eenige vande schutters hoven. Ik bidde v.l. doch soo veel te gevalle doen, ende houden 't secreet. Daer zijnde, soo mijne redenen u niet voldoen, kan ik tijds genoech mij openbaeren. Wetet v.l. eenig andere plaetse daer wij malkanderen bequaemer spreken mogen, wilt het mij straks onbieden; ik sal mogelik v.l. antwoord noch voor mijn vertrek wel ontfangen; overmids ik hier noch verscheiden saeken te verrichten hebbe, eer ik vertrecken kan. Ook zijnde publique saeken nu ter tijd hier in sulkene staet dat binnen weinige daegen 't argste of beste schijnt te moeten komen, ende dat kan eenige merkelike veranderinge geven. Vertrecke ik eer ik v.l. brief ontfange soo sal ik gaen in een vande voors. plaetsen. Interea à fratre ac sorore meque ex an□o salve. Leiden 7 Augusti 1618.

V. l. dienstwillige Cousyn ende vrind,
F. Van Ravelingen.
(Aan Balth. Moerentorff).
(Arch. 92, fol. 173).

F. Van Ravelingen heeft die geheimzinnige reis naar Antwerpen gedaan. Op 6 Sept. 1618 schrijft hij dat ze goed afgeloopen is en regelt de laatste zaken met Moretus betreffende de uitgave van het *Cruydboeck* van 1618[1)].

1) Cariss[e] Cognate, met voorspoet t'huys gecomen zijnde, hebbe privatim alles gevonden gelijk ik 't gelaeten hadde: maer publice groote veranderinge. God geve alles tot vrede ende ruste strecken mach. Hebbende voorts goede gelegenheyt door 't vertrek van Hillebrand om v.l. t'huys te seinden alle de resterende doosen vande figueren Herbarij, hebbe twee baelen gemaekt, ende in elk 7 doosen gedaen; ende buyten om sommge gedeelten ipsius Herbarij, volgens de specificatie aengeteekent in 't inliggend briefken. Dese 14 doosen met 7 andere in drij reisen met de Exotica Clusij voor desen gesonden, houden in alle de figueren Herbarij, die v.l. ons geleent heeft: dies verhopende v.l. die wel ontfangen sal wy vv. ll. danken. Ende overmits wij gehouden v.l. die weder te leveren op onse kosten, soo rekene ik de seven voorige tegen de deelen Herbarij v.l. toekomende in dese 2 baelen zijnde; al of dese 2 baelen niet anders in en hielden als alle de figueren Herbarij: dies brenge ik v.l. niet te rekening van 't gene de selfde 2 baelen voor packen, tollen ende 't schepe te brengen gekost hebben; maer 't gene v.l. ginder voor licenten aen weder sijden, vracht etc. betaelen sal, dat mach v.l. aftrecken vande fl. 24 die ik aen verscheide baelen, manden etc. verschoten hebbe, volgens specificatie ook in 't inliggende briefken geteekent, soo dat ik dan v.l. dese 2 baelen heel op mijne kosten gelevert sal hebben. Van 't gene datter van de voorste fl. 24 overschieten sal, mach v.l. mij crediteur stellen, mij ook laetende weten hoeveel 't selfde is opdat ik ook te boeke stelle. Dese 2 baelen soude ik v.l. raeden gepakt te laeten tot de naeste reyse: dan sal ik een baele seinden om te saemen volle exemplaeren te maeken.
6 Sept. 1618.
F. Van Ravelingen.
(Arch. 92, fol. 181).

Twee banden van Plantin voor keizer en prins.

De Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage heeft sedert eenige jaren[1)] een op zeer bijzondere wijze gebonden exemplaar, n^{r} 144 F 9, van Lud. ab Avila et Zunniga, *Commentariorum de bello Germanico, à Carolo V. Caesare Maximo gesto, libri duo à Gulielmo Malinaeo Brugensi latinè redditi,* Antwerpen, Johannes Steelsius, 1550. De reproductie, die hierbij gaat, zal een beschrijving van de teekeningen op de beide bandvlakken voordeelig vervangen; de kleuren echter brengen veel meer orde in dat lijnenspel dan uit de foto zou worden verwacht. Het bleekbruine kalfsleder is wel bedekt met filet-werk, ranken, bladertjes en stippels in goud maar de smalle reepels, die over en onder elkaar doorloopen, zich aan elkaar vasthechten met ranken en daarbij medaillons en cartouches uitsparen, worden gemakkelijker onderscheiden en het oog volgt beter hun hoekig en dan weer slingerend verloop omdat sommige zwart, andere wit zijn gekleurd; waar, aan een krul, de onderzijde van zoo'n lint even komt kijken is die rood; hier en daar tiert een groen blaadje in zijn gouden randjes. Aan de teekening, die met goed overleg om de centrale vakken stuwt en stoeit, hebben dat wit en zwart, die groene loovers, die zeldzame vlammetjes en al dat goud de duidelijkheid verleend, die ze in haar drukte gevaar liep te verbeuren, vooral op het tweede plat, en die gedeeltelijk verloren gaat in een eenkleurige reproductie.

De rug en de snede zijn versierd met gestempelde teekeningen en met goud, rood en groen, in denzelfden trant als de bandvlakken. De bladzijden werden met rood afgelijnd, de kaarten en plaatjes in het boek met zorg ‘afgezet’, gekleurd. Van sloten of bindsels, geen spoor.

Op het voorplat is een opschrift in gouden kapitalen aangebracht:
D. CAROLO. V. || CAES. MAX. || SEMPER || AVGVSTO. en op den rug staat:
CÔME□- || TARIA || CARO- || LI. V. || CAESA || RIS || MAXI- || MI.

1) Aangekocht in den boekhandel Ant. W.M. Mensing, Amsterdam, in 1909.

Het ronde medaillon is ledig, al ziet men het middelpunt, waar de passer heeft gestaan, en twee doormeters als hulplijnen in een kruis getrokken; misschien is de cirkel vroeger over zijne geheele oppervlakte verguld geweest; nu kleven op het gladde, bruine leder nog eenige overschotten: vlekjes, stipjes, stofjes van goud.

De kartons, die het leder steunen, zijn aan de binnenzijde beplakt met bedrukt papier; het witte dekblad, waarmede dit vulsel moest verborgen worden, is losgekomen, en nu het leder, waar het naar binnen om de randen werd geslagen, ook niet meer daaraan kleeft, kan men zien dat er voor en achter minstens een paar bladen drukwerk tegen het karton liggen. De regels, gotiek-duyts, loopen nu gelijk met den rug; een blad, dat zichtbaar werd aan de binnenzijde van het voorplat, is de onderste groote helft van een in-4°; het heeft de signatuur Aij. De laatste alinea luidt:

> Den somer sal zijn beghinsel hebbe*n* de*n* .xij. Junij te*n* .viij. vre en*de* .xv. mi voor noe*n* / de*n* dach is tot sine*n* lancste*n* / bewijsen mette*n* Eclipsis voorgaende / door Mercurius hae-||stige winde*n* / donderslage*n* / en*de* scade in de vruchte*n* en*de* plante*n* doe*n* soude / daerna schoo*n* || weer en*de* seer clare en*de* heete daghe*n.* Die sonne coe*m*t in leo de*n* .xiij. Julij te*n* .iiij. vre*n* en*de* .xi. // min //

Waar werd deze Prognosticatie gedrukt en wanneer? Helpen toeval en zoeken u niet spoedig, dan gaat gij, in zoo moeilijk geval, met vertrouwen te biechten bij Mejuffrouw M.E. Kronenberg; al zou zij vooraf dreigen, dat al hare wetenschap plots ophoudt den 31^{en} December 1540, zij brengt wel troost en uitkomst. Zij heeft opgemerkt dat aan het slot van een der gedeeltelijk losgekomen blaadjes te lezen is: '...enhorē'; en, met behulp van een paar gegevens over eclipsen vermeld in de Prognosticatie, verder uitgemaakt dat de tekst op 1545 betrekking heeft, zoodat we hier een uitgave 1544 hebben van de Antwerpsche drukkerij Den Gulden Eenhoren, namelijk de werkplaats van Merten Nuyts, Nutius, die het huis kocht na Willem Vorsterman's dood (1543).

In een band kan men allerlei oud papier vinden; maar dat de binder van een Antwerpsch boek in 1550 een Vlaamsch uitgaafje van Nutius uit 1544-1545 verwerkt[1)] is toch een aanduiding die niet zonder belang is: zij komt het vermoeden sterken dat deze band te Antwerpen werd gemaakt.

1) Nutius drukt in 1544 een *Prognosticon* van Ant. Torquatus en de Nederlandsche vertaling, *(Bibliotheca Belgica),* maar dat zijn politieke profeciën!

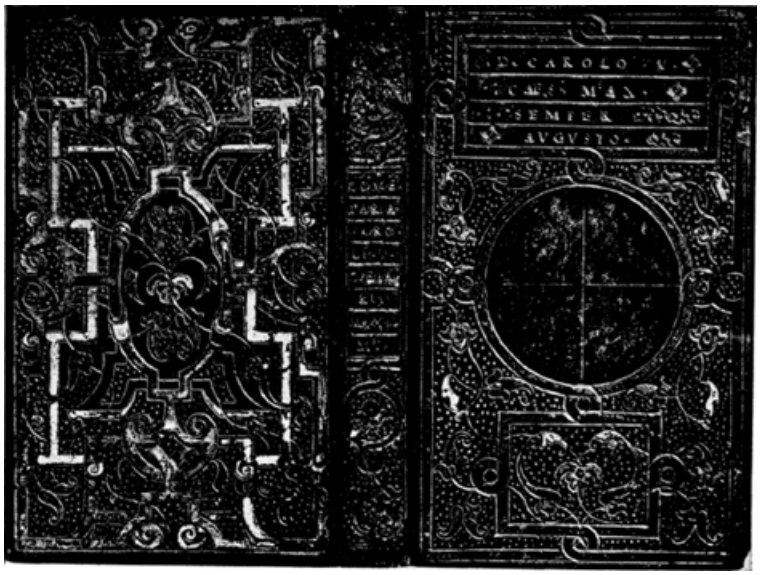

Band van Plantin voor Karel V, 1550.

Een ander exemplaar van dezelfde Steelsius-uitgave 1550 van Avila's boek zit in een band die haast volkomen gelijk is aan het prachtstuk bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage; hij wordt gereproduceerd in kleuren, plaat XXXVIII, in den prijscatalogus *Belles Reliures, Catalogue XII* van de firma Gumuchian te Parijs (1931), bij n^{r} 93[1]. Het boek was n^{r} 540 in den veilingcatalogus Didot, Parijs 1881, waar ook een reproductie naar den band voorkomt.

Op het voorplat staat, in gouden letters:

.D. PHILIPPO || MAGNO HISP. || PRINCIPI || CAES. F.

en op den rug de titel op dezelfde wijze geschikt als op dien van het Haagsche exemplaar. Op het voorplat, in het uitgespaarde medaillon, is het wapen van Spanje geschilderd; op het achterplat een rijksadelaar, in de plaats van de fleurons. De witte lak dient op verschillende wijze in beide banden om de teekening te verluchten: op het eerste exemplaar, achterzijde, worden medaillonlijst en alle rechte linten met wit belegd, op het tweede integendeel alleen het ‘perkament’, de cartouche waarvan de vier hoeken even omkrullen om het medaillon, zoodat het gulden adelaartje in het midden nog meer belang krijgt; ook op de voorzijden van beide banden is verschillend te werk gegaan met wit.

Present-exemplaren voor den keizer en zijn zoon werden voorzeker gebonden zoodra het boek, te zijner eere geschreven, van de pers kwamen. Wie is er dan te Antwerpen, in 1550, die banden zou gemaakt hebben als deze, zulke waaraan veel meer arbeid werd besteed dan blinddruk vereischte, veel meer praal dan onze fraaiste paneelstempels konden verleenen? Iemand die de locale traditie verloochent of vreemd eraan is, en, met behulp van Parijzer loofstempeltjes, met verguldsel en verwen zou werken zooals te Parijs

1) De beschrijving van den band luidt:
Veau fauve. Dos sans nerfs orné d'entrelacs mosaïqués, de cire noire sur fond semé de points d'or. Plats décorés de riches entrelacs, d'un dessin différent pour chaque plat, mosaïqués en cire verte, blanche, rouge, noire sur fond semé de points d'or. Sur le 1^{r} plat est peint en mosaïqué de cire verte le blason (presque effacé) aux armes d'Espagne avec la Toison d'Or en sautoir, de Philippe II, fils de Charles V: au-dessus, dans un cartouche ménagé par les entrelacs de cire, cette inscription dédicatoire frappée en or: D. Philippo Magno Hisp. Principi Caes. F. - Sur le second plat, dans un petit médaillon au centre, l'aigle impériale d'Autriche surmontée d'une couronne. Filet doré sur les coupes. Tranches dorées richement ciselées.

al geruimen tijd deden de binders die bedienden Jean Grolier en Thomas Mahieu?

Er was te Antwerpen alleen, in zooverre wij weten, Christoffel Plantin die zoo werkte: hij was hier aangekomen in 1549, niet recht uit Caen maar recht uit Parijs, vast niet zonder Parijzer gereedschap in zijn bindersbuidel; hij ontving van eerstaf bestellingen van officieele zijde: van den stadssecretaris Alexander Grapheus, van Gabriël de Çayas, die secretaris van koning Filips werd; wat hij maakte zal dus, voor oogen op wat nieuws belust, gunstig hebben afgesteken bij het werk van zijn Antwerpsche collega's en wij weten van zijn kleinzoon en zijn schoonzoon wat hij maakte: banden, doozen, kistjes in leder, met verguldsel en kleurig mozaïekwerk. Zie Max Rooses, *Christophe Plantin;* Antwerpen, J. Maes, 1882, in-folio, pp. 6, 19, 20, 23[1].

Er zijn tot nu toe drie banden van dien aard aan het licht gekomen, die veilig aan Plantin zelf kunnen toegekend worden; twee bevatten Plantijnsche uitgaven uit 1555, het eerste jaar van zijn drukkersbedrijf: Bruto's *La Institutione di una fanciulla nata nobilmente,* zijn allereersten druk, en *Flores de Seneca;* de derde bevat Calvete de Estrella, *El felicissimo viaie d'el principe don Phelippe*, Antw., M. Nutius, 1552. Zij werden beschreven en gereproduceerd het laatst door Maurits Sabbe in *Het Boek*, 1922, 209-212; baron J. Rudbeck had aan de twee laatste reeds opstellen en reproducties besteed in *Zeitschrift für Bücherfreunde,* 1913-14, S. 42-45, en in *Sept Études publiées à l'occasion du quatrième centenaire de Chr. Plantin* (1921). De tweede band werd ook gereproduceerd in aldaar geciteerde veiling- en prijscatalogen uit 1882 en 1889, en, ter gelegenheid van een bandententoonstelling te Kopenhagen, door

1) Er zijn te Antwerpen vreemde boekbinders; er is er zelfs een die, naar den toenaam bij zijn half-Franschen naam te oordeelen, uit Parijs zou zijn gekomen; maar deze man, dien Christoffel Plantin in zijne rekeningen van 1558 noemt ‘jan Petit dict de Paris, relieur en Lombard de vest’ (Plantijnsch archief, XXXVIII, 39), werkt zonder goud, met een traditioneelen paneelstempel, waarin hij zijn naam liet snijden: het is een van de zeer talrijke eikelspaneelen, zooals er in de Nederlanden, te Antwerpen, Mechelen, Leuven, ook te Keulen, te Parijs, in Normandië, in Engeland, worden gebruikt tot bandversiering; onderaan de dubbele rij eikels maar nog binnen de omlijsting leest men: P: T: IAN. Het éénig mij bekende exemplaar (verzameling van den heer Edmond Denie, Antwerpen) bevat *Spelen van Sinne... Binnen der Stede van Ghendt... verthoont... 1539;* Antwerpen, int huys van Delft, (Matheus Crom), 1539 (Nijhoff-Kronenberg, 1927-1928). In de rekeningen van O.L. Vrouwekerk 1554 en 1557 heet de boekbinder Petitjan.

Emil Hannover, *Kunstfaerdige gamle Bogbind,* Kopenhagen, 1907, n^{r} 39; de derde, vast de oudste van deze drie, werd in 1889 gepubliceerd door Henry B. Wheatley in *Les Reliures remarquables du Musée britannique,* Parijs; n^{r} XLII.

Met dezelfde stempels heeft de boekbinder gewerkt op de drie banden; met dezelfde kleuren-techniek en -keuze. Met dezelfde stempels, met dezelfde kleuren ook op de banden van de Avila-exemplaren bestemd voor Karel V en voor Filips. Dat de teekeningen van de vijf banden door dezelfde hand kunnen ontworpen zijn, treft bij het eerste zicht, al is de opgave verschillend. Op de Avila-banden moesten ramen vol tekst worden aangebracht, werden cartouches geteekend; op de drie andere kon het lijnen- en lintenspel vrijer de medaillons omstrengelen. Maar de vondsten van den teekenaar zijn van denzelfden aard op de vijf banden, door Plantin gemaakt in 1550, 1552, 1555.

Het is duidelijk dat de versiering van onze beide banden geheel handwerk is, dat ze b.v.b. niet werd bekomen bij middel van een groote gegraveerde plaat, en de indrukken daarvan op het leder werden bijgewerkt met kleuren. Eenerzijds de niet erg opvallende maar toch merkbare afwijkingen bij het aanzetten en doorvoeren van gebogen lijnen en bij het plaatsen van bladstempels, het lichte knoeien in die kleine dingen ondanks de behendigheid van den werkman (en juist dàt geeft aan handwerk de sympathieke trilling van het leven); de gelijkheid van de stempelafdrukken anderzijds (de binder had stempelparen: telkens beeld en spiegelbeeld als de stempel asymetrisch was), de ruggen en de bewerkte sneden, het inlasschen van de titels, laten alleen aan handwerk gelooven.

De ‘holle’ bladstempels, niet gegroefd, niet geazureerd, ziet men terug op de vroeger beschreven Plantijnsche banden van 1552 en 1555; ook het kruisbloempje dat de regels aanvult in den titel is verwerkt in de bandversiering van *La Institutione di una fanciulla.*

Die bladstempels zijn naar Fransche mode van 1540-1550 gesneden: ze zien er uit zooals diegene welke de binders van Jean Grolier en Thomas Mahieu te Parijs gebruiken, van Thomas Wotton te Canterbury, en men neemt aan dat dezes binder ook een Parijzenaar is.

De teekening is verschillend op voor- en achtervlak, zoowel hier als over het algemeen op de bedoelde bibliofielenbanden en op de

Plantijnsche, omdat de binder een titel, een wapen, een spreuk, een naam in de compositie had op te nemen, en trouwens fantazie en evenwicht bij ongelijke teekening tot grooter pracht en kostbaarheid kunnen voeren.

Er is voorzeker in dat strikken, knoopen en vlechten en door elkander slingeren van lijnen en linten een bekoring, die ook de banden van de beide Avila-exemplaren hebben; en al zou men aan deze twee verwijten, dat voor- en achtervlak al te zeer van elkander in uitzicht verschillen, ondanks het gebruik van dezelfde bladstempels, dezelfde met goudstippels bezaaide gronden en dezelfde kleuren, ook elk op zichzelf zitten beide vlakversieringen goed in elkaar en de tweede heeft zelfs, voor Antwerpsche oogen, een bijzondere aantrekkelijkheid.

Is die ovale middenspiegel, vastgeklampt in de veren van omkrullende bandjes en opgehangen vóór een ‘schild’, waarvan de vier uítgeknipte hoeken naar u toebuigen, niet ontleend aan de ‘compartimenten’, de motieven door Pieter Coecke van Aalst, ‘schildere der K. Maiesteit’, zoo kwistig verspreid ten gerieve van al wie aan sierkunst doet? Een streepje lak op de ‘dikte’ van het schild, op gevaar af de vlakdecoratie te laten schieten voor oogenbedrog-reliëf, - maar dat brengt de teekening mee - en er zit, in dat tweede bandvlak, inderdaad méér leven dan in het voorste, dat veeleer teert op het schitteren van zijn titelregels en van zijn - weggewischt of nooit geschilderd - keizerswapen of keizersportret op gouden grond.

Alles bijeengenomen zijn de beide banden van de Avila-Malinaeus-exemplaren fraaie, geestige werkstukken, zeer up to date, heelemaal naar de laatste mode op hun gebied, - en die was nu Fransch - en toch met een onmiskenbaar Antwerpsch accent van gulheid en zwier.

* * *

Wie kan deze banden hebben besteld aan Plantin? Zij, die bij de uitgave waren betrokken: de vertaler, de uitgever en dan liefst nog beiden samen; en verder de promotors, de financiers die Steelsius bij eene uitgave in drie of vier talen steunden, zij die een propaganda voor 's keizers populariteit wilden bekostigen.

De vertaler, G. Malinaeus, is de Bruggeling Willem van Male[1)], de humanist die in Spanje had verbleven en zijne vertaling van Avila's boek opdroeg - uit eigen beweging of op 's keizers verlangen? - aan Cosmas de Medici[2)]. Het privilege voor de Latijnsche uitgave, geldig voor al de landen onder 's keizers bewind, werd verleend aan Steelsius, den 10^{n} Maart 1550; Jan Grapheus drukte het voor hem driemaal in dat jaar.

Van Male zou kamerheer in het keizerlijk huis zijn geworden op voorspraak van Lodewijk van Praet, d.i. Mher Lodewyck van Vlaenderen, hoogbaljuw van Brugge en 's keizers schatmeester, opperkamerheer, minister, diplomaat. Van Male verhaalt in zijn opdracht, dat hij zijne vertaling maakte naar een ‘archetypum’ dat in 's keizers eigen kamer werd bewaard, zoodat het Latijn retouches vertoont bij vergelijking met den Spaanschen tekst; en verder dat van Praet de vertaling had nagezien. Van Male werd trouwens de bestendige secretaris van den keizer, die zijne diensten gedurig noodig had, overal waar hij verbleef, onder andere bij het opstellen van zijne gedenkschriften; uit van Male's brieven aan van Praet kent men bijzonderheden uit de laatste jaren van 's keizers leven. Van Male ook bezorgde Ferdinand d'Acunha's berijmde Spaansche vertaling van Olivier de la Marche, *Le Chevalier délibéré;* te Antwerpen, bij Jan Steels, in 1553 en in 1555, verscheen *El Cavallero determinado,* gedrukt door Jan de Laet en voorzien met een gedicht van Malinaeus tot lof van het boek.

Er zijn dus, in die jaren, goede betrekkingen geweest tusschen van Male, vertrouweling van Karel V, en Jan Steels. Het zou natuurlijk genoeg zijn dat van Male den keizer, zijn meester en eenigszins zijn medewerker, en den prins exemplaren van zijne Avila-vertaling, het werk waaraan hij ten slotte zijne hooge positie was verschuldigd, heeft willen aanbieden in ongewone prachtbanden, naar de oude traditie gestaafd door zoovele miniaturen;

1) Zie *Biographie Nationale;* daar wordt gezegd dat van Praet zeer was ingenomen met de vertaling van zijn stadsgenoot, en dat deze op zijn voorspraak nog in 1550 tot kamerheer werd aangesteld. In 's keizers dienst moest echter van Male reeds zijn, naar wat hij vertelt in de opdracht.

2) Al was ook sedert zeventig jaar de Brugsche filiaal van het koopmans- en bankiershuis der Medici opgeheven, betrekkingen met Vlaanderen en Brabant had de vorstelijke Cosmas van 1550 nog wel: hij liet, evenals zijne voorzaten deden, nog steeds Nederlandsche artisten en kunstwerken naar Florence komen. - Zie A. Grunzweig, *Correspondance de la filiale de Bruges des Medici.* Brussel 1931.

en vanzelfsprekend dat Steels, de uitgever, deze banden is gaan bestellen bij den ‘nieuwen’ binder te Antwerpen, dat was Plantin.

Een ijverig dienaar van 's keizers populariteit, en een die steeds bereid was ermêe voordeel te doen ook, was de groote Antwerpsche uitgever en boekhandelaar Jan Steels. In 1536 had hij reeds laten verschijnen *La triumphante entree de Charles V en Rome le 5 avril 1536,* door Z. Cessino[1)], en in 1542 een verhaal over de ondernemingen van Karel V op de noordkust van Afrika[2)].

Avila's Spaansche tekst verscheen te Venetië in 1548, te Madrid in 1549; Steelsius gaf aan Jan Grapheus het *Commentario* na te drukken en het verscheen ‘con privilegio imperial’, verleend den 16^{n} Mei 1549; Hans de Laet en Grapheus herdrukten elk het boek voor Steels in 1550[3)]. Den 13^{n} Juni 1550 kreeg Steels privilege voor het uitgeven van een vertaling[4)] ‘in Neerlantsche Duytsche sprake’ door B.(roeder) Jan Steenhouwer - d.i. de bekende Latomus uit het Windesheimer klooster Maria-Troon bij Grobbendonck (1523-1579), die reeds het jaar volgend prior werd, een van de meest geleerde, ijverige en bekwame oversten, de ‘groote prior van den Troon’[5)], de schrijver van *Corsendonca.*

Broeder Jan Steenhouwer draagt zijne vertaling op aan Jonker Niclaes Cretick, uit Lier, ‘daer ghi die eere ende thooft af syt’,

1) Nyhoff-Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie 1500-1540,* n^{r} 554. Vlaamsche teksten verschenen in 1536 ook te Antwerpen, bij Jacob van Liesvelt en bij Michiel Hillen van Hoochstraten (n^{rs} 552, 553).

2) Nic. Villegagnon, *D. Caroli V Imperatoris Expeditio in Africam et Argierum.* Een exemplaar, samengebonden met twee andere Antwerpsche uitgaven, uit 1549 en 1550, zit in een band beprent met een medaillons-paneel dubbel gemerkt met het monogram I W (Maastricht, Stadsbibliotheek, n^{r} 8558) - welke paneelstempel ook tot bandversiering dient voor een druk van Jan Loe, Antwerpen, 1544 ('s-Hertogenbosch, klooster van de PP. Capucienen).

3) Zie J. Peeters-Fontainas, *Bibliographie des Impressions espagnoles des Pays-Bas,* in *De Gulden Passer,* 1933. Ook *Bibliotheca Belgica.*

4) De titel luidt: Vvarachtighe Historie, van de Oorloghe van Hoogh Duytschlant, van de laren xlvi. ende xlvij, by den alder onuerwinlijcksten ende alder moghensten Keyser van Roomen Caerle de vijfste van dien name, Coninck van Spaengien. &c. Ghemaect ende beschreuen van den doerluchtighen heere, Don Lodowijck van Auila ende Zunniga, groote Commenduer van Alcantara: ende ouergheset in Neerlantsche Duytsche sprake... Tantwerpen. Inden schilt van Bourgoingnen in de Camerstrate, by Jan Steelsius. M.D. ende .L. Met Keyserlijcke Previlegie. - Onderaan het slot: Gheprint Tantwerpen inden Salm bi Hans de Laet.

5) Zie Fl. Prims, *Onze Lieve Vrouw ten Troon te Ouwen-Grobbendonck,* Antwerpen (1932), bl. 89-92; ‘We kennen van hem enkel Latijnsche werken’. Ook in *Biographie Nationale* wordt Broeder Jan Steenhouwer's Nederlandsche vertaling van Avila's boek niet vermeld. *Bibliotheca Belgica* heeft niet bemerkt dat Steenhouwer (‘J.S. était ecclésiastique’) de Latomus uit Maria-Troon is; wel worden uit de opdracht de ook bier geciteerde bijzonderheden over de vertaling vermeld.
Een exemplaar (in een private verzameling) van Avila-Steenhouwer zit in een band beprent met een paneelstempel dien men als Antwerpsch moet beschouwen (De paneelstempel wordt beschreven in: Tentoonst. Oud-Vlaamsche Kunst, Antwerpen 1930; Catalogus, V, Boekbanden, n^{r} 42).

zoo prijst hij hem; en hier vernemen wij hoe Steels is gekomen aan Steenhouwer als vertaler. Creticq[1)] is de zwager van Jasper Schetz, die heer is van Grobbendonck (sedert één maand, d.i. sedert zijn vader, Erasmus Schetz, overleed); zij kennen beiden Maria-Troon en den geleerden regulier, die trouwens zegt: '... omdat ic de liefde, die ic, soo tot uwer eersaemheyt, als tot uwen swaghere mijnen heere Jaspar Schetz, heere van Grobbendonck ende van Bygaerden van rechts weghen ben draghende...'. Schetz en Creticq zijn financiers; zij helpen den keizer, die zich gewaardigt even hun gast te zijn (hij was ook in 1546 te Antwerpen, in het Huis van Aken, de woning van Erasmus Schetz). Steenhouwer zal aan Creticq het genoegen doen, dit bewijs van vorstelijke gunst in zijne opdracht te vermelden: 'en ghelyck ghi eertyts de K.M. in u logiis hebt ontfanghen...'. Zullen Schetz en Creticq de uitgave in vier talen van Avila's boek tot verheerlijking van het krijgskundig genie van den keizer, wiens moreel en financieel krediet zij verzorgden, niet zonder bate voor de heele familie, niet hebben gesteund? Dit hoeft ons niet een geringer opinie te geven van Jan Steels en van zijne gevatheid als uitgever: de Antwerpsche bankiers van den keizer zullen wel geweten hebben wien ze gelastten met die propaganda.

Een inlichting over het tot stand komen van de Nederlandsche vertaling, en meteen nog iets meer over de Latijnsche dan van Male zelf vertelde, doet Broeder Jan Steenhouwer, enfant terrible, in zijne opdracht ons aan de hand: 'Dese saken ende de eere van onzen lande hebben mi geport, dat ik doer behulp van vrienden, ende van boecken mi ondertussen tot Spaansch te leerene, so vele als tot dese historie wten Spaensche, daer si eerst in was bescreven, te mogen setten in Duytsche, verleegde. Hoewel dat icse naderhant wederom moest nieu maken na den latyne: om dat myn

1) Over Nikolaas Creticq en zijne vrouw Maria Schetz, zie Ant. Bergmann, *Geschiedenis van Lier,* bl. 230.

heere Malinaeus nv Camerlinck van de K.M. sine interpretatie tot vele plaetsen af ende toe doende wt syns meesters bevel hadde verandert'.

De keizer zelf heeft dus correcties, aanvulling en besnoeiing in den tekst van Avila aangeduid en naar deze instructies, naar het aldus tot stand gekomen archetypum, heeft Malinaeus het verhaal in de Latijnsche vertaling gewijzigd; zoodat Steenhouwer, die, met het oog op de taak van een vertaling uit het Spaansch in het Nederlandsch, in enkele maanden tijds had Spaansch geleerd met behulp van boeken en gesprekken, en Avila reeds had verduytscht, zijn werk moest herbeginnen, ditmaal naar van Male's Latijn.

Wat zullen wij gelooven van het verhaal van Broeder Steenhouwer over de omstandigheden waarin hij zijne vertaling schreef? Alles, en nog iets méér. De Schetzen, Creticq inbegrepen, hebben hem met dat werk gelast; met de Schetzen en met Lier is hij, die eenige maanden later prior van zijn klooster werd, in goede betrekking gebleven, altijd tot materieel voordeel van Maria-Troon[1].

Steelsius' naam staat niet op de uitgave van den Franschen tekst, die werd 'imprimé en Anvers, pour Nicolas Torcy, libraire iuré de la Court de sa dicte maiesté': Torcy, die boekwinkel hield bij het Hof, te Brussel, kreeg privilege den 5^{n} Mei 1550. Vermoedelijk kwam het boek van de pers bij Steelsius' drukker Hans de Laet, die immers de houtsneden ook voor de Spaansche, Latijnsche en Nederlandsche uitgaven gebruikte. De Fransche vertaling was van Matthieu Vaulchier dict Francheconté. 'herault d'armes de sa maiesté Impériale'. Er is een kort voorwoord, geen opdracht[2].

Onder de mannen, die prachtbanden voor de Latijnsche vertaling kunnen besteld hebben, zal Steelsius slechts tusschenpersoon zijn. Zouden er nog dergelijke boeken aan het licht komen, dan zullen het er wel zijn die van Male bestemde voor Lodewijk van Praet en voor Cosmas de Medici.

Het is ook mogelijk dat Plantin de banden maakte voor Jasper Schetz, die reeds den prins te Antwerpen kon begroeten bij dezes intrede in 1549, en die factor werd van Filips II en gedurig rijker.

* * *

1) Zie Fl. Prims, t.a.p., bl. 90.
2) Een Fransche vertaling, door Gilles Boileau de Bouillon, verscheen te Parijs bij twee verschillende uitgevers, in 1550. Zie *Bibliotheca Belgica.*

Bij de Antwerpsche boekbinders van 1550 hadden van Male, Steels en de Schetzen ruime keuze van bandversiering in blinddruk gevonden, die voortreffelijk bij een boek tot lof van den keizer paste en waardig was hem geschonken te worden. Er werden sedert een vijftiental jaren groote paneelstempels gebruikt, die voorstelden den dubbelen adelaar van het keizerrijk, niet meer volgens vijftiendeeuwsche traditie maar gemoderniseerd, al was niet het geringste bestanddeel van de gotieke voorbeelden verloren gegaan in dat renaissance overschrift; en Antwerpen gebruikte zes, in geringe details verschillende, bandpaneelen van dien aard. Maar beter nog: keizersportretten in reliëf gesneden om geprent te worden op het bandleder waren er niet te kort. Twee, die Karel V voorstellen ten voeten uit; twaalf verschillende, die hem toonen als beeldenaar van een gedenkpenning, sommige met omschrift, als een echte medaille, en daar omheen zijne zinnebeelden en spreuk, alles gevat in een rijke versiering van loofwerk. Er is er zelfs een met een portret van keizerin Isabella ten voeten uit. Alles te samen kennen we ruim vijftig banden, die getuigenis geven van de hulp, door Antwerpsche stempelsnijders en boekbinders verleend om den keizer populair te maken. De grootste en de schoonste onder deze paneelstempels treft men aan op de banden van Antwerpsche stadsrekeningen en vonnisboeken, van fraaie drukken, ook in-folios, dikwijls Antwerpsche, en van werken die in de 16e eeuw in Antwerpsch bezit zijn geweest[1].

Er zijn exemplaren van Malinaeus' vertaling in banden beprent met deze allerschoonste keizerspaneelen, dat kon men ook verwachten. De CVD-plaat met om het keizersbeeld een randschrift waarin ‘aetat. sve XLII’ - en laat het monogram beteekenen Claus van Duermale ofwel Cornelis vanden Langhencruyce, beiden Antwerpsche boekbinders[2] - ziet men op voor- en achterzijde

1) Enkele van deze banden waren in de Tentoonstelling van Oud-Vlaamsche Kunst, Antwerpen, 1930; zie *Catalogus,* deel V, *Boekbanden,* blz. 20-29, nrs 26-39bis, en nrs 81, 82, 83.

2) Zie reproducties in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen,* 1906, bl. 58, en in *Trésor de l'Art Flamand,* Brussel, 1931; II, pl. CI. W.H. James Weale, *Bookbindings and Rubbings of Bindings in the National Art Library, South-Kensington Museum;* Londen, 1898, 1894; *Introduction,* p. lxiii, stelde voor CVD te lezen Claus van Duermaele.
In de Antwerpsche stadsrekeningen 1549, in de rekeningen van O.L. Vrouwekerk, 1527-1536, ziet men Cornelis van den Langhencruyce met bindwerk gelast; en het handmerk bij de naamletters, in den paneelstempel, is inderdaad een 4 met een lang kruis.

van een band (een van de veertien, in zooverre ik weet, die met dit paneel prijken), die vier uitgaven bevat, drie tot verheerlijking van den keizer, en een tot lof van Lansloot van Ursel, die herhaaldelijk burgemeester van Antwerpen was[1)].

Eene van de drie varianten van het CVD-keizersportret, degene die noch merk noch paneellijst heeft maar overigens even schoon is, komt voor op een verzamelband waarin aan den Avila-Malinaeustekst eveneens is toegevoegd de Leuvensche uitgave 1547 van het boek van Etrobius en bovendien een cosmographisch uitgaafje 1549[2)].

Wij kunnen deze stempelbanden, met de zinrijke, sierlijk geteekende en fijngevoelig gesneden reliëfplaten, verkiezen boven de Fransche ornemanisten-banden vol goud en kleuren, die met Plantin hunne intrede te Antwerpen deden; wij begrijpen echter de nederlaag van den blinddruk, die al zijne schoonheid van den stempelsnijder kreeg, ook al had deze te Antwerpen, na twintig jaar zoeken, zich vergissen en hervatten, aan de Renaissance werkelijk triomfen bezorgd. Als prachtband kon de traditioneele blinddruk, met zijn beeldwerk, voornaam glimmen en bezonnen rijkdom, het niet meer halen bij de Fransche kaleïdoscoop van lijnenspel, verguldsel en verf. De nieuwe sierband vergde van den binder zelf meer vinding en nieuwe soorten handigheid; luxe-arbeid was hij zeker méér; en als hij voor keizer en prins was bestemd kon de prijs niet duidelijk genoeg komen uit een zeer groote beurs.

Werd het British Museum-exemplaar van *El felicissimo viaie*

1) Stadsbibl. Brugge, n^{r} 3600: 1. Avila-Malinaeus, samen met: 2. J. Etrobius, *Commentarium expeditionis Tunicae;* Leuven, Jac. Bathen voor Pet. Phalesius en Marten Raymaker (Rotarius), 1547; 3. *Pro divo Carolo ejus nominis quinto apologetici ll. II;* Antwerpen, Godevaert van der Haghen (Dumaeus), 1557; en 4. J. Servilius (Knape), *Gratulatio L. Ursulo;* Antwerpen, J. Grapheus, 1542. Deze band wordt beschreven in *Tentoonstelling van Miniaturen en Boekbanden, Brugge, 1927; Catalogus, Bijvoegsel,* bl. 63, n^{r} 107.
Wanneer Jacob Bathen, drukker, uitgever, binder te Leuven, de twee eerste werken ook samen te binden heeft, prent hij op den band zijne Spes-plaat. Zie *Tentoonstelling van Oud-Vlaamsche Kunst, Antwerpen, 1930; Catalogus, deel V, Boekbanden,* n^{r} 192.

2) Gent, Universiteits-bibliotheek, n^{r} 973.

d'el principe don Phelippe, uitgave van Marten Nuyts, te Antwerpen, 1552, een verhaal van de feestelijke ontvangst van den prins in de Nederlanden, in 1549, en een beschrijving van deze gewesten, ook op last van de firma Schetz gebonden door Plantin om aan den prins geschonken te worden? Er bestaat méér aanleiding om het te gelooven, nu wij de Avila-banden kennen.

Zijn onze twee prachtbanden ooit in het bezit van de vorstelijke bestemmelingen geweest? Zijn ze ergens opgeborgen gebleven, bij voorbeeld in het Hof te Brussel, ofwel in de nalatenschap van een Schetz[1)]? Ze zijn te gaaf en te frisch om veel te hebben gezworven; hebben ze avonturen gehad, niets laten ze los van het geheim daarover. Dit wekt echter minder onze belangstelling dan hun bouw en versiering, nieuwe verschijning in het Antwerpsche boekwezen van 1550, en hier het vroegste handwerk van Christoffel Plantin.

PROSPER VERHEYDEN

1) Een ander Nederlandsch boek, in een prachtband van bruin kalfsleder waarop eene opdracht van den schrijver aan Filips II in gouden letters werd gestempeld, wordt bewaard in Bodleian Library, te Oxford; het is Hubertus Goltzius' *C. Julius Caesar sive Historiae Imperatorum Caesarumque Romanorum ex antiquis numismatibus restitutae*, Brugge, 1563.
Een exemplaar van dezelfde uitgave, in precies denzelfden band, echter met eene opdracht van Goltzius aan Balthazar Schetz, heer van Hoboken, Jasper's broer, was in 1937 in het bezit van Lt.-Col. W.G. Moss, te Sonning-on-Thames (reproductie in veilingcatalogus Sotheby & Co, Londen, 2-9 Maart 1937, lot 741). Dit exemplaar was in later tijd geraakt in een verzameling te Konstantinopel.
De Schetzen waren voorname liefhebbers van antieke penningen en Goltzius had hunne verzamelingen bezocht ten behoeve van zijn werk.
Aan Melchior Schetz, ander broeder van Jasper, schonk Dr. Jan van Gorp - de bekende Goropius Becanus - een exemplaar van zijne *Origines Antwerpianae,* uitgegeven bij Plantin. 1569; op den kalfslederen band met vergulde stempels liet hij stellen: MELCHIORI SCHETZ || IGB || D || Het boek is n^{r} 145 A12 in de Kon. Bibl. te 's-Gravenhage. Op den band van het exemplaar dat hij schonk aan de Stad Antwerpen staat in goud: S.P.Q.A. I. GOROP. D. (Stadsbibl. Antw., K 6692).

De druk [1554] van Adrianus Barlandus' *Cronijcke van Brabant int corte* en het vraagstuk Jan Wijnrijcx - Jan II van Ghelen

In memoriam Maurits Sabbe, op wiens verzoek dit stuk geschreven werd en die er nog in handschrift kennis van genomen heeft.

In de *Bibliotheca Belgica,* 2e série, worden, onder nrs B 281 en B 282, twee drukken vermeld en beschreven van Adrianus Barlandus' *Cronijcke van Brabant int corte,* vertaling, zooals men weet, van diens *Rerum gestarum a Brabantiae ducibus historia* (Antwerpen, A. Tilianus en J. van Hoochstraeten, 1526). De eerste dezer drukken heet bezorgd te zijn in [1554] door Jan Wijnrijcx, de tweede in 1555 door Jan (II) van Ghelen, alle beide 'ghesworen printers' gevestigd te Antwerpen[1].

Van deze twee drukken is zeker de eerste, die met het adres van Jan Wijnrijcx, de zeldzaamste. De medewerker aan de *Bibliotheca Belgica* vermeldt er inderdaad maar één bekend exemplaar van, zonder echter te beweren dat het een unicum is[2]; persoonlijke

1) Jan II van Ghelen was te Antwerpen een der groote drukkers van zijn tijd; hij was er werkzaam van 1544 tot 1608. Hij behoorde tot de groote Antwerpsche drukkersfamilie van Ghelen, in de Scheldestad werkzaam van het begin der XVIe eeuw tot op het einde der XVIIe, en waarvan een tak uitweek naar Rotterdam op het einde der XVIe eeuw en een andere naar Weenen in de 2e helft der XVIIe (cfr.: A.A. Vorsterman van Oyen, *Les van Ghelen imprimeurs* in *Messager des sciences historiques,* Gand, ann. 1883, p. 16-38; Fr. Olthoff, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers van Antwerpen,* Antwerpen, 1891, p. 36-38; Ant. Mayer, *Wiens Buchdruckergeschichte 1482-1882,* Wien, 1883, Bd I en II, pass., die zelf verwijst naar Mich. Maittaire's *Annalen der Typographie,* Bd. XI. p. 256).
Over Jan Wijnrijcx, cfr. Olthoff. *op. cit.,* p. 117.

2) Het is het exemplaar dat eens behoord heeft aan G.J. de Servais en later aan Ch. van Hulthem en dat nu in de Koninkl. Bibliotheek te Brussel bewaard wordt onder plaatnr. V.H. 27275. - Het is ons echter bekend dat een of meer exemplaren ervan in de jaren '70 hier te lande in omloop waren. Wij vonden er een vermeld in den *Catalogue de la bibliothèque de M.C.P. Serrure,* Bruxelles, 1872, 1e deel, nr 1515; dit werd toen aangekocht door den Antwerpschen boekhandelaar P. Kockx voor de hoogst aanzienlijke som (in 1872!) van 250 fr. Nog een ander komt als nr 1666 voor in den *Catalogue des livres & manuscrits composant la collection de M. René della Faille,* verkocht te Antwerpen in 1878 door de zorgen van den zooeven genoemden P. Kockx; het wordt daar opgegeven als 'extrêmement rare'. Ten slotte is ons een aanteekening in een druk afkomstig uit de bibliotheek van den Antwerpschen verzamelaar A. van Havre bekend, waaruit blijkt dat deze in 1878 een exemplaar van Barlandus' *Cronijcke* in 1554 bij Wijnrijcx gedrukt, voor de som van 180 fr. aan P. Kockx zou verkocht hebben. Hebben wij hier te doen met een en hetzelfde exemplaar of met twee of drie verschillende exemplaren? Zonder er hier verder op te kunnen ingaan, voelen wij eerder voor de eerste hypothese. In elk geval ware het interessant te weten wat er sedertdien van dit een of van die twee of drie exemplaren geworden is.

opsporingen hebben er ons geen ander kunnen doen ontdekken in geen enkele openbare bibliotheek van België, maar wèl één in Nederland, dat n.l. bewaard wordt in de Koninkl. Bibliotheek te 's-Gravenhage[1]. Opzoekingen in den *Catalogue général des imprimés de la Bibliothèque Nationale* (Parijs), de *Catalogue of printed books* van het British Museum (Londen) en in den *Gesamtkatolog der Preussischen Bibliotheken* (Berlin) hadden insgelijks een negatief resultaat.

Exemplaren van den tweeden druk, welke Jan (II) van Ghelen bezorgde, komen in grooter getale voor. In de *Bibliotheca Belgica* worden er drie vermeld: een te Brussel (Koninkl. Bibl.)[2], een te Leiden (Universiteitsbibl.)[3] en een te Leuven (Universiteitsbibl.), dat, jammer genoeg, bij den brand dezer instelling in Augustus 1914, verloren is gegaan. Gelukkig kunnen wij hier aan den lezer mededeelen dat dit verdwenen exemplaar op de lijst der bekende exemplaren van dezen tweeden druk vervangen kan worden door dàt, welke te Antwerpen in de Stedelijke Hoofdbibliotheek bewaard wordt[4] en den medewerker der *Bibliotheca Belgica* blijkbaar niet bekend was, daar hij er geen melding van maakt. Bovendien bezitten nog het Museum Plantin-Moretus[5], alsook de Bibliotheek der Universiteit te Luik[6] er insgelijks elk een exemplaar van; in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage is ook

1) Plaatsnr.: 495 L 19. Misschien is dit het exemplaar of een der exemplaren, waarover sprake in de vorige nota. - Dit exemplaar is defect: het laatste blad (met r^{o} het privilegie en v^{o} het drukkersmerk) ontbreekt.
2) Aldaar bewaard onder plnr. V.H. 27276.
3) Aldaar bewaard onder plnr. 404 G 8.
4) Aldaar bewaard onder plnr. K. 11836.
5) Aldaar bewaard onder plnr. R. 224.
6) Aldaar bewaard onder plnr.: Rés. Univ. 421 A.

nog een exemplaar ervan bewaard[1)] en van den dienst van den Centralen Catalogus der Nederlandsche Bibliotheken mochten wij vernemen dat ook in de Universiteitsbibliotheek van Groningen er een aanwezig is.

Van Barlandus' *Cronijcke* bestaat echter nog een zoogenaamde derde druk, veel zeldzamer dan deze tweede van 1555 en even zeldzaam als de eerste, daar het eenig bekende exemplaar ervan ons voor enkelen tijd door diens gelukkigen bezitter[2)] ter bestudeering toevertrouwd werd. Terwille der duidelijkheid en ter aanvulling der Barlandus-bibliographie laten wij hier de volledige beschrijving ervan volgen:

¶ Die Cronijcke // van Brabāt int corte. Dat is die hifto-//rie der Hertoghen van Brabant / warachtelijc-//kē int latyn bescreuen duer dē wel gheleerden//Adrianus Barlandus/en nv eerst int duytsche // ouergheset ende volsterckt met sommighe ghe-//sciedenissen tot het Jaer .Liij. Itē noch daer // bi die oorsaecke waerom dat het huys // van Borgoingnen bi na altijt // oorloghe voert tegen // ☛ Vrancrijcke. ☚

(Wapen van Brabant, tusschen eene dubbele rij van typographische ornamenten).

1) Plaatsnr.: 586 K 19. - Defect exemplaar, waaraan het eerste blad (met r^{o} titel en v^{o} privilegie) ontbreekt. 'Het bandje is afkomstig uit het Antwerpsche professiehuis der Jezuieten en is via Tongerloo in de Koninkl. Bibliotheek gekomen', meldde ons Dr L. Brummel, dien wij hier danken voor deze inlichting. (Over de aanwezigheid van boeken uit de abdij van Tongerloo in de Koninkl. Bibliotheek van Den Haag, zie Brummel: *Een Belgische kloosterbibliotheek in de Koninkl. Bibliotheek te 's-Gravenhage* in de *Handelingen van het IVe Wetenschappel. Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen,* Gent, 1937, p. 71-89).

2) Dit boekje heeft deel uitgemaakt van de boekenverzameling van Th. de Jonghe, van wien het nog het ex-libris draagt. Het komt voor in *Catalogue des livres et manuscrits formant la Bibliothèque de feu M.J.B. Th. de Jonghe* (t. II, Bruxelles, 1861) onder n^{r} 6674; het werd toen aangekocht door den in voetnota 2 p. 120-121 reeds vermelden P. Kockx uit Antwerpen voor de som van... 0.60 fr. - N.B. Het is het eerste exemplaar van Barlandus' *Cronijcke,* dat wij Kockx weten koopen. Daardoor werd waarschijnlijk zijn aandacht gevestigd op deze zeldzame drukken en enkele jaren later zal hij bereid zijn tegen welken prijs ook exemplaren ervan aan te koopen: 250 fr. in 1872 en 180 fr. in 1878, zooals wij hooger hebben gezien. - Thans is dit unicum het eigendom van Dr Lucien Crick te Brussel, die het in een antiquariaat aldaar in Juli 1933 kocht voor de som van 150 fr.

¶ Gheprint Thantwerpē op de lom-//baerde veste/inden witten Hasewint / // By Jan van Ghelen. // Met priuilegie van vier Jaren.

8° form., ongepag., sign.: Aij-Oij [Oviij], 112 bladen. Goth. letter. Titelbl. in rood en zwart. Met 11 portretten in houtsnede.
Op titelbl. v°, de wapens van Karel V in houtsnede. De *Cronijcke* beslaat de bladen Aij r° - [Ovij] v°. Op het laatste blad r°, het privilegie gedagteekend van Brussel 9 Sept. 1553 en onderteekend *P. de Lens*; v°, alleen in het midden van het blad, het drukkersmerk van Jan van Ghelen met de twee rechtstaande hazewinden.

Wanneer men deze beschrijving plaatst naast die van de drukken van [1554] en van 1555, die in de *Bibliotheca Belgica*, loc. cit., voorkomen, en wanneer men verder teksten, bladspiegel, lettertypen en portretten der drie hier in aanmerking genomen drukken met elkander vergelijkt, dan blijkt dadelijk dat wij hier voor een druk staan, geheel en al gelijk aan dien van [1554], die heette bezorgd te zijn door Jan Wijnrijcx. Alleen het eerste blad r°, dat het wapen van Brabant draagt en het adres van Jan van Ghelen, in plaats van dat van Jan Wijnrijcx en diens drukkersmerk, en waarvan trouwens de geheele tekst herzet is geweest, alsook het laatste blad v°, waarop het drukkersmerk van van Ghelen voorkomt en niet meer dat van Wijnrijcx, zijn verschillend en... doen onwillekeurig denken aan den druk van 1555; deze werd weliswaar geheel nieuw herzet, aangevuld en bijgewerkt, ja, maar hij werd insgelijks ‘gheprint Thantwerpē op de Lombaerde veste, inden witten Hasewindt, by Jan van Ghelen’ en op het laatste blad v° ervan staat hetzelfde drukkersmerk afgedrukt met de twee rechtstaande hazewinden - hier echter niet meer alleen en te midden van het blad, zooals in het exemplaar de Jonghe-Crick, maar op de onderste helft van het blad en geflankeerd door twee typographische ornamenten.

Daarom zijn wij dan ook onmiddellijk gaan denken dat Jan II van Ghelen, die den druk van 1555 der *Cronijcke* bezorgde en daartoe in November 1554 een privilegie van vier jaren bekwam, heel goed de drukker zou kunnen zijn óók van den druk van [1554], ‘gheprint Thantwerpē in die Cammerstraete, in die Gulden Fonteyne. Bij Jan Wijnrijcx’, waarvoor diezelfde Wijnrijcx, ‘ghesworen printer’ zooals van Ghelen zelf nochtans, een privilegie, insgelijks van vier jaren, in September 1553 bekomen had, - privilegie dat trouwens zooowel in het exemplaar de Jonghe-Crick met het adres van van Ghelen, als op het exemplaar van Hulthem met het adres van

Wijnrijcx, zorgvuldig staat afgedrukt op de recto-zijde van het laatste blad.

En inderdaad, een vergelijkende studie van den tekst heeft er ons toe gebracht vast te stellen dat voor de drie drukken, die ons hier bezig houden, dezelfde lettertypen gebruikt werden; en een nauwkeurig onderzoek van het van Hulthem-exemplaar en van het de Jonghe-Crick-exemplaar van den druk van [1554] leverde ons het bewijs ervan 1° dat, behalve voor het eerste blad recto en voor het laatste blad verso, de tekst van het eerste identiek is aan den tekst van het tweede en dat deze niet herzet is geweest; 2° dat bij geen enkel dezer twee exemplaren het eerste of het laatste blad verwijderd is geworden om achteraf te worden vervangen door een nieuw bedrukte. Zoodanig dat wij meenen gerechtvaardigd te zijn te verklaren dat wij hier te doen hebben met een en denzelfden druk, waarvan een gedeelte der oplage voorzien is van een eerste blad recto en van een laatste blad verso, verschillend van deze van het ander gedeelte der oplage.

Een tweede besluit dat wij uit dit bibliographisch onderzoek denken te mogen trekken is het volgende: dat gansch de oplage zou bezorgd geweest zijn door Jan van Ghelen en door hem alleen, bij uitsluiting van den op een deel der oplage genoemden Jan Wijnrijcx. Deze verklaring kunnen wij echter niet met zulke sterke, materieele bewijzen staven als onze eerste en een woordje uitleg lijkt ons dan ook noodzakelijk.

Het is bekend dat Jan Wijnrijcx maar een kleine drukker was. 'De drukken van dezen meester zijn zeer zeldzaam', schrijft Olthoff[1)], en zulks heel terecht. Want, ondanks systematisch doorgevoerde opsporingen te Brussel, Antwerpen, Luik en Gent, hebben wij niet meer dan vier boekjes of brochures kunnen ontdekken, die zijn naam dragen. Het zijn: 1) *Heerlicke spraecken ende daden Dionisii des ouden ende ionghen beyde coninghen van Sicilien.* 8 bladen, 8° form. [1550] of [1551][2)]; 2) *Dye wterste woorden dye van Jan onlancks Hertoge van Northumberlant, ghesproken heeft op het schavot...* 7 bladen, kl. 4° form. [1553][3)], de eenige

1) Op. cit., p. 117.
2) Bewaard in de Hoofdbibliotheek der stad Antwerpen onder plnr. K 79743.
3) Bewaard in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen onder plnr. Zaal XXVII, -127 en -52.

door Olthoff vermelde druk; 3) *Een goede en godvruchtighe declaratie op: ten Vader onse...* door... Georgius Smaltinck. 88 bladen, kl. 8° form. [1553][1]; 4) de druk [1554] van Barlandus' *Cronijcke,* beschreven in de *Bibliotheca Belgica,* 2e serie, B 281, en waarvan hooger sprake. Letten wij er nu goed op dat van de drie eerste dezer vier drukken alleen de derde den naam verdient van 'boek', maar het formaat ervan is zóó klein, dat acht blaadjes ervan juist dezelfde oppervlakte beslaan als vier bladen van *Dye wterste woorden...*, dat brochuurtje dat nu toevallig met dezelfde letters gezet is als de *Declaratie op: ten Vader onse* en, bij het zicht, normaal als 8°, en niet als kl. 4°, had moeten gedrukt worden, - maar misschien bezat Wijnrijcx geen grooter pers, want de *Heerlicke spraecken ende daden Dionisii,* die als 8° gedrukt werden, zijn gezet met de letters gebruikt voor de beide drukken [1554] en 1555 van Barlandus' *Cronijcke,* bezorgd door Jan van Ghelen... Dit alles wijst er ten duidelijkste op van welk een geringen omvang de drukkerszaak van den bewoner van 'de Gulden Fonteyne', die in 1550 nog niet eens een eigen uithangbord bezat, maar heette te wonen 'naast dē Gulden Eenhooren'[2], moet geweest zijn. Deze overweging kan dan ook een eerste uitlegging geven voor het feit dat op elk der twee ons bekende exemplaren van den eersten druk [1554] van Barlandus' *Cronijcke* een verschillend bibliographisch adres voorkomt: Jan Wijnrijcx, eigenaar van een privilegie om dit werk, dat meer dan 110 blz. zou beslaan, gedurende vier jaren te drukken en te verkoopen, niet ingericht zijnde om een onderneming van zulk een omvang tot een goed einde te brengen, zou zich gewend hebben tot zijn over een veel uitgebreider materieel beschikkenden vakgenoot Jan van Ghelen, die trouwens reeds eenige jaren te voren een brochuurtje over de *Heerlicke spraecken ende daden Dionisii* - en misschien nog andere boekjes - voor hem gedrukt had. Beide drukkers zouden daarbij overeengekomen zijn dat op een gedeelte der oplaag de naam van Wijnrijcx zou vermeld staan en op het ander, dien van van Ghelen.

Een andere uitlegging nog kan echter ook worden vooruitgezet. Maar deze zou moeten berusten op het nauwkeurig onderzoek en de zorgvuldige vergelijkende studie der lettertypen door Wijnrijcx

1) Zie voetnota 3, blz. 124.
2) De *Heerlicke spraecken ende daden Dionisii...* heeten 'gheprint Tantwerpen naest dē Gulden Eenhooren by my Jan Wijrijckx. Gheswooren boeckprinter der K. Magesteyt'.

eenerzijds en door Jan van Ghelen anderszijds gebruikt; daarom zal zij ook, bij den huidigen stand van zaken, een tamelijk sterk hypothetisch karakter vertoonen. Wij hebben er reeds hooger op gewezen dat in de drie eerste der vier bekende drukken van Wijnrijcx, deze laatste - de groote titelletters daargelaten - twee verschillende typen van letters gebruikt: 1° een groot type waarmede de geheele tekst van *Een goede en godvruchtighe declaratie,* tekst en titel van *Dye wterste woorden* en haast geheel het titelblad recto en verso van de *Heerlicke spraecken ende daden Dionisii* zijn gedrukt; 2° een kleiner type dat wij gebruikt zien voor den geheelen tekst van de *Heerlicke spraecken ende daden Dionisii* en voor titelblad en privilegie in fine van *Een goede en godvruchtighe declaratie.* Dat kleiner type meenen wij herkend te hebben in de drie drukken - Wijnrijcx [1554], van Ghelen [1554] en van Ghelen 1555 - van Barlandus' *Cronijcke.* En dan stelt zich de vraag of de letters waarmede van Ghelen de drie drukken der *Cronijcke* heeft gezet - want het blijft toch vast dat deze drie drukken door hèm bezorgd werden! - soms niet eerst het eigendom zijn geweest van Jan Wijnrijcx. In 1553, (want na dit jaar is ons geen enkele druk van hem meer bekend) zou deze voor een of andere reden zijn bedrijf gestaakt hebben, dat dan in zijn geheel, met materieel, clienteel, ook privilegies, enz. door Jan II van Ghelen zou overgenomen geworden zijn. Van de *Cronijcke van Brabant int corte,* dat op het oogenblik der overname ter pers kon liggen, en waarvan een gedeelte der oplage reeds kon afgedrukt zijn, zouden dan de eerste en de laatste bladzijde herzet geworden zijn ten einde voor het tweede gedeelte der oplage de eigendomsmerken te wijzigen. Ofwel kon ook in de overnameovereenkomst een bepaling voorzien zijn, waardoor op een gedeelte der oplage van deze laatste uitgave van Wijnrijcx diens naam nog moest vermeld staan. Wat er ook van zij, de hypothese van de overname van Wijnrijcx' bedrijf door J. van Ghelen eenmaal aangenomen, dan zal zeker het vinden van een uitleg voor de verschilpunten vastgesteld tusschen het exemplaar de Jonghe-Crick en het exemplaar van Hulthem, niet het moeilijkste zijn van dit betoog.

Maar verder nog kan men gaan in de hooger ingeslagen richting en veronderstellen dat de typen waarmede Barlandus' *Cronijcke* gedrukt werden, en ook de typen van de grootere soort, die in *Een goede en godvruchtighe declaratie* en in *Dye wterste woorden* voorkomen, nooit aan Jan Wijnrijcx hebben behoord, met andere

woorden dat Jan Wijnrijcx, ‘gheswooren boeckprinter der K. Magesteyt’ nooit in het bezit is geweest van een eigen officine, nooit zèlf gedrukt heeft, maar zijn uitgaven steeds bij iemand anders heeft laten drukken, en wèl bij Jan van Ghelen. In dit geval zou voor de uitgave van Barlandus' *Cronijcke* een speciale overeenkomst, waarvan de juiste reden ons ontsnapt, gesloten geweest zijn omtrent de verdeeling over de oplage van de eigendomsaanduidingen.

Laten wij hier onze veronderstellingen staken en besluiten wij met de opmerking dat dit alles veel van zijn hypothetisch karakter zou verliezen, wanneer, benevens systematische opzoekingen in het Antwerpsch archief, die misschien wàt zouden opleveren, de verschillende lettertypen door Jan II van Ghelen gebruikt in den loop van zijn lange en vruchtbare drukkerscarrière door iemand grondig bestudeerd konden worden en met de lettertypen der hooger vermelde drukken, uitgegeven onder den naam van Wijnrijcx, sekuurder vergeleken dan wij het hier hebben kunnen doen. Misschien zullen wij zelf eens dit werk op onzen verderen levensweg ontmoeten en zal het ons gegeven worden dit tot een goed einde te brengen. Misschien zal de studie op iemands anders weg liggen, en zal ons die arbeid uit de handen worden genomen. Hoe dan ook, het onderwerp lijkt ons de moeite waard om verder bestudeerd te worden; een interessante bijdrage tot de geschiedenis van de boekdrukkunst te Antwerpen zou er door tot stand kunnen komen. Mochten deze enkele bladzijden er toe helpen deze te verwekken, wij zouden ons rijkelijk beloond voelen voor de moeite die wij hebben genomen om het vraagstuk Jan Wijnrijcx-Jan II van Ghelen in al zijn omvang en complexiteit aan den welwillenden lezer uiteen te zetten.

Dr. C. DEBAIVE.

NASCHRIFT. - Bij het proeflezen bereikt ons een bericht van den heer Prosper Verheyden, waarin deze ons wijst op een archiefstuk door hem gepubliceerd in de *Handelingen van den Mechelschen Kring voor Oudheidkunde, Letteren & Kunst,* d. 32, 1927, p. 19-20. In dit stuk komt den naam voor van ‘Jan Wijnricx oock boeckprinter out dertich jaren over de drije jaren Tantwerpen voirscreven boecken gedruckt ende vercocht hebbende...’. - Wij danken hier den h. Verheyden voor zijn mededeeling. Ze zal ons ongetwijfeld van nut zijn, indien wij er eens toe gebracht wordende figuur van Wijnrijcx van dichterbij te bestudeeren. Voorloopig meenen wij echter dat de inhoud van bedoeld stuk aan geen enkele onzer drie hooger uiteengezette hypothesen - ook niet aan de laatste - iets veranderen kan. Want wie deze heeft durven formuleeren voor een Wijnrijcx ‘gheswooren boeckprinter der K. Magesteyt’ kan ze ook handhaven vooreen ‘Wijnricx... boeckprinter... over de drije jaren Tantwerpen voirscreven boecken gedruckt ende vercocht hebbende...’. Tijd zal in deze zaak licht brengen.

C.D.

Jacob Edelheer als verzamelaar van Chineesche antiquiteiten.

In zijn artikel '*Early Chinese Studies in Holland*' (T'oung Pao, vol. XXXII, Livr. 5, E.J. Brill - Leiden) vermeldt J.J.L. DUYVENDAK (p. 300 sqq.) terloops een feit dat de Antwerpsche historici kan interesseeren. In 1654 kwam de Leidsche Orientalist Jacob Golius, opvolger van Erpenius, naar Antwerpen om er den Jezuitenzendeling Martino Martini en een jongen Chineeschen geleerde te ontmoeten. Hij werd er zeer gastvrij ontvangen en kwam o.m. in aanraking met den bekenden jurist en maecenas, pensionaris Jacob Edelheer (1597-1657). We weten (cf *Biographie nationale de Belgique,* VI, 450-451; Dr. SABBE, *De Moretussen en hun kring,* Antwerpen, 1928, passim) dat deze behoorde tot een groep humanisten die in nauwe betrekking stonden tot de Plantijnsche drukkerij, en dat hij zich bijzonder voor de astronomie interesseerde. Maar in zijn *De Regno Catayo Additamentum,* dat hij als appendix aan Martini's Atlas toevoegde, en waarin hij over zijn verblijf te Antwerpen handelt, leert Golius ons iets nieuws omtrent zijn gastheer Edelheer; deze noodigde hem nl. uit om in zijn woning zijn Chineesche verzameling te komen bewonderen, en Golius vond er rijkelijk de gelegenheid om 'animum pascere et oblectare'. Edelheer bracht zijn gast ook naar zijn landhuis nabij de stad - 'alterum velut Tusculanum', - waar de Hollandsche geleerde 'in convivali mensa, deambulatione jucunda, totaque amoena via' rustig met zijn collega praten kon over het China dat hun beiden zooveel belang inboezemde.

B.

[Nummer 4]

De berekening van de bergruimte van een boekenmagazijn door Dr Jan F. Vanderheijden.

De bergruimte of het bergvermogen van een boekenmagazijn kan op verschillende manieren uitgedrukt worden, al naar gelang in de daarbij gebruikte omschrijvingen op een of ander der verschillende daarbij betrokken elementen nadruk gelegd wordt.

Immers, naast de bepaling dat deze of gene magazijninrichting ruimte voorziet voor een zeker aantal banden, zal men ook wel eens aantreffen dat de installatie zooveel strekkende meter boeken plank, of strekkende meter boekenrek omvat, ofwel dat de voorkant-oppervlakte der boekenrekken zooveel vierkante meter bedraagt. Nog een andere methode bestaat in het aangeven van de vloeroppervlakte van de boekenbergplaats, waarbij we dan nog ten laatste deze te vermelden hebben, waarbij eenvoudigweg het aantal cubieke meter van de magazijnruimte wordt aangeduid.

Hierbij moet dan telkens natuurlijk als gekend vooropgesteld worden het gemiddeld aantal banden die men meent per strekkenden meter boekenplank of boekenrek, of per vierkanten meter voorkant van de rekken of vloeroppervlakte, of per cubieken meter te kunnen onderbrengen.

Een nadere kennismaking met en een grondig onderzoek van deze berekeningsmethodes lijkt ons niet zonder interesse en nut te zijn.

* * *

Bij de eerste methode - die dus bestaat in het uitdrukken van de bergruimte van een boekenmagazijn door het opgeven van het aantal strekkende meter boekenplank - stelt men voorop de kennis van een gemiddeld aantal banden te plaatsen op een boekenplank van 1 m. lengte.

Dra stelt men echter vast dat die opgaven betreffende dit gemiddeld aantal vrij uiteenloopend zijn.

Verder wordt het onmiddellijk klaar dat dit gemiddeld aantal op een haast willekeurige manier wordt vastgesteld. Het is immers, maar in uiterst zeldzame gevallen dat het volgens statistische gegevens wordt vastgesteld, gegevens die dan nog niet volledig zijn.

Verder wordt die bepaling van de 'banden', waarvan sprake, in het duister gelaten: niemand waagt er zich aan klaar afgelijnde gegevens te verstrekken over de hoogte of breedte van die reeks banden die als doorsneetype dienen zullen. Alleen hun gemiddelde dikte kan men afleiden van het aantal banden dat men op een meterlange boekenplank zal kunnen onderbrengen; dikte, die dan natuurlijk, al naar gelang de voorgestelde cijfers, van 0,033 m. à 0,055 gaat. Immers de bij die berekeningsmethode vooropgestelde cijfers loopen nogal uit elkander; sommige schrijvers tellen 18 banden per strekkenden meter boekenplank, terwijl er andere zijn die dit aantal tot 33 opdrijven.

Bij de berekening voor den magazijnaanleg in den bouw van de nieuwe universiteitsbibliotheek van Londen[1)] zoowel als bij deze voor den ombouw van de boekenbergplaats van de New College Library te Edinburg[2)] voorzag men 9 banden per strekkenden voet boekenplank, hetzij dus 29,5 banden per strekkenden meter. B.M. Headicar stelt 26 banden per loopenden meter voor[3)]; ook E.A. Henry (1931) neemt 26 banden aan[4)] evenals Chalmers Hadley[5)] of het Amerikaansche Comité gelast met een 'Survey of Land Grant Colleges and Universities[6)]. W.A. Briscoe komt

1) University of London. *Report of the Library Committee for 1935,* p. 8.
2) The number of Books per foot run varies, but the calculation for New College was taken at 9 volumes per foot run... (uit een Nota van den G.P. Campbell, Architekt, aan den schrijver).
3) 'In general calculate eight volumes for each foot of shelving', p. 138, B.M. Headicar: *A Manuel of library organization,* London 1935.
4) 'Most familiar is the old rule of eight volumes to each foot of shelf'. 'This is a very accurate rule for general collections', p. 102 in: '*Some Fundamentals in Planning a Library Building*' in '*College and Reference Library Yearbook, Number Three.* Chicago, ALA. 1931.
5) Cfr R.W. Henderson: *The Cubook. A suggested unit of bookstack measurement*'. Lib. Journ. 59 (1934), Nov. 15.
6) '8 books to a running foot of shelving' cfr: Charles L. Katz. *Recent trends and standards in the planning of College and University Library Buildings.* (Thesis. Temple University, 1933) p. 118.

kordaat uit voor 27 banden per strekkenden meter[1)], terwijl natellingen in de New York Public Library zouden uitgewezen hebben dat 20,5 banden, bij hen althans, als gemiddelde gelden zouden[2)] en er bij de ramingen van de bergruimte van het boekenmagazijn in de Sterling Memorial Library van Yale University te New Haven als basis een gemiddelde van 18 banden zou genomen zijn[3)]. Volgens een andere Amerikaansche statistiek zou het gemiddeld aantal banden per strekkenden meter boekenplank ongeveer 25,2 bedragen[4)].

In Zurich rekende men 30 à 33 banden per strekkenden meter boekenplank[5)] terwijl in 1933, G. Leyh voorstond 33 banden per strekkenden meter boekenplank te gebruiken als basis voor het opmaken van statistieken betreffende den omvang van de boekenverzamelingen in de bibliotheken[6)].

Hier moet echter onmiddellijk aan toegevoegd worden dat het omschrijven van de bergruimte van een magazijn in strekkende meter boekenplank practisch van weinig nut is voor den architekt gelast met den bouw en inrichting van een bibliotheek in 't algemeen of van een boekenmagazijn in 't bijzonder, en wel eenvoudig omdat dergelijke omschrijving *in se* niet alle elementen insluit die

1) 'In calculating book capacity, the average is 25 books to the 3 ft. shelf', p. 52: W.A. Briscoe: *Library Planning.* London, 1927.
2) 'According to practice in the New York Public Library, 6,25 hypothetical books occupy one linear foot of a shelf'. Robert W. Henderson: '*Tiers, Books and Stacks*' in: Library Journal, vol. 59. May 1. 1934, p. 383.
3) Cfr. Robert W. Henderson: '*The cubook: a suggested unit for bookstack measurement*' in Library Journal, vol 59, Nov. 15. 1934, p. 866.
4) *Library Bookstacks, Metal Partitions, Snead & Co*. (Reprinted from Sweet's Architectural File. 1934 edition) p. 4.
5) Hermann Escher u. H. Fietz: *Entstehungsgeschichte u. Baubeschreibung der Zentralbibliothek Zürich.* Zürich 1919. 'Für Baubeschreibungen ist aber selbst mit der genauerten Stückzahl noch nichts erreicht. Die einzig zweckmäszige Handhabe hiefür besteht in Abmessungen. Man kann dabei entweder von der Zahl der Brettmeter, das heiszt der Länge der Bücherreihen oder von der Ansichtsfläche der belegten Gestelle, das heiszt von ihrer verticalen Vorderfläche, ausgehen. Im ersten Fall rechnet man 30-33 Bände auf den laufenden Meter, im zweiten 80-100 Bände auf dem Quadratmeter' (p. 41).
6) 'Die bei der Feststellung des Bestandes ausgeliehener Werke sind nach dem Verhältnis 33 Bände = 1 laufenden Meter in der Gesamtziffer einzurechnen' p. 138 in G. Leyh: '*Internationale Bibliotheksstatistik*' in: 'Actes du Comité International des Bibliothèques. 6e Session. 1933. La Haye. 1934.

toelaten zich een klare ruimtevoorstelling te vormen. Elke aanduiding betreffende de hoogte van de typische werken ontbreekt immers, en bijgevolg ook elke aanduiding betreffende het aantal in een boekenrek - primaire aanduiding van tri-dimensionalen aard - aan te brengen boekenplanken.

Derhalve is dergelijke manier van omschrijving van de bergruimte, namelijk deze die bestaat in het aanduiden van het aantal strekkende meter boekenrek, veel prachtischer voor den bibliothecaris en bouwkundige.

* * *

Volgens Gerould (1932) zou men dan 50 banden per strekkenden voet of 164 per strekkenden meter boekenrek kunnen plaatsen[1)], terwijl C.Z. Klauder en H.C. Wise (1929) hetzelfde aantal voorstaan[2)]. Volgens de reeds hooger vermelde gegevens van Snead & C°, plaatst men gemiddeld 49,3 vol. per strekkenden voet boekenrek, hetzij 161 vol. per strekkenden meter[3)].

* * *

Ook de omschrijving van de bergruimte van een boekenmagazijn in het aantal vierkante meters voorkant van de boekenrekken hangt nauw met dit voorgaande berekingsprocédé samen. Bijgevolg is het niet verwonderlijk dat ook hier de ramingen zoo zeer uit elkaar loopen en van 60 tot 135 per vierkanten meter gaan.

G. Leyh schijnt geneigd 80 banden per vierkanten meter voor-

1) 'Another formula, frequently used, is 50 volumes for every running foot of of single-faced, or 100 volumes for every foot of double faced range', p. 67. James Thayer Gerould; *The College Library Building. Its planning and equipment.* New York, 1932.
2) Charles Z. Klauder and Herbert C. Wise: *College Architecture in America.* New York, 1929, p. 77. 'The proper method to figure the capacity of the stack itself is to seek the number of linear feet of shelving. It is safe to figure on the basis of full capacity 50 volumes per single faced stack or 100 per double faced stack for each linear foot of shelving of stack height. Actual working capacity is said to be 20% less than full capacity'.
3) *O. c.* ibid.

kant boekenrek als een normaal gemiddelde aan te nemen[1)], volgens de raming van Gerould betreffende de 165 banden per strekkenden meter boekenrek zou hij 75 banden per vierkanten meter moeten voorstaan. In Zurich daarentegen rekende men 80 à 100 banden. Ook deze methode schijnt practisch niet immer de waardeering van alle bevoegdheden weggedragen te hebben, al biedt ze feitelijk een beter houvast dan deze die er in bestaat het aantal strekkende meter boekenplank op te geven[2)].

* * *

Soms wordt de bergruimte van het magazijn uitgedrukt in het aantal vierkante meter vloeroppervlakte, waarbij weer voorop gesteld wordt een gemiddeld aantal banden dat men per m^2 vloeroppervlakte in de boekenrekken opbergen kan.

Doch zooals te voorzien, loopen de hier voorgestane ramingen nog meer uit elkaar, en dit omdat, naast de gegevens betreffende het aantal banden per strekkenden meter boekenplank of boekenrek er nog twee nieuwe groepen elementen bij gevoegd worden, waarvan de uiteenloopende raming onvermijdelijk weer een verderen weerslag moet hebben op het vaststellen van het voorgestane gemiddeld aantal banden per m^2 vloeroppervlakte. Is daar natuurlijk eerst en vooral de afstand van hart tot hart van de boekenkasten eenerzijds, en anderzijds het percentage van de er bij te betrekken vloeroppervlakte die te voorzien valt voor hoofd- en nevengangen, liftkoker of trappenaanleg, boekenlift en verzendingspost, etc.

1) 'Vielleicht ist 80 das annähernd richtige Mittel' p. 69 in: G. Leyh: *Das Haus and seine Einrichtung,* in: Hdb. d. Bibliothekswissenschaft. Bd. II. Leipzig. 1933. - Hoe brengt hij dat echter overeen met zijne bewering op de volgende bladzijde (p. 70): 'Wenn man auf einen Gestellmeter rund 200 Bände veranschlagt, so ist mit dieser Ziffer alles gesagt, was sich vernünftigerweise berechnen läszt und was für den praktischen Gebrauch auch ausreicht'? Inderdaad neemt hij 80 banden per vierkanten meter voorkant van een boekenrek aan, dan bekomt men 80×2,15 m^2 (= de oppervlakte van een 1 m. lang en 2.15 boog boekenrek) 172 banden × 2 = 344 banden per strekkenden meter boekenrek, in plaats van de hier aangegeven 200 banden.

2) Cfr. o.m. Hermann Neubert: '*Berechnung der Fassungskraft von Magazinen*' in: Zentralblatt f. Bibliothekswesen. 45. Jhg. (1928). Heft 1/2 p. 63: waar hij spreekt van 'dem blutleeren Mittelwert des Quadratmeters Ansichtfläche, der in praktischen Fällen seinen Dienst bald versagt'.

Gerould geeft den wijzen raad nooit het aantal 15 banden per vierkanten voet vloeroppervlakte te overschrijden[1] hetgeen dus zooveel als 160 banden per m^2 beteekent, bijzonder daar waar men een systematische plaatsing van de werken in de rekken in 't magazijn op 't oog heeft. Het werkelijk bergvermogen zal echter ietwat hooger moeten aangeslagen worden.

Bij den bouw van de nieuwe Agnes Scott College Library te Decatur, Ga werd dan ook 15 banden per vierkanten voet als basis genomen.

E.L. Tilton schat dit gemiddeld aantal op 20 banden per vierkanten voet, hetzij dus 210 banden per m^2[2], raming die reeds in 1912 door Soule voorgestaan werd[3].

Charles Z. Klauder en Herbert C. Wise (1929)[4] en ook A. Henry (1931)[5] herleiden dit reeds tot 18 banden per vierkanten voet, hetzij 195 banden per m^2.

De andere theoretici uit de voorgaande eeuw zoowel als die uit den aanvang van de XXe eeuw, waren nog 'breeder van opvatting'. W.F. Poole (1881) sprak zoo maar van 27 banden per vierkanten voet, hetzij 290 banden per m2, W.E. Gladstone (in 1890) zou 25 banden per quadraat voet of 270 per m^2 voorgesteld hebben, hetzelfde aantal dat W.R. Eastman in 1901 ook zou aangenomen hebben[6].

Headicar spreekt zich ook voor een gemiddeld aantal van 270 banden per m^2 vloeroppervlakte uit; hierbij valt echter aan te merken dat deze auteur een uiterst geringen afstand van hart tot

1) *O. c.* p. 66. 'Based on estimates made of the number of books actually on the shelves in a college library, it is safe to say that when they average more than 15 per square foot of floor area in each tier, capacity has been reached'.
2) Edward L. Tilton. '*Library Planning*' p. 503 in: The Architectural Forum. vol. XLVII, n^r 6. Dec. 1927.
3) Cfr. R.W. Henderson: '*The cubook, a suggested unit of book stack measurement*'. Library Journal. vol. 59 (1934), Nov. 15 p. 866.
4) *O. c.* p. 77: 'The allowance of 20 volumes per square foot is a maximum and may well apply to a college only. It is rather better to allow 18 volumes. This includes aisle space, book lifts, elevators, conveyors, and carrels within the stack chamber'.
5) *O. c.* p. 102: 'Eighteen volumes for each square foot of deck floor space is another rough factor usable in large areas'.
6) Cfr. Hierover het ironiseerend overzicht van R.W. Henderson in zoo even geciteerd artikel in: Library Journal, vol. 59 (1934), p. 866.

hart der boekenrekken huldigt, en de mogelijkheid aanneemt 8 rijen in-octavo boeken boven elkander per boekenrek te plaatsen[1].

In enkele bibliotheken schijnt men te kunnen vaststellen dat men van 180 à 200 banden per m^2 vloeroppervlakte plaatsen kan[2].

* * *

Slechts zelden wordt het bergvermogen van een magazijn in m^3 aangeduid. Weinige auteurs inderdaad geven het gemiddeld aantal banden aan, dat men, in doorsnee, in één m^3 van een boekenbergplaats onderbrengen kan.

Enkel E.A. Henry levert zoover we achterhalen konden een aanduiding in dien zin, wanneer hij raamt dat in een boekenmagazijn, 1 cubieke voet per 2,5 banden vereischt wordt, hetgeen neerkomt op ongeveer 90 banden per m^3[3].

Dit gemiddeld getal 2,5 banden per cubieken voet schijnt wel, in groote moderne magazijnen althans, aan de werkelijkheid te beantwoorden. In de tot hiertoe ongepubliceerde thesis van Carroll Preston Baber worden gegevens verstrekt over den omvang van het magazijn in vier belangrijke universiteitsbibliotheken en over het aantal daarin te bergen banden. Daaruit valt af te leiden dat 2,4 banden per cubieken voet als normaal gemiddelde kan aangenomen worden, hetzij dus ongeveer 86 banden per m^3[4].

* * *

1) B.M. Headicar: *o.c.*p. 160.
2) Cfr. o.m. in Genève in de Bibliotheek van het Volkenbondpaleis: 'The book stack has an area of 17 by 38 meters... Every floor affords space for about 100.000 volumes' p. 5 van overdruk: T.P. Sevensma: *The League of Nations Library* in: The library Association Record. Sept. & October 1937.
3) 'Another rough factor is two and one half volumes to each cubic foot of stack room', Edward A. Henry: '*Some fundamentals in Planning a Library Building*' p. 102 in: *College and Reference Library Yearbook, Number Three.* Chicago, ALA, 1931.
4) Carroll Preston Baber: *A Study of four University library buildings.* Thesis. University of Illinois 1927. p. 25. Voor de bibliotheken van de Universiteiten van Illinois. Minnesota, Michigan en van Iowa State College zijn de cijfers resp. 1.172.900 bd. in 596.000 cubieke voet: 1.500.000 bd. en 565.000 cubieke voet; 1.750.000 bd. en 630.000 cubieke voet: 250.000 bd. en 139.960 cubieke voet; hetzij dus resp. 2, 2.65, 2.77 en 1.99 banden per cubieken voet; waaruit het gemiddeld aantal: 1.168.225: 482.740 = 2,4 banden per cubieken voet kan afgeleid worden.

Op gevaar af de verwarring nog te vergrooten meenen we echter dat we ook enkele cijfers in 't midden mogen brengen.

Wij meenen te mogen aannemen dat het gemiddeld aantal banden per strekkenden meter boekenplank tusschen 25 à 30 banden te zoeken valt, zeggen we 28 banden[1)].

Gesteld dat we dus 28 banden per strekkenden meter boekenplank aannemen, en 5,2 planken in één rek rekenen, dan zouden we 28 × 5,2 = 145 banden per strekkenden meter boekenrek hebben.

Per vierkanten meter voorkant van een rek zouden we aldus 68 banden bekomen. De voorzijde van een 1 m. lang boekenrek van 2.15 m. hoogte beslaat een oppervlakte van 2.15 m^2; vermits een gevuld boekenrek van die afmetingen 145 banden omvat, zou men op 1 m^2 voorzijde 145:2.15 = 68 banden tellen.

Indien we ons hierboven voorgesteld gemiddeld aantal van 28 banden per strekkenden meter boekenplank aannemen en 5,2 boekenplanken voorzien per boekenrek (2.15 m. hoogte) die we gemakkelijkheidshalve één meter lang nemen, dan tellen we in een dubbel boekenrek op de 10,4 boekenrekken 10,4×145= 290 banden. Worden de boekenrekken zóó opgesteld dat de afstand van hart tot hart 1,35 m. bedraagt, dan beslaat een boekenrek van 1 m. lengte: 1,35 m. × 1 m. = 1,35 m^2 vloeroppervlakte, waarbij nog 25% te rekenen valt voor gangen en trappen etc.; hetzij dus tezamen 1,35 m^2 + 0,33 m^2 = 1,68 m^2. Het gemiddeld aantal banden per m^2 vloeroppervlakte bedraagt aldus 290:1,68 = 173 banden. Drijft men dit percentage van 25% (wat practisch een strikt minimum is) tot 30% op, dan slinkt het gemiddeld aantal banden per m^2

1) Nemen we de volgende verhoudingen aan voor het boekenbestand in 't algemeen: 70% voor de 8° formaten, 20% voor de quarto formaten en 10% voor de folio's; daarnaast 33 octavo banden per strekkenden meter boekenplank, 25 quarto banden per str. m. boekenplank, en 15 folio's per str. m. boekenplank; daarbij als aantal planken per boekenrek, 7 voor de octavo's, 5 voor de quarto's en 3 voor de folio's. Daaruit volgt dat b.v. op 1000 banden in een biblioitheek 700 octavo's 21,2 m. boekenplank vereischen, hetzij 21:7 = 3 meter boekenrek; 200 quarto banden vereischen dan 200:25 = 8 m. boekenplank, hetzij 8:5 = 1,6 boekenrek; 100 folio's vereischen 100:15 = 6,6 m. boekenplank hetzij 6,6: 3 = 2,2:3 = 2,2 boekenrek; met andere woorden: die 1000 banden eischen: 21,2 + 8 + 6,6 = 35,8 m. boekenplank of 3 + 1,6 + 2,2 = 6,8 m. boekenrek. Op 6,8 m. boekenrek plaatst men dus gemiddeld 35,6 boekenplank, en op 1 m. boekenrek: 35,8:6,8 = 5,2 m. boekenplank. Op 35,8 m, boekenplank plaatsen we dus 1000 banden, hetzij 27 à 28 banden per strekkenden meter boekenplank.

vloeroppervlakte tot 165[1]. 170 banden schijnt ons een aanvaardbaar gemiddelde te vormen.

In verband met de ruimte van het magazijn, nemen we de door ons hierboven voorgestelde cijfers aan (i.e. 170 banden per m^2 vloeroppervlakte) dan vinden we 79 banden per m^3[2].

* * *

Herhalen we dus: 28 banden per strekkenden meter boekenplank, 145 per strekkenden meter boekenrek, 68 banden per m^2 voorkant boekenrek, 170 banden per m^2 vloeroppervlakte of 79 per m^3 boekenmagazijn.

* * *

Op te merken valt echter dat al deze resultaten steekhoudend zouden zijn indien het dubbel vertrekpunt van deze berekeningen - die feitelijk berusten op de onderstelling van een gemiddeld aantal banden per str. m. boekenplank - aan een algemeen bestaanden toestand werkelijk beantwoordde, dat is, wanneer er eerstens zekerheid bestond dat practisch het gemiddeld aantal banden van de verschillende formaten per strekkenden meter boekenplank als een wezenlijke maatstaf kon aanzien worden, en tweedens wanneer het zou bewezen zijn dat de verder voorgestelde percentages van de formaten (70% in-8°'s, 20% in-4°'s en 10% in-folio's) ook, over 't algemeen den werkelijken toestand weergaven.

Maar in feite moeten we bekennen dat in de huidige omstandigheden, bij ontstentenis van een tamelijk uitgebreid stel betrouwbare statistieken over de indeeling van de boekenverzamelingen van bibliotheken van de onderscheiden typen, en bij gebrek aan een reeks even betrouwbare gegevens over nametingen en natellingen in de boekenmagazijnen, dat het practisch onmogelijk is het arbitrair voorslaan van sommige cijfers te vermijden en dat het bijgevolg onhoudbaar is te beweren dat men thans algemeene en overal geldende cijfers leveren kan die toelaten de bergruimte van een magazijn, noodig voor een boekenfonds waarvan men eenvoudig het benaderend getal banden zou kennen of omgekeerd, nauwkeurig uit te drukken.

1) 1,35 m^2 + 0,40 m^2 = 1,75 m^2; 290:1,75 m^2 = 165.

2) 170:2,15 m^2 = 79.

Het voorgaande overzicht heeft maar al te duidelijk geleerd hoe verschillend de onderscheiden vertrekpunten van de meeste theoretici waren, en bijgevolg, hoe uiteenloopend de resultaten uitvielen, en hoe deze steeds verder uit elkander liepen naar gelang steeds meer nieuwe elementen in de berekening betrokken werden.

Beduidt dit nu dat er voor immer moet gewanhoopt worden aan de mogelijkheid algemeen en universeel geldende cijfers te vinden. Geenszins! Maar voorloopig althans is elke poging in dien zin, die niet gebaseerd is op een uitgebreid stel betrouwbare statistische gegevens, voorbarig te heeten.

Een bewijs hiervan levert de nochtans vernuftige methode die Robert W. Henderson voor ettelijke jaren voorstelde[1)].

Hij wees op de verschillende voorgestelde wijzen van berekening van de bergruimte van het boekenmagazijn en op de uiteenloopende cijfers die in omloop zijn, en meende een formule te kunnen voorstellen die algemeen en overal gangbaar zou kunnen gemaakt worden.

Hij onderlijnde het verwarring stichtend gebruik van het woord 'band' als eenheid van berekening, daar niemand een klaar idee kan geven van die hypothetische eenheid. Derhalve stelde hij voor een nieuwen term in te voeren voor de eenheid die dienen zou om den omvang van een boekenverzameling aan te duiden, en smeedde het woord 'cubook' - *de gemiddelde ruimte die een band beslaat.* Deze ruimte wordt uitgedrukt in verhouding met het boekenrek, waarin de banden opgesteld worden; één 'cubook' is het honderdste deel van een boekenrek van 2,27 m. hoogte en 3 voet lengte, of het 110e deel van een boekenrek van 1 m. lengte. Hij stelt dan voor in de toekomst den omvang van een boekenverzameling uit te drukken niet in 'banden' maar in 'cubooks', wat zou toelaten onmiddellijk dit aantal om te zetten in het aantal strekkende meter boekenrek noodig om ze op te bergen. Men deelt eenvoudig het gekende aantal banden door 100 en men weet on-

1) Robert W. Henderson: '*Tiers, Books & Stacks*' in: Library Journal. vol. 59. May 1. 1934 p. 382-383.
Id.: '*The cubook- a suggested unit of bookstack measurement*' in Library Journal. vol. 59. Nov. 15. 1934 p. 865-868.
Id.: '*Bookstack planning with the cubook*' in: Library Journal. vol. 61. Jan. 15. 1936. p. 52-54.
Id.: '*Correction*' in: Library Journal. vol. 61. Febr. 1. 1936.

middellijk over hoeveel boekenrekken van 3 voet lengte men beschikken moet om de verzamelingen in kwestie onder te brengen.

Hij komt tot die preciese bepaling van het ‘cubook’ door een reeks eenvoudige berekeningen gebaseerd eenerzijds op de uitslagen van een natelling van de verzamelingen van de New York Public Library op het stuk van het aantal octavo, quarto en folio banden die men aldaar per strekkenden meter boekenplank plaatsen kan, terwijl hij anderzijds, wat het percentage van deze verschillende formaten aangaat de eenigszins gewijzigde gegevens van Gerould gebruikt.

Volgens R.W. Henderson plaatst men 23 in-octavo banden, resp. 16 in-quarto banden per strekkenden meter boekenplank, terwijl de in-folio's immer horizontaal geplaatst worden, twee boven elkaar, op 13 planken van een boekenrek van dubbele octavoquarto diepte. De door hem aangenomen percentages voor de formaten zijn verder 85% voor de in-8°'s, 13% voor de in-4°'s en 2% in-2°'s.

Daarvan vertrekkend is het hem gemakkelijk uit te rekenen hoeveel in-8° banden er in een dubbel boekenrek ondergebracht worden, i.e. 7 planken × 2 = H planken × 23 in-8° banden = 322 in-octavo's.

Anderzijds is het hem mogelijk het aantal banden, dat in een bibliotheek voorhanden is, om te zetten in octavo banden, en bevindt dat 1.000.000 banden dezelfde bergruimte vereischen als 1.478.733 in-octavo banden. Vermits hij het bergvermogen in-8° banden van 1 meter boekenrek kent, i.e. 322 in-octavo banden, dringt zich de conclusie op dat 109 banden of ‘cubooks’ één 1 m. lang boekenrek van gewone diepte en hoogte vullen[1)].

Kent men dus het aantal op te bergen banden, dan deelt men dit maar door 109, gemakkelijkheidshalve door 110, om onmiddeilijk

1) Inderdaad: 1.000.000 banden omvatten:

850.000 in-octavo banden	=	850.000 in-octavo's	
130.000 in-quarto banden	=	254.000 in-octavo's	
20.000 in-folio banden	=	226.000 in-octavo's	1.330.860

waarbij nog een 10% te voegen valt, hetzij tezamen 1.478.733 in-octavo banden. Vermits 322 in-octavo banden 1 m. lang dubbel boekenrek vullen, vereischen 1.478.733:322 = 4592 strekkende meters dubbel boekenrek. Zoo 4592 m. dubbel boekenrek bergplaats vergunnen aan 1.000.000 banden, levert één meter enkel boekenrek plaats voor 1.000.000:4592 = 218:2 = 109 banden of ‘cubooks’ op!

het aantal meter boekenrek te hebben waarover men beschikken moet om er die verzameling in onder te brengen[1)].

Het komt ons nochtans voor dat de door Robert W. Henderson gegeven omvangbepaling van het ‘cubook’ niet voor alle bibliotheken gelden kan. Hoe verdienstelijk zijn poging ook, levert ze geen algemeen geldende resultaten op, m.a.w. elke bibliotheek is nog verplicht de voor haar geldende omvangbepaling van het ‘cubook’ uit te rekenen. Immers de gegevens waarop Robert W. Henderson zijn uiteindelijke resultaten baseert kan men moeilijk als representatief van een heel stel belangrijke bibliotheken doen doorgaan.

Is daar vooreerst het gemiddeld aantal in-octavo's, en in-quarto's per strekkenden meter boekenplank. R.W. Henderson neemt hiervoor: 23, resp. 16 banden. Natellingen in 4 groote bibliotheken in ons land, laten ons toe daartegenover 33, resp. 25 banden te plaatsen. Gebruikt men die als basis voor dezelfde bewerkingen als deze die R.W. Henderson voorschrijft dan vindt men 145 ‘cubooks’ per strekkenden meter boekenrek. Gesteld dat men in dit geval de in-folio's verticaal plaatst, (45 in-2° banden, daar waar Henderson er maar 26 opbergt), dan beloopt het aantal ‘cubooks’ per strekkenden meter boekenrek: 162.

Ook de percentages van de verschillende formaten schijnen moeilijk aanvaardbaar. Op dit stuk moet men ook betreuren dat ons uitgebreide statistische gegevens ontbreken. Maar er zijn toch links en rechts, aanduidingen op te vangen, die nuttige wenken leveren.

Bibliothecarissen uit wetenschappelijke bibliotheken meenen te kunnen verklaren dat een 3% à 5% in-folio formaten van het totaal der *nieuwe* aanwinsten niet overdreven is: in oude verzamelingen is dit percentage nog grooter.

In bibliotheken, die de nationale typographische productie verzamelen moeten, is dat percent nog hooger aan te slaan.

Verder zijn er onrechtstreeks ook wel aanduidingen te putten uit sommige openbaar gemaakte resultaten van hier of daar gedane nametingen.

Zoo telde men o.m. in 1908 in de Koninklijke Bibliotheek van

1) Men kan natuurlijk ook door 100 deelen, om dan het aantal boekenrekken te hebben van 3 voet lengte.

Pruisen in Berlijn op 40.000 strekkende meter boekenplank: 26.000 m. voor de in-8°'s, 9.000 m. voor de in-4°'s en 5.000 m. voor de in-2°'s, hetzij de volgende percentages van de boekenplanklengte voor elk dezer formaten: 65%, resp. 22.5% en 12.5%[1].

In 1909 citeeren G. Leyh en W. Deutschmann voor dezelfde bibliotheek 30.054 m. boekenplank, waarvan 19.855 m. voor de in-8°'s, 6.789 m. voor de in-4°'s en 3430 m. voor de in-2°'s, hetzij de percentages 66%, resp. 22,6% en 11.4%[2].

In Greifswald had men, volgens dezelfde auteurs, op 5.222 m. boekenplank, 3.578 m. voor de in-8°'s, 1.130 m. voor de in-4°'s en 514 m. voor de in-2°'s, hetzij resp. 68.7%, 21.6% en 9.8%.

Zou het voortvarend zijn uit die gevallen te besluiten dat de *boekenplanklengte* te bezetten door de verschillende formaten percentsgewijs aldus in te deelen valt: 66% voor de in-octavo's, 22% voor de in-quarto's en 12% voor de in-folio's?

Het percentage van de *banden* in de verschillende formaten zou, indien we als gemiddeld aantal per strekkenden meter onze gemiddelden namen, i.e. 33 in-8°'s en 25 in-4°'s: ongeveer 75% voor de octavo's, 19% voor de quarto's en 6% voor de folio's bedragen[3]. Zelfs indien we de gemiddelden van R.W. Henderson zelf betreffende het aantal banden per strekkenden meter boekenplank aannemen, i.e. 23 resp. 16, komen we nog tot ongeveer dezelfde uitslagen nl. 77% voor de in-8°'s, 17% voor de quarto's en 6% voor de folio's[4].

Het weze ons verder toegelaten te wijzen op de resultaten van de jongste nametingen gedaan in de Kon. Bibliotheek van België, waaruit blijken zou dat op de 976.500 voorhandene banden, er

1) P. Schwenke: '*Der Neubau der Kgl. Bibliothek zu Berlin*' in: Zentralblatt f. Bibliothekswesen. 25, Jhg. (1908) Heft 1/2 (Feb.-Jan.), p. 18.

2) G. Leyh u. W. Deutschmann: '*Fachhöhe und Geschoszhöhe*' in: Zentralblatt f. Bibliothekswesen. 32. Jhg. (1915), p. 40.

3) Op 66 m. boekenplank voor de in-8°, plaatst men 66 × 33 = 2178 in-8° banden; op de 22 m. voor de in-4°, 22 × 25 banden = 550 in-4° banden en op de 12 m. voor de in-2°, 12 × 15 banden = 180 in-2° banden, hetzij 75% in-8°'s, 19% in-4°'s en 6% in-2°'s.

4) Op 66 m. boekenplank voor in-8°'s plaatst men alsdan 66 × 23 = 1518 in-octavo banden; op 22 m. voor de in-4°'s, 22 × 16 banden = 352 in-4°'s, 12 m. voor de in-f^{o}'s ongeveer 90 in-2° banden, wat er ons toe leidt de volgende percentages: 77%, 17% en 6% aan te nemen.

737.700 tot het 8° formaat, 144.580 tot het 4° formaat, en 94.230 tot het folio en groot-folio zouden behooren, verdeeling die klaarder in de volgende verhoudingen wordt uitgedrukt: 75.5%, 14.7% en 9.8%[1)].

Diensvolgens komt het ons niet overdreven voor te besluiten dat de percentages door Robert W. Henderson vooropgezet moeten herzien worden, wil men ze breeder toepasselijk maken, en dat een percentsgewijze indeeling van het aantal banden in de verschillende formaten beter door het schema 70%, 20% en 10% aangeduid wordt.

Past men nu echter deze cijfers, betreffende de percentages der drie formaten, toe op de berekening van den omvang van het 'cubook', mits overname van de gemiddelden van R.W. Henderson betreffende het aantal in-8°, resp. in-4° banden per strekkenden meter boekenplank, dan komt men tot de vaststelling dat in dit geval het 'cubook' reeds tot het 66^{e} deel van een boekenrek van 1 m. lang uitgegroeid is[2)].

1) De magazijninrichting van de Universiteitsbibliotheek te Leuven schijnt in het opzicht van het voorzien van bergruimte voor de groote formaten deerlijk te kort te schieten, daar een forraaatindeeling van het boekenstand als volgt voorzien is: 76,7% octavo banden, 20,7% quartobanden en slechts 2,6% folio's.
Inderdaad, percentsgewijze is de verdeeling van de dubbele boekenrekken als volgt: 60% voor de 8°'s, 30% voor de 4°'s en 10% voor de 2°'s. Wat dus beteekent dat op 100 str. m. dubbele boekenrek er 60 m. voorzien zijn voor de 8°'s, met dus 7 × 2 × 60 = 840 str. m. boekenplank, met bergruimte voor 840 × 33 = 27.720 octavo banden; 30 m. voor de 4°'s, met dus 5 × 2 × 30 = 300 str. m. boekenplank met een bergruimte voor 300 × 25 × 7.500 quarto banden en 10 m. voor de 2°'s, met dus 3 × 2 × 10 = 60 str. m. boekenplank, met een bergruimte van 60 × 15 = 900 foliobanden; wat dus beteekent dat voorzien wordt dat op 36.120 banden er telkens 27.720 in 8°, 7.500 in 4° en 900 in 2° banden zullen gevonden worden, wat percentsgewijs uitgedrukt wordt als 76.7%, 20.7% en 2.6% kan weergegeven worden.

2)

700.000 in-8° banden	=	700.000 in-8°
200.000 in-4° banden	=	392.000 in-8°
100.000 in-2° banden	=	1130.300 in-8°
		———
		+ 10%
		———

2.444.530 in octavo banden, waarvoor dus: 2.444.530:322 = 7590 m. dubbel boekenrek vereischt wordt. Wat dus beduidt dat 1 m. lang boekenrek 1.000.000: 7590 = 132:2 = 66 banden bergen kan.

Neemt men anderzijds onze percentages (70%, 20%, 10%) aan alsmede de door ons voorgestelde gemiddelden voor het aantal in-8°'s en in-4°'s per strekkenden meter boekenplank, dan komt men tot een uitstag die dezen van R.W. Henderson benadert: namelijk dat elk enkel boekenrek van 1 m. lengte 100 banden bergen kan[1].

Een gelijkaardige benaderende uitkomst is ook treffend bij het toepassen van R.W. Henderson's methode op het concreet geval van de Kon. Bibliotheek van België. De jongste natellingen wezen immers uit dat de voorhandene 976.500 banden 31.558 strekkende meters boekenplank beslaan. De omvang van de onderscheiden formaten is: 737.700 banden voor de octavo's, 144.580 banden voor de quarto's en 94.230 banden voor de folio's en groot-folio's. Dit levert, zooals hierboven gezegd, de volgende percentages: 75%, resp. 14.7% en 9.8%

De octavo's beslaan 21.606 str. m. boekenplank, de quarto's 5.684 str. m. en de folio's en groote folio's 4.268 str. m., waaruit men afleiden mag dat, als gemiddelde per str. m. voor de onderscheiden formaten kan aanzien worden: 34, resp. 25 en 21[2], wat vrij wel overeen komt met de resultaten van streekproeven gedaan in drie andere Belgische universiteits- en studiebibliotheken[3].

Passen we nu de berekeningsmethode van R.W. Henderson toe, dan zullen we bevinden, dat vermits een dubbel boekenrek 476 in-8° banden bergen kan (7 × 2 × 34), of 250 in-quarto banden (5 × 2 × 25) of 45 in-folio banden (3 × 15), 1.000.000 banden tot

1) 700.000 in-8° = 700.000 in-8°
200.000 in-4° = 370.000 in-8°
100.000 in-2° = 1.026.600 in-8°

———

+ 10%

———

2.306.260 in-8° banden. Voor die 2.306.260 in-8° banden heeft men 2.306.260: 462 = 5000 dubbele boekenrekken noodig. Daar men dus in 5000 m. dezer rekken 1.000.000 banden opbergt, plaatst men in 1 m. dubbel boekenrek 200 banden, hetzij 100 banden in een één meter lang enkel boekenrek.

2) We meenen nochtans dat, wat de folio's en groot-folio's betreft, een grooter aantal van de werken beter plat gelegd zouden worden, wat noodzakelijk de gemiddelde zou omlaag drukken. We stellen dan ook voor in de volgende verdere berekening 15 bd. per str. m. te nemen.

3) cfr. supra, p. 140.

2.278.540 octavo banden kunnen herleid woeden[1)], die dan 2.278.540:476 = 4786 str. m. dubbel boekenrek vereischen, hetgeen beteekent dat dus in een gewoon enkel boekenrek 1.000.000: 4786 = 209:2 = 104,5 banden kunnen opgeborgen worden. Met andere woorden, het 'cubook' van de Kon. Bibliotheek zou dus het 104e deel zijn van een boekenkast van 1 m. lang en 2.15 m. hoog.

* * *

Uit dit alles meenen we te mogen besluiten dat het in de huidige omstandigheden onmogelijk is uit te pakken met cijfers die overal als een algemeen geldende berekeningsbasis zouden kunnen dienen, en verder blijkt dat een strenge, algemeen geldende en universeel aan te nemen bepaling van het 'cubook' als het 100e deel van de bergruimte van een 3 voet lang boekenrek van normale hoogte, nog niet stevig genoeg gevestigd is.

Nuttig is het echter wel bij gebeurlijken ombouw of verhuis het 'cubook' voor de eigen bibliotheek te berekenen.

Ondertusschen meenen we echter te mogen aannemen dat practisch in belangrijke bibliotheken het zoo mag voorgesteld worden dat een 1 m. lang boekenrek plaats biedt voor 130 à 140 banden.

Verder valt er te onthouden dat bij het opstellen van programma's voor ombouwen of voor het aanleggen van nieuwe magazijninrichtingen het raadzaam is elke aanduiding nopens de bergruimte in str. m. *boekenplank* terzijde te laten, en ze te vervangen door de opgave van het gewenschte aantal str. m. *boekenrek,* of van gegevens nopens de vereischte vloeroppervlakte of ruimte.

1)	1.000.000 banden	=	755.000 in octavo banden	=	755.000 in-8o bd.
			147.000 in quarto banden	=	279.800 in-8o bd.
			98.000 in folio banden	=	1.036.600 in-8o bd.
					2.071.400
				+ 10%	207.140
					2.278.540

Uit de brieven toegezonden aan de pauselijke geheimbrieven-secretarissen Favoriti en Casoni.

Op het 'Germanicum' te Rome (Collegio Germanico-Ungarico, Via S. Nicola da Tolentino, 8), dat verder slechts archiefstukken het eigen instituut betreffende bezit, zijn toevallig in vroeger tijden drie omvangrijke in-foliobanden terechtgekomen, waarin een klein gedeelte is vervat van de binnenkomende correspondentie van den secretaris der Geheimbrieven, Mgr Agostino Favoriti[1] en van zijn neef en opvolger Mgr Lorenzo Casoni[2].

Als brokken uit de correspondentie van deze twee hoogere pauselijke ambtenaren, die tot de partij der 'Zelanti[3] behoorden en onder Innocentius XI praktisch de plaats innamen van den in ongenade gevallen staatssecretaris Cibo, zijn deze registers van het hoogste belang[4]. Terwijl Cibo voortging nomineel de gewone ambtelijke correspondentie met de Nuntii en Internuntii te voeren, hadden onderduims Favoriti en na hem Casoni een soortgelijke private correspondentie met de pauselijke afgevaardigden, waarin de te volgen richtlijnen, bijzonder in Fransche aangelegenheden, werden aangegeven. Terwijl de instructies van deze beide geheimbrieven-secretarissen schier volledig verloren gingen, zijn er op het

1) Cf. een korte levensschets van de hand van Card. Steinhuber als inleiding tot den hier verder te beschrijven Band I.
2) 'Lorenzo Casoni avait été pendant six ans, de 1683 à 1689, le ministre le plus confident du pape Innocent XI; il avait hérité des charges et des papiers de son parent Agostino Favoriti, mort à la fin de l'année 1682. Or celui-ci, très en faveur aussi auprès du pontife, avait été non seulement secrétaire du chiffre et des lettres latines, mais encore secrétaire et, on peut le dire, l'âme de la Congrégation particulière de la Régale', M. DUBRUEL, *La congrégation particulière de la régale sous Innocent XI et les papiers d'Agostino Favoriti et de Lorenzo Casoni aux archives vaticanes,* in *Revue des questions historiques,* 44 (1910) 131.
3) Meer ultramontaansch gezinde partij, die er aan hield de pauselijke en kerkelijke voorrechten onvoorwaardelijk op te eischen. Cf. PASTOR, *Geschichte der Päpste,* XIV-2, Freiburg i. Br. 1930, 1048.
4) Alderano Cibo, een oude vriend van Innocentius XI, verloor dezes vertrouwen door zijn toenadering tot Frankrijk, Cf. ibid. XIV-2, 681.

Vatikaansch archief een reeks banden aanwezig met de binnengekomen correspondentie. Deze heeft echter reeds een strenge schifting ondergaan, zoodat men er alleen nog maar stukken de Fransche aangelegenheden betreffende, ontmoet. De drie banden op het Germaansch college zijn integendeel gaaf bewaard en men kan zich daar een gedacht vormen van de zeer uitgebreide correspondentie dezer secretarissen met de pauselijke afgevaardigden en allerlei particuliere personen.

Ofschoon P. Dubruel deze registers meermalen beschreef en hun belangrijkheid aantoonde[1)], schijnen zij totnogtoe weinig benut te zijn. P. Klein, de zeer hoffelijke rector van het college, herinnerde zich niet eens hun bestaan, toen wij ons onlangs aanmeldden om ze te consulteeren.

De veronderstelling, dat deze registers niet licht wederom door Vlaamsche handen zullen gaan, heeft ons aangezet er een ruimer gebruik van te maken dan voor onze persoonlijke doeleinden noodzakelijk was. Ten gerieve der Bibliophielen geven we hier enkele aanteekeningen over: 1. P. Lupus; 2. P. Gabriëlis; 3. Schelstrate; 4. de Bollandisten; 5. de librarische bedrijvigheid der internuntii[2)].

1) 'Dans les volumes conservés au Collège germanique on n'a point fait le triage qui a isolé, aux Archives vaticanes, les lettres relatives à la France et à la Régale; et à côté des lettres de Grimaldi, de Le Camus, de Pontchâteau, de Dorat, on y trouve de longes lettres de Buonvisi, nonce à Vienne, des nonces de Madrid, de Turin, de Londres, des internonces de Lucerne et de Bruxelles, de cardinaux, de prélats (waaronder de Apostolische vicarius Petrus Codde), de théologiens, comme Christian Lupus, Sfondrati, etc.; la pensée personnelle du pape était donc transmise par ces deux secrétaires prodigieusement actifs et remarquablement intelligents à tous les instruments de la politique pontificale'. DUBRUEL, *La Congrégation,* 136.
Band I draagt voor titel: *Lettere dirette a Mgr Agostino Favoriti segretario d'Innocenzo XI, 1680.* Band II droeg vroeger het juist opschrift: *1687-2* (hij bevat immers de correspondentie over de tweede helft van 1687); heden leest men: *1688 tomo secondo.* Band III: *1688 tomo primo.*
De brieven zijn er chronologisch gerangschikt. Ofschoon er enkele brieven uit andere jaren tusschen loopen, bevat Band I de correspondentie uit 1680; II, uit de tweede helft van 1687; III, uit de eerste helft van 1688. Wijl er noch pagina- noch foliumaanduiding aanwezig is, moet de chronologische verwijzing volstaan.
2) Andere belangrijke onderwerpen, b.v. het jansenisme, die meermaals in deze registers aangeroerd worden, kunnen hier natuurlijk niet ter sprake gebracht worden.

1. P. Lupus.

De correspondentie over 1680 bevat verschillende oorspronkelijke brieven van P. Lupus[1]. Deze stierf als een heilige na een lange ziekte den 10^{n} Juli 1681. Zijn brieven uit 1680 krijgen een bijzonder belang, door het feit dat zij een inzicht geven in de gemoedsgesteltenissen, waarop het veelbewogen leven van dezen veel omstreden Augustijner Pater sloot.

Geboren te Ieperen in 1612, scheen Lupus den last van den ouderdom, den enormen geleverden litterairen arbeid en de geleden beschuldigingen van Jansenisme, zoo weinig te gevoelen dat hij, de zeventig nabij, in 1677 in gezelschap van Fr. van Vianen, Martinus Steyaert en zijn ordebroeder P. Ledrou, de Rome-reis ondernam, om als gedeputeerde van de Universiteit van Leuven de Leuvensche leer voor het hof van Rome te gaan verrechtvaardigen tegen de vele aanvallen waaraan zij blootstond.

De deputatie, die voortduurde tot midden 1679 had een voor Leuven bevredigenden uitslag. P. Lupus inzonderheid maakte te Rome goeden indruk. Lang moest hij bidden en smeeken om van Innocentius XI, die hem te Rome wilde houden, de toelating te bekomen naar Leuven terug te keeren[2]. Om het vertrouwen dat Rome in hem stelde werd hij weldra door de bemoeiing van den internuntius voorzien van een plaats aan de stricte faculteit van theologie, wat aanleiding gaf tot groote moeilijkheden, wijl de hem toegekende plaats, volgens stichtingsakte, toekwam aan een seculier en Huygens reeds sinds lang de aangeduide candidaat was[3].

Tijdens het verblijf van Lupus te Rome (1677-1679) was de sinds lang bestaande wrijving tusschen het Fransche en het pauselijk hof tot een gevaarlijke spanning gekomen. Twee jansenistische bisschoppen, van Pamiers en Alet, hadden zich tegen de regaliën-

1) Cf. H. HURTER, *Nomenclator literarius recentioris theologiae catholicae, IV,* Innsbruck 1910, 521 volg.
2) Cf. een bundel correspondentie van Steyaert, Lupus en Vianen op het archief van het Groot Seminarie te Gent; F. CLAEYS BOUUAERT, *Inventaire de documents relatifs à l'ancienne université de Louvain conservés au grand séminaire de Gand,* in: *L'université de Louvain à travers cinq siècles,* 293, n° 199.
3) Cf. H. DE JONGH, *Deux lettres se rapportant à la substitution de la Somme de Saint Thomas aux sentences de Pierre Lombard,* in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 35 (1909) 575.

aanspraken[1] van Lodewijk XIV verzet en tenslotte een beroep gedaan op Innocentius XI. Deze nam het beroep in ontvangst ofschoon het van Jansenistische zijde kwam. Aanvang Januari 1679 had de Paus den Franschen koning reeds een tweede tamelijk scherpe Breve toegezonden. Het gallikaansch Frankrijk zette zich in verweer. De werken van Pierre della Marca, aartsbisschop van Toulouse[2] (gestorven als aartsbisschop van Parijs in 1662) die als fundamenteel voor de gallikaansche leer doorgingen, kregen aldus nieuwe waarde.

Waarschijnlijk wel op verzoek van de Roomsche curie schreef Lupus, beslagen in conciliekwesties, tijdens zijn verblijf te Rome een weerlegging der theses van della Marca, welke hij op het feest van S.S. Petrus en Paulus, enkele dagen voor zijn afreis, opdroeg aan Paus Innocentus XI. De titel van het werk, waarvan de uitgave ons hier verder zal bezighouden, luidt: *Divinum ac immobile S. Petri Apostolorum Principis Circa omnium sub coelo Fidelium ad Romanam ejus Cathedram Appellationes Adversus profanas hodie vocum novitates assertum privilegium per F. Christ. Lupum Iprensem In Alma Lov. Universitate S. Th. Doctorem ac Professorem Primarium et Regium Er. S.A. nuper Priorem Provincialem. Moguntiae Typis Ludovici Bourgeat 1681;* (XVI) + 924 + (XLVI). Wijl het recht van beroep op den Paus verdedigd werd in breeden zin, kregen ook Jansenisten, als Quesnel, in dit werk een en ander te slikken[3].

De diplomatische spanning vergde dat zulk een werk in geenendeele aan de eischen der voorzichtigheid tekort kwam. Terwijl Lupus naar België afreisde bleef zijn manuscript te Rome om er een nauwkeurig onderzoek te ondergaan[4].

Dit onderzoek was niet van dien aard om den schrijver achterdocht in te boezemen. Het succes echter van de deputatie had nieuwen ijver gegeven aan de oude tegenstanders van Lupus. Een boek uit vroeger jaren: *Dissertatio dogmatica de germano ac avito sanctorum Patrum universae semper ecclesiae ac sacrosanctae prae-*

1) Cf. *De Gulden Passer,* 15 (1937) 76.
2) Cf. HURTER, *Nomenclator,* III, 1192.
3) Cibo heet het werk geschreven tegen de la Marca (NF = *Nuntiatura di Fiandra,* Vatikaansch archief, 146, 179); Lupus zelf zegt dat hij schreef tegen Quesnel (5 Januari 1680).
4) NF, 146, 179.

sertim Tridentinae Synodi circa Christianam contritionem et attritionem (Leuven 1666), dat de schrijver reeds vroeger moest verdedigen tegen erge aantijgingen[1], werd opnieuw te Rome aangeklaagd, en dientengevolge aan een onderzoek onderworpen. Dit onderzoek was angstwekkend voor den schrijver. Gelukkig dat hij te Rome goede vrienden telde.

In een eersten brief van 5 Januari 1680 dankt Lupus Mgr. Favoriti die, nu hijzelf afwezig is, steeds zijn verdediging opneemt tegen de calumnieuse verdenkingen. 'Het is zeker wonder, zegt hij, hoe de tegenstanders, die gedurende de twee en half jaar (dat wij te Rome waren) stilzwijgend en stom schenen, onmiddellijk na ons vertrek de bazuin opsteken. Reeds vroeger zeiden zij aan een zekeren cardinaal, dat ze mij nooit genade zouden verleenen'. Lupus hoopt nochtans dat zijn werk niet zal 'verloren loopen' en vraagt dat het in onderzoek opgedragen worde aan de consultoren. Indien op die wijze geen voldoening bekomen wordt, verzoekt hij gehoord te worden alvorens men tot de censuur overgaat[2].

Begin Januari 1680 komt het handschrift van de Appellaties, van aanmerkingen voorzien te Leuven toe, via Brussel. Zoodra mogelijk moet het gedrukt worden, waarbij de internuntius, Tanara, een handje zal helpen.

In den brief van 5 Januari verklaart Lupus zich eens met de gemaakte aanmerkingen. Ze betreffen slechts zinnen die te scherp waren uitgedrukt. De schrijver erkent gaarne dat een zachtere wending meer geeigend is. De opmerking van Mirabellus, die een zekere passage uit Cyrillus van Alexandrië aanbeveelt als zeer afdoende voor het onderwerp, wijst Lupus af. De Launoy[3] had reeds voldoende bewezen dat deze passage onecht is.

De voorbereidingen voor den druk gingen gepaard met enkele

1) Lupus werd vooral aangevallen door P. Le Dent. Cf. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus,* II, Brussel 1891, 1928 en volg. Lupus verdedigde zich met zijn schrift: *Epistola familiaris ad Reverendum ac Eximium Patrem Henricum Noris...* Leuven 1667. Later verrechtvaardigde hij zich nog in een privaten brief aan Card. Bona.
2) 'Et certe mirandum est quod per duos cum medio annos taciturni et muti ita buccinare coeperint statim post nostrum ex alma urbe discessum. Etenim iam pridem cuidam Domino Cardinali dixerunt fore ut mihi numquam condonent. Latius haec intelligi poterunt ex viro probatissimo Domino Thoma, presbytero et scriptore Vaticanae bibliothecae. Interim ego nihil diligo nisi orthoxam veritatem. Attamen spero quod ista theologica dissertatio non deviaverit...'.
3) HURTER, *Nomenclator,* IV, 219 volg.

moeilijkheden. Om te beginnen, de voortdurende regen belette Lupus om te Brussel den Internuntius te gaan spreken en er te onderhandelen met den gouverneur[1] en met den president van den Geheimen Raad[2]. Toch was dit dringend noodig. Want reeds hadden de tegenstanders getracht den gouverneur en den president ervan te overtuigen, dat het werk van Lupus moeilijkheden met Frankrijk kon berokkenen. Niettemin, wijl deze twee hooge ambtenaren goede katholieken waren, hoopte Lupus hun toelating te bekomen het werk in België te drukken, wanneer maar een buitenlandsche drukkersplaats - Keulen of een andere stad - werd aangegeven op het titelblad. 'Ik vraag U echter, voegt hij er bij in zijn brief van 5 Januari, dit niet bekend te maken, want de tegenstanders grijpen alle gelegenheden aan'. Gemelde brief bevat nog een belangrijke nota aangaande de *Censuur* van Leuven. Dit geschrift tegen 34 proposities van Lessius en Hamelius, Jezuiten, opgesteld in 1587 door de theologische faculteit van Leuven, daarna bekrachtigd door een *Justificatie* en door een soortgelijke *Censuur* van de universiteit van Douai maakte het voornaamste twistpunt uit tusschen de universiteit van Leuven en hare tegenstanders. Aangeklaagd te Rome, werd echter tegen de *Censuur* geen maatregel genomen (10 Juli 1638), ofschoon niet zelden het tegenovergestelde beweerd werd; enkel het stilzwijgen werd aan beide partijen opgelegd[3]. Voor de eerste maal was de *Censuur* in druk verschenen in 1645. De herdruk in 1675 deed de strijd, die nooit gansch geluwd was, opflakkeren. De *Censuur,* beweerden de tegenstanders, behelst de vijf veroordeelde proposities van Jansenius, en valt dus onder de Bullen van Innocentius X en Alexander VII. Om aan deze bewering een einde te stellen legden de Leuvensche gedeputeerden in 1679, nadat zij reeds de veroordeeling van 65 proposities in moraalkwesties tegen hun tegenstanders bekomen hadden, ook hun *Censuur* voor aan het onderzoek van den H. Stoel. Nogmaals was de uitslag gunstig. Het schrift werd vrij van dwaling bevonden en mocht dus bij het onderwijs gevolgd worden. Maar, om welke redenen het dan ook mocht zijn, Rome hield er niet aan deze appro-

1) Alexander Farnèse.
2) P. Fr. Blondel.
3) Cf. A. DE MEYER, *Les premières Controverses Jansénistes en France,* Leuven 1917, 9 volg.: A. PONCELET, *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas,* (ARB. Classe des Lettres), Brussel 1927-28. Het 'Mandatum Apostolicum' van 10 Juli 1638 bij STEYAERT, *Opuscula,* I, 5-8.

batie een officieel karakter te geven. Slechts mondeling werd ze meegedeeld aan de gedeputeerden. Doch ook onder dezen vorm beteekende de approbatie een grondige nederlaag der tegenpartij, die alle middelen aanwendde om de geloofbaarheid der gedeputeerden in twijfel te trekken[1]. 'Ik kan niet stilzwijgend de geruchten voorbijgaan, schrijft Lupus op 1 Februari, welke hier aanhoudend verspreid worden onder het eenvoudige volk. Dezen zeggen dat ik uit Rome ontvluchtte en door de soldaten, die de Paus me achterna zond, niet kon gegrepen worden; genen dat ik bij de laatste audientie door den Paus zoozeer bekeven werd, dat ik buiten kennis viel; anderen dat ik nooit in Rome aankwam, maar ergens in de Alpen verscholen bleef en daar het decreet tegen de 65 artikelen fabriceerde. Zulke geschriften, voegt Lupus er aan toe, die ik voor oogen heb, leeren me dat ik sommigen erg geraakt heb, en dat ik me niet moet verwonderen indien er pogingen tegen mij gedaan worden bij den H. Stoel'[2].

Dit was reeds gebeurd in verband met Lupus' boek over de *Contritio* zooals we zagen; ook in verband met de *Censuur*. Bij zijn thuiskomst had Lupus het wedervaren van de Deputatie te Rome verteld aan den gouverneur, die zijn steun aan de onderneming had verleend. Natuurlijk had hij ook de goedkeuring der *Censuur* vermeld. Dit was echter te veel voor de tegenpartij, die aanstonds klachten te Rome deponeerde. Op zekere terechtwijzingen van Favoriti, antwoordt Lupus in zijn brief van 5 Januari: 'Toen ik aan den gouverneur zeide dat de Censuur van Leuven te Rome goedgekeurd werd, bedoelde ik een eenvoudige permissieve goedkeuring, geenszins een definitieve! Ik heb den gouverneur en ook den president alles zoo uitgelegd, dat er geen gevaar van verkeerde opvatting *(sinistri intellectus)* bestaat'[3].

1) Dit doet ook nog, ofschoon geheel ten onrechte, SOMMERVOGEL, *Bibliothèque,* VIII, 910.
2) 'Nolim silere rumores, qui hic assidue scriptantur ac seminantur in simplicem populum. Alii dicunt me Roma aufugisse, sed per milites quos S. Sanctitas post me misit, non potuisse comprehendi. Alii afferunt me a Sanctissimo Domino fuisse in ultima audientia adeo increpatum ut lapsus fuerim in deliquium animi. Alii asserunt me Romae numquam fuisse, sed latisasse in Alpibus, ibique procudisse fictitium decretum contra 65 articulos. Hae scriptitationes quas propriis oculis video, me docent quod aliquos gravissime offenderim, ideoque jubent etiam non mirari si varia adversus me tententur apud Sedem Apostolicam'.
3) 'Quod Exc. D. Gubernatori dixi, intellexi de approbatione simpliciter permissiva, nullatenus definitiva'.

Intusschen namen de aanklachten te Rome een steeds angstwekkender karakter aan. In een brief van 10 Februari dankt Lupus zijn Roomschen beschermer, die voorkwam dat zijn werk over de *Contritio* 'niet heelemaal verloren ging'. Ofschoon bereid tot onderwerping, drukt hij den wensch uit, kennis te krijgen van de proposities die men aan zijn boek ontleend heeft om gecensureerd te worden; 'want het kan gebeuren dat zij niet goed verstaan worden'. Tevens verheugt hij er zich over, dat de Paus 'ondanks alles', in zijn vaderlijke genegenheid voor hem volhardt.

Wat het boek over de *Appellaties* betreft, de gouverneur en de president gedoogen dat het gedrukt wordt, op voorwaarde dat Keulen, niet Brussel of Leuven, als drukkersplaats vermeld wordt. Weldra zal de druk een aanvang nemen. Vrienden dringen aan bij Lupus om een heruitgave te bezorgen van zijn *Varia Opuscula.* Wijl daaronder ook het werk over de *Contritio* behoort, waarover zooveel getwist wordt, weet de schrijver, die zijn drukker in geen moeilijkheden wil brengen, niet wat hem te doen staat. In een *Postscriptum* komt hij terug op het werk over de *Contritio.* 'Ik vrees, schrijft hij, dat de Roomsche Kerk om mijn dogmatische dissertatie zware slagen zal ontvangen vanwege de geleerden. Ik zie immers dat mij paradoxale buitensporigheden in de doctrine worden toegeschreven, waarvan wij allen ver verwijderd zijn. Derhalve is het mijn wensch dat de H. Vader mijn dissertatie te lezen geve aan M. Slusius en M. Ricci. Die verstaan toch de leer van S. Augustinus'[1].

14 Maart 1680 dankt Lupus nogmaals zijn vriend, 'die tenslotte de dogmatische dissertatie gered heeft uit de klauwen van den leeuw'. 'Ik geloof vast, schrijft hij, dat hierdoor niet alleen mij

1) 'Anxius sum ne ob meam Dogmaticam Dissertationem Romana Ecclesia incurrat gravia doctorum virorum vulnera. Video enim mihi imponi paradoxa opinionum monstra, a quibus omnes sumus remotissimi. Hinc opto, ut S. Sanctitas Dissertationem jubeat legi a Dno Slusio ac Dno abbate Riccio. Hi enim intelligunt dogmata Sancti Augustini'. Jan Walther de Sluse, van Visé, was scriba aan de secretarie der Breven en werd cardinaal benoemd in 1686. Cf. J. CEYSSENS, *Le dernier cardinal liégois Jean Gualthère de Sluse de Visé et ses prédécesseurs à Rome,* in: *Leodium,* 4 (1905) 34 volg.; G. BROM, *De Nederlandsche Kardinanalen,* Leiden 1911, 241 volg. In deze periode komen er verscheidene personen voor aan het pauselijke hof, onder den naam van Ricci. De hier bedoelde is waarschijnlijk Vincenzo Ricci, een oude vriend van den Paus Innocentius XII en secretaris der geheimbrieven.

maar ook de gansche Kerk een onvergelijkelijke weldaad werd bewezen. Ik zag de vijf proposities waarvan vooral de veroordeeling werd nagestreefd. Indien ze goed verstaan worden, zijn ze zeker niet veroordeelenswaardig. Hun veroordeeling kon niet geschieden zonder nieuwe strooming in de leer (novis motibus). Zij bevatten toch de uitdrukkelijke leer van de Vaders en werden vroeger door de Roomsche Kerk bekrachtigd. Dit zal ik bij gelegenheid trachten aan te toonen. Ik hoor dat niet alleen gij maar ook de H. Vader vóór mij stelling genomen heeft. Ik ben veel gelukkiger dan Daniel... wijl de Vicarius van Christus zelf me uit den leeuwenkuil heeft getrokken'[1)].

Terwijl Lupus reeds midden Maart ieder oogenblik de overkomst van een Brusselsch drukker verwachtte om te onderhandelen over het drukken der Appellaties[2)], had hij hem veertien dagen later nog niet gezien. Toen, begin April[3)], lag hij ziek te bed, den dood nabij, overgegeven aan Gods wil, maar toch nog vurig wenschend zijn werk te kunnen uitgeven dat hij niet zonder nut meende in den huidigen strijd. Hij gaf zijn ontslag als provinciaal, dat slechts moeilijk aanvaard werd door zijn ordebroeders[4)].

Hoe erg de nephritis hem ook kwelt, toch bewaart Lupus zijn helderheid van geest en zijn werklust. Hij tracht het juist verschenen werk van Maimbourg[5)] te bekomen om het nog in zijn boek te kunnen weerleggen[6)]. De onderhandelingen met den Brusselschen drukker moet hij afbreken, aangezien de gouverneur en de president van meening veranderd zijn en er zich nu tegen verzetten dat het werk te Brussel gedrukt wordt. Hij moet dus zijn toevlucht nemen tot een Leuvensch huis. De universiteits-drukkers, die geen buitenlandsche betrekkingen hebben, durven het risico der uitgave

1) '... praesertim pro constantissima in me pietate qua Dogmaticam Dissertationem tandem eruisti ex unguibus leonum. Firmiter confido quod non solum mihi, sed et toti Ecclesiae factum sit incomparabile hoc benificium. Etenim vidi quinque articulos quorum damnatio singulariter postulabatur. Certe se recte intelligantur, nullatenus sunt damnabiles. Eorum damnatio fieri non poterat sine novis motibus. Continent enim manifestam Patrum doctrinam, expresse aliquando confirmatam a Romana Ecclesia...'.
2) Cf. brief van 14 Maart.
3) Cf. brief van 4 April.
4) Cf. brieven van Tanara 27 April en 25 Mei.
5) Cf. *De Gulden Passer* 15 (1937) 78.
6) Cf. brief van Tanara 25 Mei.

niet op zich nemen. Lupus verzoekt de bemiddeling van Tanara, Favoriti, Casanate, om te bekomen dat de Congregatie der Propaganda 150 exemplaren overneemt, conditie waarop de drukker het akkoord wil sluiten. Tanara, die de uitgave wil bespoedigen, laat onmiddellijk weten, zonder eerst Rome te raadplegen, dat de wensch zeker zal ingewilligd worden[1].

Moeilijkheden nopens de Contritiekwestie komen den zieke kwellen. 'Ik meende, schrijft hij op 8 Mei aan Favoriti, dat in de eeuwige stad de beweging tegen de slaafsche vrees was uitgestorven. Maar dat ik me bedroog, zie ik uit een brief van P. Laurea[2] die me enkele artikelen overzendt, welke hij beweert opheldering en correctie te verdienen... Ik ben verwonderd, gaat hij voort, dat zulke proposities kunnen in twijfel getrokken worden en bijzonder van Luthersche lepra beschuldigd worden. Ze behelzen nochtans niets dan de zuivere leer van S. Augustinus, van de Vaders evenals van de theologanten die in de vorige eeuw streden voor de katholieke leer. Dit meen ik voldoende aangetoond te hebben in mijn dogmatische dissertatie en vooral in mijn apologetischen brief aan Cardinaal Noris'. Opnieuw vraagt hij dat deze werken zouden gelezen worden door Slusius en Ricci. Reeds zes weken ligt hij zwaar ziek te bed. Zoodra hij beter is zal hij trachten P. Laurea voldoening te geven. Een laatste wensch van den doodzieken man, is dat zijn proposities niet onder Innocentius XI, zijn vriend, zouden veroordeeld worden. 'Dit immers kan niet geschieden zonder de H. Vaders groot onrecht aan te doen'. 'Vandaar, voegt hij erbij, dat ik de artikels niet durf te toonen aan onze doctoren; ik zou hen toch tot te groote verbazing en droefheid brengen'[3].

De geneesmiddelen, die de Paus deed opsturen en die zeer gewaardeerd werden door de Leuvensche geneesheeren, hadden een gunstige uitwerking[4]. Midden Juni is Lupus weer hersteld en zijn

1) Cf. Brief van Lupus aan Favoriti 8 Mei; van Tanara 4 Mei. De prijs per exemplaar zal ongeveer een schild bedragen.
2) Lorenzo Brancati de Laurea (of Lauria), Conventueel, later Cardinaal. Cf. DUBRUEL, *En plein conflit,* 81 volg.; *Dictionnaire de Spiritualité,* I, Parijs 1937, 1921 volg.
3) '... Existiamabam omnes contra servilem timorem motus cessasse in Alma Urbe, sed me falli conjecturo ex litteris R.P. Laurea, mihi transmittentis aliquot articulos et affirmantis opportere ut elucidentur ac purgentur... Admiratus sum istiusmodi articulos vocari in dubium ac praesertim accusari de lepra Lutheri...'.
4) Brief van 14 Juni.

meteen alle drukkersmoeilijkheden van de baan. Er is een akkoord getroffen met een Leuvensch drukker, vermoedelijk Hieronumus Nempaeus, die ook de volgende werken van Lupus drukte. Al zijn persen zullen in beslag genomen worden voor de Appellaties, die aldus op enkele maanden zullen klaar zijn.

Den 19 Juli worden de eerste folia overgestuurd aan Favoriti, die gevraagd wordt ze ook mee te deelen aan Card. Casanate. 'En alles goed discutieeren! En vrij alles wat mishaagt aanduiden', vraagt de schrijver die belooft rekening te houden van de aanmerkingen. 'Maar aan anderen, tenzij misschien aan Slusius en Ricci, moeten de drukproeven niet meegedeeld worden'. 'Gij weet waarom, schrijft Lupus aan Favoriti. Daarenboven de tijden zijn slecht, etc'.

Week na week vertrekken er nu enkele folia, telkens met het verzoek, dat vrijuit alle bemerkingen gemaakt worden. 23 Augustus is het eerste alphabet reeds gepasseerd. Ondanks de Leuvensche Kermis, loopt het werk in September naar zijn einde[1]. Doch er komen supplementen bij tegen Maimbourg. In October wordt er nog volop gedrukt. Lupus voorziet dat hij wel vijf alphabets zal noodig hebben. De kentering in de Fransche politiek vergt nieuwe bijvoegsels. In een brief van 15 December 1680, de laatste, heet het: 'Binnenkort zal het boek verschijnen. Het zal een omvangrijke band vormen. Het zal moeilijk zijn er nog supplementen bij te voegen, tenzij men de band uitermate dik laat worden'. De schrijver, ofschoon hij liever zijn Scholia op de Concilies[2] voortzette, is er nochtans akkoord mee, dat tegen de Fransche petulantie moet te keer gegaan worden. Hij ziet in, dat zijn laatste levensjaren niet beter kunnen besteed worden dan aan de verdediging van den H. Stoel. 'Daarom, besluit hij, indien het den H. Stoel behaagt, zullen we een tweede volume schrijven'. Ziekte en dood zouden echter de uitvoering van dit plan beletten.

De eene band die uitkwam kreeg de goedkeuring van Nicolaus Du Bois (Leuven 2 April 1681) en van den Provinciaal der Augustijnen, J. Smidts (Leuven 27 Februari 1681).

1) Brieven van 26 Juli, 9, 16, 23, 30, Augustus; 6, 13, 27, 25 September; 4 October. 'Gaudeo hucusque impressa placere. Assidue pergimus. Et confido fore ut ante quadragesimam sint omnia finita', 18 October.

2) *Scholia et notae ad variorum Patrum Epistolas Concernentes Acta Ephesini et Chalcedonencis Concilii...* Leuven 1682.

't Was of Lupus op het verschijnen van zijn boek wachtte om zijn *Nunc dimittis* te zingen. In een ontroerende brief van Mei 1681 schrijft zijn vriend en ordebroeder, P. Wijnants, aan Favoriti[1]: 'P. Lupus is stervend... Op 't einde van deze week zien zijn *Appellationes* het licht. De brieven van Thomas van Kantelberg[2] zijn in druk evenals de scholia op de brieven van verscheidene H. Vaders. Hoe de andere werkjes zullen uitgegeven worden weet ik niet[3]. Immers het licht onzer oogen ontvalt ons'.

2. Gabrielis.

Van en over P. Gabriëlis zijn er een paar brieven tusschen de correspondentie van 1680.

P. Egidius Gabriëlis[4], Begaard of Regulier Derde Ordeling van S. Franciscus, (vandaar dat hij dikwijls tot de Franciskanen gerekend wordt), geboortig van Racourt, behoorde tot de strengere moraal-richting. Ter verdediging van de veel omstreden principen door Huyghens uiteengezet in de *Methodus remittendi et retinendi peccata* (Leuven 1674) schreef Gabriëlis een werkje waarvan de titel scherper was dan de inhoud[5]: *Specimina moralis christianae et moralis diabolicae* (Leuven). Na veel strijd kwam dit werkje op den Index, 27 September 1679, op hetzelfde oogenblik waarop het boek van Lupus over de *Contritio* slechts door de bemiddeling van zijn machtige vrienden 'uit den leeuwenmuil werd gered'. De internuntius wist te bewerken dat Gabriëlis naar Rome geroepen werd om daar persoonlijk zijn onderwerping en indien geoorloofd zijn verrechtvaardiging voor te dragen.

'Ik ben blij te vernemen, antwoordt Tanara 27 April 1680, op een niet bewaard gebleven brief van Favoriti, dat Gabriëlis zich te Rome zóó gedraagt, als hij het bij zijn vertrek beloofde. Zoo zal hij

1) Deze brief van P. Wijnants bevindt zich in Band I.
2) *Epistolae et vita divi Tomae martyris et Archi-episc. Cantuariensis...* Brussel 1682.
3) De *Opuscula posthuma* van Lupus kwamen uit te Brussel in 1690.
4) *Dict. de théol. cath.,* VI, Parijs 1920, 985; HURTER, *Nomenclator,* IV, 616 volg., D. VAN HEEL, *Theses a Tertiariis vulgo Beggardis in Belgio defensae; an. 1670-1793.* in: *Archivum Franciscanum historicum* 25 (1922) 561 volg.
5) DOELLINGER-REUSCH, *Geschichte der Moralstreitigkeiten,* Nördlingen 1889, 65-66.

de waarheid ondervinden, voegt de internuntius eraan toe, van hetgeen ik hem voorspelde, nl. dat hij te Rome goed zou ontvangen worden indien hij den noodige geest van onderwerping aan den dag legde'. Niettemin drukt er Tanara op, dat men hem te Rome den geest van rust en kalmte zou inprenten en hem verplichten een traktaat te schrijven tegen de proposities die aanleiding gaven tot de veroordeeling van zijn boek.

Doch enkele maanden later weten de vrienden van Gabriëlis te vertellen, dat deze zijn boek wist te verrechtvaardigen en het mag heruitgeven, mits alleen de titel worde veranderd. 'Nochtans, schrijft Tanara 20 Juli aan Favoriti, hier gelooft dit niemand en ik antwoord diplomatisch: als het boek heruitgegeven wordt, zal Rome er wel voor zorgen dat het aan allen kan voldoening geven'.

Niettemin het gerucht in België verspreid was niet heelemaal ongegrond. In October 1680 verliet Gabriëlis Rome met verlicht gemoed. De heruitgave van zijn werkje was gereed, misschien al gedrukt, en droeg de goedkeuring van den Magister S. Palatii. Maar nauwelijks had Gabriëlis Milaan bereikt, of hem achterhaalde een brief van Coton[1)], die meedeelde dat elf proposities aan zijn boek ontleend door den Magister S. Palatii ter censuur werden voorgedragen.

'Halfweg, schrijft Gabriëlis aan Favoriti 30 October 1680, heb ik reeds uw steun noodig... Ik versta niet wat die Magister voor oogen heeft, om zoo tegen zichzelf te strijden. In de veronderstelling dat mijn boek weer gesuspendeerd of verboden wordt, of enkele proposities eruit veroordeeld worden, zal deze tweede veroordeeling strekken tot schande van den goedkeurder. Hij zal beweren dat hij bedrogen werd door P. Mag. Laurea en men zal hem gelooven. Maar heel zeker werd hij niet bedrogen. P. Mag. Laurea beeft beter dan hij mijn boek gelezen, onderzocht en de doctrien verstaan. Hijzelf, zooals hij zijn goedkeuring hechtte aan wat hij niet zag, schijnt ook teenemaal aan te klagen wat hij niet las tenzij door vreemde oogen, die hem bedrogen, zooals iedereen zal inzien die de aangeklaagde proposities zoekt op de aangewezen bladzijden van mijn boek. P. Mag. Laurea las gansch mijn werk met de grootste nauwgezetheid, zooals ik met zekerheid weet en hij heeft te goede oogen dan dat dwalingen, indien er waren, hem zouden

1) Antonius Coton, Beggard. Cf. HURTER, *Nomenclator,* IV, 614.

ontsnapt zijn'[1]. Gabriëlis vraagt ten slotte dat zijn brief worde overgemaakt aan den H. Vader, opdat deze een onderzoek doe instellen over de aanwezigheid van de aangeklaagde proposities in zijn boek. Hij verzoekt verder dat een vonnis geveld worde over de vier eerste proposities opdat eindelijk de waarheid blijke en het 'geblaf" der tegenstrevens een einde neme.

Bij zijn aankomst in België vond Gabriëlis op de Nuntiatuur een brief van Card. Cibo, die getuigenis aflegde voor de voldoening door hem in Rome gegeven. Vreugde deed hem schrijven 29 December 1680: 'Leve Innocentius XI'.

Vreugde echter van korten duur. De heruitgave van zijn boek werd gecensureerd door de Inquisitie van Toledo 18 Augustus 1681 en door het H. Officie 2 September 1682.

3. Schelstrate[2].

Ook Schelstrate's naam komt enkele malen voor in deze correspondentieregisters.

Tanara bericht op 27 April dat hij het recent boek van Maimbourg doet komen uit Parijs en onderduims nieuwe pogingen aanwendt om Schelstrate er toe over te halen een wederlegging te schrijven. Na aankomst echter werd het boek eerst aan P. Lupus gestuurd, die het 30 November nog in gebruik had. Niettemin kreeg Schelstrate zijn weerlegging nog klaar in 1681 en verdiende aldus naar Rome geroepen te worden[3], waar hij weldra als bibliothecaris en qualificator een belangrijke rol speelde.

Hiervan getuigen drie in de laatste banden bewaarde briefjes van Schelstrate, welke, zooals duidelijk blijkt, slechts een occasio-

1) 'P. Cotonius mittit mihi undecim novas propositiones a magistro S. Palatii (ut aiit) ad censuram propositas tamquam ex libro meo desumptas. Miror quid cogitet ille Magister dum adversum seipsum pugnat; ponatur enim quod de novo suspendatur aut prohibeatur meus liber aut etiam propositiones ex illo damnentur. Persuadeat toti mundo quod fuerit deceptus a Patre Mag. Laurea et creditur illi. Sed certe deceptus non fuit, quia P. Mag. Laurea melius legit, examinavit et intellexit doctrinam mei libri quam ipse, qui sicuti approbavit quod non vidit, ita videtur omnino accusare quod non legit nisi alienis oculis quibus deceptus fuit ut poterit constare conferenti propositiones accusatas cum paginis libri quas citat. P. Mag. Laurea legit librum meum totum exactissime ut mihi certo constat et oculatior est quam ut errores si qui fuissent in eo ipsum subterfugissent'.
2) Cf. *De Gulden Passer* 15 (1937) 76 volg.
3) Cf. DUBRUEL, *En plein conflit* 89.

neele aanvulling zijn van een voortdurenden persoonlijken omgang met de hoogere ambtenaren van het pauselijk Hof. Hij is de geschiedkundige adviseur van Casoni dien hij inlicht over feiten en toestanden. Met zijn meening wordt rekening gehouden zooals blijkt uit de veroordeeling van het werk van L. Ellies Dupin, dat hij persoonlijk aanklaagt bij den Paus en waartegen hij een Breve bekomt, ten spijte van de leden van het H. Officie. We laten hier zijn brieven volgen[1].

Schelstrate aan Casoni (1687).

doppo esser venuto a casa ho voluto reveder gli acti del Assemblea de Francia del 1682 nelli quali non trovo sottoscritto il nome del archevescovo de tolosa[2], il quale consequamente non est autore delle propositioni. ho ben iudicato necessario d'advisare subito V.S.I. remandendo buono il breve mandato ultimamente a detto archevescovo senza dever mutare alcuna cosa et potendo esser data alla luce, quando parera a nostro Signore; Resto pero.

Ongedateerd. Band II, naar het einde toe.

Schelstrate aan Casoni (dalle mie stanze questo di 28 de nov. 1687).

havendo io portato la causa del libro de du pin[3] a notro signore et ricevuto della santita sua gli ordini per far examinar et condannare detto libro, me sara permesso, comme io spero de ne dire quello, che occurre. hieri doppo haver parlato a V.S.I. fui pregato de parlare con il P. Commissario del S. officio in torno al breve della condanna, il quale me disse, che lui era stato de parere, che questo libro non deveva ni meno esser condannato dal S. officio, ma solamente del indice; che condannarlo con un breve, l'era far troppo honore et che questo authore del libro era un huomo de non fare

1) Reeds enkele brieven van Schelstrate werden uitgegeven door DOM BERLIÈRE in *Bulletin de l'Institut historique de Rome,* 1924, 154-172, en door G.J. HOOGEWERFF, *Bescheiden in Italië,* III, 's-Gravenhage 1917, 121 en volg. Cf. ibid. 230-231, 264-266.
De door laatstgenoemde schrijver vermelde (ibid. 265) drie banden met brieven van Schelstrate, welke zich, in vorige eeuw in het bezit bevonden van de familie *Polidori* te Lanciano, berusten heden, in één band verzameld, op de nationale bibliotheek te Napels (XIII. AA 66) en worden nu door ons bestudeerd.

2) Joh. Bapt. Michael Colbert de Villacerf, vroeger bisschop van Montauban, werd na den dood van zijnen voorganger de Courbon (Mei 1687) benoemd door den koning, doch later niet bekrachtigd door den paus.

3) L. ELLIES DUPIN, *De antiqua Ecclesiae disciplina dissertationes historicae,* Parijs 1686. Veroordeeld bij Breve van 22 Januari 1688.

stima; io replicai che questo libro era uscito con licenza dalla corte, per far disprezzo alla Sede Apostolica, che era approvato da dieci doctori de Sorbona comme si fosse un libro buono et senza errore, dove al contrario nisciun catholico doppo la morte di christo sin adesso haveva mai scritto un libro cosi perfido cosi pieno di falsita et errori, comme questo; et consequamente deveva esser prohibito con tutte quelle solennita, che sono par fare l'effetto desiderato nelle paesi tramontani, dove il libro est stato distribuito, et nelli quali, comme la S. inquisitione non est ricevuta, cosi per non fare ricevere la condanna dal libro, basterebbe, che si nomina nel decreto delle condanna la medesima S. inquisitione. io vedi, che il P. commissario non era cappace de questa vertità et persio me sono trovato obligato de referire questo fatto a V.S.I. accio che se ne compiace de parlare quanto primo est possibile con nostro Signore; al quale io sco, quanto preme, che questo libro sia condannato con tutto quel modo, che conviene alla gravita della causa. un delli errori del libro est de non fare caso dalle excommuniche contra gle persone regie, dicendo l'authore piu d'una volta, che gle excommuniche dalla Sede Apostolica per affari con gli Re christ^{mi} sono stati sempre rifutati dalli Franchesi. io lascio considerare a V.S.I. che bella cosa sarebbe per gli affari occurrenti del tempo, se non se condanni un libro cosi perfido con tutta quella selennita che sono stati condannati multi altri non trattanti di materia cosi urgente. ho stimato bene de scrivere queste poche rige per che non vorrei, che me fusse data culpa alcuna in questo negotio, comme successe per il decreto contro van hussen, dal quale io non seppi mai niente, che doppo la publicatione. Se m'est possible de venir a monte cavallo doppo pranzo, io venero da V.S.I. ma come io credo che il P. commissario venira hoggi secondo il solito al audiensa de nostro Sig^{re} desiderarei che nostra S.I. ne parlasse prima con la Santita sua. resto de...

Band II.

Schelstrate aan Casoni.

havendo hieri parlato al E.S. Card. Casanate, ho saputo che non si tratta di mutare il breve del libro de du pin, ma solamente d'adiungere alcune parole, con le quale se spiega la deliberatione con gli Sig^{ri} Cardinali et huomini dotti dalla quale se trovano due formule: una nella quale non si fa mentione alcuna della S. Inquisitione, et un altra nella quale se nominano gli Sig^{ri} Cardinali del S. officio o

Santa inquisitione; noi vedessimo hieri multi brevi sopra simile materie senza mentione alcuna dell inquisitione et una vedessimo dove se ne facieva mentione et est la prohibitone delle propositione 65 condannate in queste pontificato al anno 1679 la quale io sco, non esser stato ricevuta in Francia delli religiosi medesimi per questa ragione; nienti di meno comme de l'una parte nostro Signore puole consultare chi le piace, et de l'altra gli tramontani pigliano l'occasione de non acceptare gli decreti, dove trovano qualche cosa a redire, in questa causa se potera fare, quello che se trovera piu conveniente; besogne pero d'avertire che il breve sia concepito, sotto il nome solo de nostro Signore secondo il solito et non con il nome della congregatione medesima questo e quanto occure al presento et resto di...

Band II.

4. De Bollandisten.

Eveneens bevatten de correspondentieregisters twee brieven van de Bollandisten. Een eerste van P. Papebrochius[1] aan Favoriti, Antwerpen 8 November 1680. De bekende Bollandist, die weldra de leiding der uitgaven zal nemen, komt thuis van een reis naar Neuhuse, waar hij den Prinsbisschop ging vereeren met de opdracht der eerste banden van Mei die bijna klaar zijn. Daar de Carmelieten[2] dreigen hun zaak in handen van de hoogere overheid te geven vraagt Papebrochius dat Favoriti, een vriend en beschermer der onderneming een oog in 't zeil houde. Tevens deelt hij mee dat de leider der uitgave, P. Henschenius, tachtiger, door een geraaktheid getroffen werd met gedeeltelijke verlamming als gevolg. Ten slotte stelt hij voor zijn jonge, getrouwe medewerker, P. Conradus Janning[3].

Deze ging enkele jaren later zijn studies voltrekken in Italië, waar hij menige bibliotheek in verband met de *Acta Sanctorum* bezocht. Bij zijn thuiskomst te Antwerpen, na voltrokken studiën, schrijft hij 26 December 1687 aan Casoni, dien hij te Rome persoonlijk heeft leeren kennen, dat de *Acta* weer tot zijn taak behooren en dat weldra de twee laatste banden van Mei zullen verschijnen.

1) SOMMERVOGEL, *Bibliothèque,* VI, 178; F.V. GOETHALS, *Lectures relatives à l'histoire,* III, Brussel 1838, 186 volg.
2) *Dict. d'hist. et de géogr. ecclésiastiques,* IX, Parijs 1936, 626.
3) SOMMERVOGEL, IV, 739 volg.; GOETHALS, *Lectures,* IV, 199 volg.

De twee brieven volgen hier (textueel).

Daniel Papebrochius aan Favoriti. Antverpiae 8 novembris 1680.

Acta Sanctorum Maji, quorum synopsym hisce communico, dedicata Col^{mo} ac Rev^{mo} Ferdinando Furstenbergio, Paderbornensi ac Monasteriensi episcopo et Principi; ipse hac Autumno ad eumdem detuli in Westphaliam. Ibi apud eumdem in Nihusana arce totos decem dies versanti sermo aliquoties incidit de Illma Dom^{ne} Tua, et singulari vestro erga eruditos quosque viros et insigniores lucubrationes affectu; in quibus iam pridem numeraveris nos opusque nostrum. Inter haec commemorari coepit quorumdam Carmelitarum Patrum zelus parum discretus, qui de suis malae(!) fundatis antiquissimae originis pretensionibus, neque tacere nos permiserunt editis publico libris provocantes insultantesque; neque nunc patientes ferunt nos respondisse objectis; sed tamquam atrocissima affecti injuria altum vociferantur publice privatimqne, nec obscure minantur vel ipsum Pontificem interpaltum(!) iri ad espocendam vindictam, notamque ei operi turpem inferendam, quo vix ullum ad Ecclesiae gloriam convenientius efficaciusque inchoatum censuit glorisisimae memoriae Alexander VII. Equidem vix possum credere eorum superiores Romae fore tam imprudentes, ut suorum ipsi confusionem velint augere, eam faciendo magis publicam, atque in judicium adducendo per easdem quas contra me deponerent querelas. Quia tamen nota mihi est eorum qui me coegerunt ipsam inter Acta Sanctorum exponere pervicax impotunitas, quietem nullam datum superioribus donec extorserint aliquid; cogitavi providentiae congruae opus futurum, si Dominationem Tuam Illustrissimam (cuius quanta ex merito auctoritas apud Pontificem sit, novi) rogarem humiliter oculum intentum habere in eiusmodi conatus, et opportunas cautelas adhibere.

P. Henschenius iam octogenarius, et inferiori corporis parte fere paralyticus, nec gradi amplius valens, haec eadem mecum commendat et rogat. Gratiam quoque et notitiam vestram ambit Conradus Ianninghus, fidelis adiutor meus in edendis Actis Maji, cuius hoc est in Principis Ferdinandi tessarians gnomen carmen, una cum dedicatoria eiusdem Maji epistola cui etiam ipso in opere formam meliori subjungitur, oblatum principi ipso die quo solenniter ingrediebatur monasteriesem civitatem. Faxit Deus ut dignus Henschenio successor evadat meumque sit ac maneat, sicut esse profiteor...

Band I.

Conrad Ianning aan Casoni. Anvers 26 dec. 1687.

Doppo longo viaggio da Roma per varii giri in Fiandra, arriavato che fui in Anversa, l'obedienza mi ha fatto riprender li tralasciati studii dell' Acta Sanctorum ed ecco un saggio del nuovo travaglio nostro in questa aggiunta sinopse delli due ultimi Tomi del Maggio, che stanno per uscire in luce prima di Quaresima, se il freddo non ci apporti qualche impedimento al torchio. Spero che in questi Tomi non si trovera nulla, che possa meritamente offendere alcuno amante della verità, la quale se avessero in tanto preggio li PP. Carmelitani e li Sig^{ri} Camerinesi comme hanno quei la sua antiquità questi la vita di S. Vinanzio, ambidue poco ben fundati, non pigliarebbero in mala parte lo studio nostro, che non hà altra mira che l'esaltazione di S. Chiesa, laquale è amante della verità che non ricerchi altro per la stabilità e gloria sua.

E noi con questa confidenza passaremo al mese di giugno per illustrarlo secondo l'instituto nostro, sotto la protettione di S. Stà e di V.S.I. alle quali preghiamo che dia il buon Dio molti e felici anni....

Band III.

5. De librarische bedrijvigheid der internuntii.

Hiervoren werd reeds vermeld dat Tanara in opdracht van Rome Lupus moest bijstaan in het drukken van zijn *Appellationes.* In een vorig artikel[1)] hadden we gelegenheid een zelfde bevel te vernoemen aangaande de uitgave van Schelstrate's *Acta constantiencis concilii* van 1683. Verder zagen we hiervoren Tanara het werk van Maimbourg aanschaffen om het te doen weerleggen door Lupus en Scheltrate.

De twee laatste banden onzer correspondentie (over de jaren 1687-1688) geven enkele leerrijke, ofschoon onvolledige inlichtingen over de librarische bedrijvigheid der internuntii. In die jaren had de spanning tusschen Rome en Parijs haar hoogtepunt bereikt. De kwesties der kwartiersvrijheid en der benoeming van een opvolger van den afgestorven Franschen gezant d'Estrées (30 Januari 1687) stelden problemen waarover de meest gedrilde diplomatie niet heen kon. Bij bulle van 12 Mei 1687 verklaarde Innocentius XI

1) *De Gulden Passer,* 15 (1937) 67 volg.

de kwartiersvrijheid opgeheven. Het interdikt werd gelegd op de Fransche S. Lodewijkskerk te Rome. Er hadden beraadslagingen plaats om Lodewijk XIV in persoon te excommuniceeren bij openbaar decreet. In deze omstandigheden nam Frankrijk een dreigende houding aan. Er werden plannen gemaakt om het traktaat van Pisa (12 Februari 1664) tusschen Alexander VII en Lodewijk XIV ten uitvoer te brengen, d.i. de hand te leggen op de pauselijke staten in Frankrijk. Denis Talon, generaal advocaat der Sorbonne, hield in het Parijsche Parlement een geweldige antiroomsche redevoering (23 Januari 1688). Door vlugschriften trachtte de regeering haar houding te verdedigen. Het pauselijk hof, van zijn kant, stelde zich te weer om haar opvatting te verrechtvaardigen en door de hoogere ambtenaren der koninklijke hoven te doen aanvaarden. Wijl Frankrijk op de Zuidergrenzen een strenge censuur uitoefende, trachtte men langs het Noorden de gewenschte litteratuur binnen te smokkelen. Tot dit doel deed men beroep op den internuntius van Brussel, die om geen moeilijkheden aan de Belgische regeering te berokkenen, de verzendingen aan de Hollandsche post toevertrouwde. Deze methode had nog het voordeel dat de uit het Noorden verzonden litteratuur niet den schijn had een Romeinsch product te zijn.

In een der laatste brieven (11 Juli 1687), die Tanara, reeds tot nuntius van Keulen benoemd, schrijft uit Brussel aan Favoriti, bericht hij dat drie exemplaren van het ‘gevraagde Italiaansche werk’ met dezen koerier, en drie andere met den eerstvolgenden zullen verzonden worden. Tevens stuurt hij het antwoord van Steyaert[1] op Arnauld mede en ook de rekening van den drukker voor de 1000 exemplaren van het tractaat over *de Libertatibus*[2]. Wat dit laatste werk betreft, het groot aantal overgenomen exemplaren wijst er op, dat de oplage door Rome bevolen en uitgevoerd was. Da Via, Tanara's opvolger, schrijft op 31 October 1687 dat hij slechts met moeite nog drie exemplaren van het werk kon bekomen, die naar M. Adda[3], nuntius van Londen moeten verzonden worden. Vandaar kreeg de drukker lust om een andere uitgave te

1) *Positiones de Pontifice.* Cf. *Opuscula* van Steyaert, I, Leuven 1703, 384 volg.
2) A. CHARLAS, *Tractatus de libertatibus Ecclesiae gallicanae,* Luik 1684. Cf. HURTER, *Nomenclator,* IV, 452.
3) Da Via stuurde tevens aan Adda zes banden van *Causa Regaliae penitus explicata.* Cf. Brief van 31 Oct.

bezorgen. Da Via verwittigt aanstonds Rome (19 December), om den schrijver, de Chasal, in de gelegenheid te stellen zijn tekst te wijzigen. De drukker zal de verbeteringen afwachten en gaarne 100 exemplaren afleveren. Da Via meent echter dat een mindere afname hem niet zal weerhouden den herdruk te ondernemen[1].

Wat het bovengemelde 'Italiaansche werk' betreft, het handelde over het traktaat van Pisa, zooals blijkt uit een gelijktijdige brief[2] van M. Codde, die ook verzocht werd vier exemplaren op te sturen. Vermoedelijk werd de oplage op last van Rome door den Internuntius bewerkt te Brussel, en daarna overgebracht naar Holland.

In den zomer 1687, toen Da Via afreisde om Tanara op te volgen, droeg hij een geheime opdracht mee. 'Ik zal een bijzondere aandacht wijden aan uw instructies nopens de boeken, schrijft hij, nog onderweg, aan Casoni. Daarom heb ik zelfs mijn secretaris van alle confidentie uitgesloten; zonder positieve order zal ik hem geen deel laten nemen aan zulke strikte geheimen (si gelosi interesse). Na aankomst te Brussel zal ik me er op toeleggen het Fransch werk te doen drukken volgens de instrukties die M. Schelstrate me gaf'.

Enkele dagen na zijn aankomst schrijft hij weer (15 Augustus 1687): 'Het manuscript ontving ik niet voor verleden Maandag. Het bleef onderweg met mijne ander reisgoed. Ik had verlet gedurende de eerste dagen, die moesten besteed worden om te onderhandelen met den Antwerpschen drukker over de spoedige afwerking van het boek'.

Het gaat hier klaarblijkelijk over een werk van Schelstrate, wiens geheimzinnigheid bij het drukken van zijn *De lugendis actis* we

1) Brieven van 19 December 1687 en 30 Januari 1688.

2) Brief uit Utrecht 3 Juli 1687. Codde schrijft aan Casoni, dat de laatste brief, waarin de Vaucel hem vroeg enkele exemplaren van het italiaansche schrift naar Rome op te sturen, hem zeer aangenaam was. Daarbij gaat *Extrait d'une lettre écrite de Flandre le 8 aoust.* 'M. Codde m'éscrit du 30 juillet qu'il a recourvré assez promptement les quatre exemplaires du livre italien (du traite de Pise) et qu'il les envoia à Bruxelles à M. l'internonce qui aura pu les faire venir icy par le courier qui partit le 4 juillet'.
Gezien de menigte van de verweerschriften die in deze jaren het licht zagen, is het moeillijk uit te maken over welk werk het hier gaat. Cf. Vatikaansch archief, *Miscellanea* Arm. III, 20 en 21: *Racolta di diverse scritture curiose.*

reeds vroeger uit zijn brieven leerden kennen. Maar welk werk? We kennen geen enkel Fransch boek door Schelstrate geschreven[1].

In November was het werk ter perse en stuurde Da Via de folia ter verbetering op naar Rome[2]. De twee eerste proefexemplaren vertrekken 12 December. Na instructies van Schelstrate ontvangen te hebben, zal Da Via er voor zorgen dat de drukker de uitgave tot in de puntjes verzorgt. In Januari, terwijl de drukker nog wacht op de laatste bladen van den Index, bestelt de internuntius reeds 200 exemplaren voor Rome[3]. Deze werden per kar vervoerd naar Keulen, van daar vermoedelijk per boot tot Frankfort, waar ze vóór 1 Februari, goed verzekerd tegen water en regen, de verdere reis naar Rome ondernamen[4].

In November 1687 bericht Casoni[5], dat hij wellicht de copie van een schrift tegen de Witte, ter verdediging van Steyaert, zal oversturen. Da Via heet zich bereid het werkje in België te doen verspreiden. Dit plan schijnt niet ten uitvoer gebracht te zijn. Midden April[6] echter ontving de internuntius 12 folia van een te Rome reeds gedrukt verweerschrift tegen de uitlatingen van Denis Talon, onder den titel *Giustificatione della Bolla*, om het in België te laten drukken en aan de verschillend koninklijke hoven te doen geworden. 16 April laat Da Via weten dat hij reeds met een Brusselsch drukker, een kennis, heeft onderhandeld. Deze zal aanstonds met den druk aanvangen. Da Via zal daarna zorg dragen dat de exemplaren op de aangegeven wijze en met de voorgeschreven voorzichtigheid besteld worden aan de personen in Engeland, Holland, Keulen, Fransche wingewesten, België en Parijs, wier namen in de overgezonden lijst zijn aangegeven[7].

De aangegeven wijze bestond hierin dat, om aan de Belgische regeering geen moeilijkheden te berokkenen, de exemplaren van

1) De door KERVYN DE LETTENHOVE (*Les bibliothèques de Rome,* in: *Bull. Acad. roy.* 2e serie t. IX no 3) als op het archief van S. Pieter te Rome aanwezige cataloog der gedrukte en ongedrukte werken van Schelstrate bleef verstoken aan onze opzoekingen.
2) Brief van 21 November 1687.
3) Brief van 23 Januari 1688.
4) Brieven van 13 Februari en 3 Maart 1688.
5) Brief van 12 December 1687.
6) Brief van 16 April 1688.
7) Deze lijst volgt op brief van 7 Mei.

uit Holland dienden verstuurd te worden. 23 April werden de eer ste folia reeds naar Rome verzonden. Begin Mei waren de 125 exemplaren getrokken. Eerst meende de internuntius zijn secretaris ermee te belasten ze naar Holland te brengen. Op het gunstig oogenblik kon hij zich daartoe bedienen van een Milaneesch ridder, de S. Carlo Rasino, die naar het Noorden reisde en de exemplaren afzette aan verschillende postkantoren, vanwaar ze aan hun verder adres vertrokken[1)].

Da Via, die meende zich te mogen verheugen over het goed bewaarde geheim dezer publicatie, was niet weinig verwonderd toen 6 Mei de fameuse Ruth d'Ans[2)], secretaris van Arnauld en een trouwe bezoeker der Nuntiatuur, waar hij om inlichtingen kwam visschen, hem een particuliere brief uit Rome voorlas, waarin gezegd werd dat het Roomsche hof een schrift tegen M. Talon opstuurde aan den Internuntius om het te laten drukken. 'Misschien, schrijft Da Via 7 Mei, weet hij ook dat ik het geschrift naar Parijs moet opsturen, maar ik kon dit niet achterhalen'. Hij doet nochtans opmerken dat een opruiming onder het personeel van het Vatikaan noodig is. Reeds vroeger had hij doen opmerken dat de inlichtingsbron van Ruth 'Ans een bediende scheen te zijn van den kardinaal Northfolk[3)].

Als vernuftig zakenmensch had Da Via slechts 125 exemplaren van de *Giustificatione* laten drukken. In België en Holland, meende hij, zijn er nieuwsgierigen genoeg om de drukkers aan te zetten het werk te herdrukken. Inderdaad, reeds einde Mei kon hij berichten

1) Brieven van 30 April, 7 en 14 Mei 1688. De oplage koste 42 Fl. of 14 schilden.
2) F.V. GOETHALS, *Histoire des lettres,* IV, Brussel, 1844, 187 volg. Reeds te voren had er een onderzoek plaats aangaande Ruth d'Ans, wiens gevoelens verdacht voorkwamen en waarvan men wist dat hij in correspondentie stond met personen van Rome. Deze, schrijft Da Via 2 April, dienen dus nagegaan te worden nopens hun persoon en hun gevoelens. Cf. brief van 14 Mei 1688. Hier bedankt Da Via Casoni voor de bemerkingen die hij ontvangen heeft nopens Ruth' d'Ans, en voor andere inlichtingen, die verdienen even aangestipt te worden. 'In ogni caso, schrijft hij, i lumi che V.S.I. piace additarmi mi serviranno di regola nelle occasioni, potendo intanto assicurarla che se il rumore, quale hoggidi fa il Giansenismo si reduce al non sottoscrivere alle soverschie rilassazioni della morale d'alcuni casuisti et alle venerare coll'autorità della S. Sede i santissimi provedimenti di Nostro Signore, io non ricuso di soffrire tutte le persecutioni alle quali da un tal nome sia per esser esposte'.
3) Brief van 2 April.

dat er een herdruk verschenen was in Holland en een andere te Brussel op 650 exemplaren[1].

Einde Mei kreeg de Internuntius een nieuw Italiaansch werkje tegen Talon toegestuurd, dat hij in Fransche vertaling moest laten drukken en verspreiden. Hij meent echter dat het hem ditmaal moeilijker zal zijn de exemplaren naar Frankrijk te sturen, aangezien de controle op de Noordergrens nu ook verscherpt is[2].

* * *

Hiermee zijn onze correspondentieregisters uitgeput van bibliophilisch standpunt uit. We kunnen echter niet nalaten nog de volgende kleine bijzonderheid uit deze jaren te ontnemen aan de registers der *Nuntiatura di Fiandra* van het Vatikaansch archief.

Herhaaldelijk klaagt er de internuntius over dat de Hollandsche weekbladen een vijandige houding aannemen ten opzichte van den H. Stoel[3]. Reeds had hij er de regeering opmerkzaam op gemaakt en maatregelen gevraagd. Hij bericht 6 Februari 1688[4]: Na alle middelen bedacht te hebben om de *Gazettiere* van Holland, die steeds tegen den H. Stoel schrijft, te beletten zijn blad in Vlaanderen te verspreiden, heb ik tenslotte er niets anders op gevonden dan me te abonneeren. Ik heb drie abonnementen genomen op zijn blad evenals een inteekening op al zijn uitgaven. De *Gazettiere* beloofde in 't vervolg voorzichtiger te zijn en meer eerbied ten opzichte van den H. Stoel aan den dag te leggen. En inderdaad, doet Da Via opmerken, sindsdien is zijn blad beter.

Nochtans in September gaf de *Mercure historique et politique* artikelen ‘onverdraaglijk injurieus tegen de levens der Pausen en de glorie van den H. Stoel’. Da Via werkte zoo goed bij den Gouverneur dat op 9 September de *Mercure* werd verboden[5].

Rome.

LUCIANUS CEIJSSENS, O.F.M.

1) Brief van 29 Mei. De Brusselsche drukker gaf enkel de *Giustificatione della Bolle* uit, zonder de bijvoegsels, om het aantal bladzijden te verminderen en aldus de exemplaren gemakkelijker Frankrijk in te smokkelen.
2) Brieven van 21 en 28 Mei.
3) B. v. NF, 77, 735, 26 December 1687.
4) NF, 88, 69.
5) NF, 88, 501.